

ƏLİ HƏŞİM

**AZƏRBAYCAN
TARİXİ NƏSRİNDƏ
NAXÇIVAN**

*AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin
24 fevral 2017-ci il tarixli 02/15 nömrəli
(pr. № 02) qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür.*

NAXÇIVAN – 2017

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyatşünaslıq şöbəsi*

Elmi redaktor:

İSA HƏBİBBƏYLİ

AMEA-nın həqiqi üzvü

Rəyçilər:

HÜSEYN HƏŞİMLİ

filologiya üzrə elmlər

doktoru, Əməkdar elm xadimi

FƏRMAN XƏLİLOV

filologiya üzrə elmlər doktoru

Əli Həsənqulu oğlu Həşim. Azərbaycan tarixi nəsrində Naxçıvan.
Naxçıvan-2017 “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 192 səh.

Monoqrafiyadan Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi nəsrin inkişaf yolu izlənmiş, tarix, müasir gerçəklik və yazıçı mövqeyi kontekstindən yanaşaraq tarixi mövzulu roman, povest və hekayələrdə dövr, hadisələr və şəxsiyyətlər problemi tədqiq olunmuşdur. Eyni zamanda mövzusunu Naxçıvan həyatından alan və süjet xəttinin müəyyən məqamlarında Naxçıvan tarixindən bəhs edən əsərlərdə Naxçıvan tarixinin müxtəlif dövrlərinin əksi məsələləri müvafiq tarixi mənbələrlə müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir. Kitab mütəxəssislər və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

4700000000

053-2017

© “Əcəmi” 2017

© Əli Həşim, 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. NAXÇIVANIN QƏDİM VƏ ORTA ƏSRLƏR TARİXİ BƏDİİ NƏSRDƏ	7
1.1. XIV əsrə qədərki Naxçıvan tarixinin ədəbi inikasını.....	7
1.2. XV-XVIII əsrlər Naxçıvan tarixi bədii nəsrinə.....	45
II FƏSİL. NAXÇIVANIN XIX ƏSR–XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ TARİXİNİN VƏ GÖRKƏMLİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİN BƏDİİ NƏSRDƏ ƏKS ETDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ	81
2.1. Dövrün sosial-siyasi prosesləri tarixi nəsr müstəvisində.....	81
2.2. Tarixi nəsrə sənətkar və zaman problemi	110
III FƏSİL. MÜASİR TARİXİ GERÇƏKLİKLƏR VƏ BƏDİİ NƏSR	136
3.1. Tarixi nəsrə Naxçıvanın sovet dövrünə münasibət məsələləri	136
3.2. Zaman, xalq və ziyalı problemi	157
3.3. Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə və müstəqillik dövründəki Naxçıvan həqiqətləri bədii nəsrinə.....	170
NƏTİCƏ	181
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	182

GİRİŞ

Azərbaycan ədəbiyyatının çoxəsrlik inkişaf tarixinin ayrı-ayrı mərhələləri, dövrləri müxtəlif zamanlarda fərqli şəkildə dəyərləndirilmiş, dövrün ədəbiyyatşünaslığının imkanları səviyyəsində sistemləşdirmələr aparılmışdır. Ədəbiyyatşünaslığımız XX əsrdə sürətli inkişafı nəticəsində bədii nümunəyə yanaşma prinsipi, müxtəlif metod və cərəyanlara aid edilən yaradıcı şəxs və əsərlərin yeni meyarlarla dəyərləndirilməsi baxımından öz ənənələrini formalaşdırdı. Bəlli olduğu kimi, klassik ədəbiyyatımız məhz poeziya zəminində formalaşdığı üçün ədəbiyyatşünaslığımızda da bu istiqamətdən yanaşılmışdır. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ədəbiyyatımızda aktuallaşan nəsr ənənəsi, romançılıq anlayışı formalaşmaqla XX əsrdə yeni tədqiqat sahələrini müəyyənləşdirdi. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda ictimai-siyasi şəraitin gərginliyi, Cümhuriyyət mərhələsi, sonradan sovetlər birliyinin Azərbaycana yad ideologiya gətirməsi ədəbiyyatın inkişafına da öz təsirini göstərdi. Bir tərəfdən də xarici ədəbiyyata meyl, dünya ədəbi prosesi ilə ayaqlaşmaq, təsirlənmək cəhdləri XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatşünaslığımızda yeni istiqamətlər, nəzəri modellər üçün zəmin yaratdı. Romantizm, realizm, sentimentalizm kimi ədəbi cərəyanların güclü inkişaf dövrü məhz ictimai-siyasi vəziyyətin daha da gərgin olduğu dövrə təsadüf etdi.

Bu kimi səbəblərdən dolayı XX əsrdə ədəbiyyatımız zəngin və çoxşaxəli inkişaf yolu keçdi. Nəsrdə dəyişmələr roman janrı üzərində modelləşdi. Dünya ədəbiyyatının təsiri ilə Məmməd Səid Ordubadi yaradıcılığında formalaşma mərhələsini yaşayan tarixi roman janrı isə əsrin sonlarına doğru yeni mövzu dairəsi və forma zənginliyi qazandı. Müstəqillik illərinə qədər Azərbaycanın qədim və zəngin tarixinin diqqət çəkən, maraqlı dövr, hadisə və şəxsiyyətlərindən bəhs edən ədəbi nümunələr yarandı. Amma bu nümunələr əsasən, sovet

ideologiyasının təsirində idi. Ümumilikdə götürdükdə isə sovet dövründə yazılan tarixi romanlarımızda diqqət mərkəzinə çəkilən məsələlərin milli müstəviyə keçirilməsi çox çətin idi.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin ötən əsrin 60-cı illərindən etibarən ədəbiyyatımıza göstərdiyi qayğı, ciddi milli mövqeyə malik yazıçıları müdafiə etməsi ədəbiyyatımızın yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasına səbəb oldu. Ümummilli lider ədəbiyyata münasibətini ifadə edərək deyirdi: “Mənim ədəbiyyata olan münasibətimi sübut etməyə elə bir ehtiyac yoxdur. Bunu Azərbaycanda yaxşı bilirlər. Bu, mənim vəzifəmə görə deyildir, mənim təbiətimdir, içimdən gələn hissiyyatlarımdır. Məndə həmişə-hələ uşaq, gənc yaşlarımdan şeirə, ədəbiyyata, incəsənətə, mədəniyyətə çox böyük həvəs olubdur, həmişə maraqlanmışam” (23). Dahi rəhbərin ədəbiyyata göstərdiyi qayğının nəticəsində tarixi nəsr sahəsində də köklü ənənələr milli təmayüllər üzərində formalaşmağa başladı.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda da ədəbiyyatın qədim tarixi kökləri və örnək nümunələri yarıdılmışdır. Bu baxımdan Naxçıvan ədəbi mühiti Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsusluğu ilə həmişə fərqlənmişdir. Naxçıvan ədəbi mühitində XX əsrin əvvəllərindən etibarən özünü göstərən sürətli inkişaf nəsr sahəsində də diqqətəlayiq şəkildə təzahür edirdi.

Azərbaycan poeziyasında, dramaturgiyasında olduğu kimi, nəsr sahəsində də ayrı-ayrı bölgələrdən bəhs edilməsinin tarixi haradasa ədəbiyyatın yaşı qədərdir. Şübhəsiz ki, bu baxımdan tarixi romanın qarşısında daha mühüm vəzifələr durur. Monoqrafiyada məhz bu prizmadan yanaşılmaqla Azərbaycan tarixi nəsrinin keçdiyi yol izlənmiş, tarixi mövzulu əsərlərdə Azərbaycan tarixinin fərqli dövrlərinin bədiiləşdirilməsi prosesindən bəhs olunmaqla mövzusunun birbaşa Naxçıvandan alan əsərlər diqqət mərkəzinə çəkilmiş, kiçik epizodlarda olsa belə, Naxçıvanla müəyyən bağlılığı olan

məqamlar dəyərləndirilmiş, tarixi dövr, müasir gerçəklik və yazıçı mövqeyi üçlüyündə tarixi dövrün əksi məsələləri ətrafında fikir mübadiləsi aparılmışdır. Azərbaycan tarixi nəsrinin janrlar, mövzular və tarixi dövrlər üzrə sistemləşdirilməsi prinsipləri müvafiq ədəbiyyatşünaslıq materiallarına əsaslanaraq aparılmışdır. Hər bir bədii nümunəyə müxtəlif istiqamətlərdən yanaşılmış, mətnlə yanaşı əsər haqqında mətbuatın, ədəbi-tənqidin fikirləri ümumiləşdirilmiş, hər bir əsərdə tarixi dövrə münasibət, mətnin nəzəri struktur məsələləri öyrənilmiş, ədəbi əsərlərdə Naxçıvan tarixinin öyrənilməsi kimi məqamlar işıqlandırılmışdır.

I FƏSİL

NAXÇIVANIN QƏDİM VƏ ORTA ƏSRLƏR TARİXİ BƏDİİ NƏSRDƏ

1.1. XIII əsrə qədərki Naxçıvan tarixinin ədəbi inikası

Roman janrı nəsrin ən ağır sahəsi olmasına baxmayaraq XX əsrdə sürətli inkişaf mərhələsi yaşadı. Janr qarşısında ədəbiyyatşünaslığın tələbi isə öz ifadəsini belə tapır: “Şərt janrın ölçü və tələblərini qorumaq, geniş tutumlu və dinamik epik lövhələrlə varlığı sadə, aydın və emosional təsəvvür etmək, canlı xarakter yaratmaqdır” (57, s. 292). Azərbaycan romanının keçdiyi yolu araşdırdıqda məlum olur ki, Azərbaycan ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan Naxçıvan ədəbi mühitində də roman aparıcı olmuşdur.

XX əsr Azərbaycan nəsrində Hüseyn İbrahimov yaradıcılığı fərqli yazı üslubu ilə seçilməkdədir. Xalq yazıçısının yaradıcılığından bəhs edən akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Hüseyn İbrahimovun “Bahar yağışı”, “Günəş doğan yerdə”, “Əsrin onda biri”, “Böhtan” romanlarında epik təsvirin genişliyi, çoxşaxəliliyi, mövzunun dərinlik və əhatəliliyi, millilik və xəlqilik, tarixilik və müasirlik ön mövqeyə çəkilməmişdir” (67, s. 354).

Xalq yazıçı Hüseyn İbrahimovun 1984-cü ildə tamamladığı, XII əsr Azərbaycan intibahının görkəmli nümayəndələrindən biri, Naxçıvan memarlıq məktəbinin dahisi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin həyatının 1175-1186-cı illərini əhatə edən “Əsrin onda biri” romanı bu cəhətdən səciyyəvidir. Azərbaycan Atabəylər dövlətinin başçısı Məhəmməd Cahan Pəhləvanın tapşırığı ilə anası, Atabəy Şəmsəddin Eldənizin arvadı Möminə Xatunun məzarı üzərində Əcəminin məqbərə tikməsi faktı əsas götürülərək romanda memarın həyatının bu dövrü tarixi reallıqlar və müəllifin təxəyyülü imkanları hesabına canlandırılmışdır. 1175-ci ildə Şəmsəddin Eldənizin ölümündən sonra oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvanın

Həmədandan Naxçıvana gəlməsi, Atabəylər taxtında oturması ilə başlayan roman 1186-cı ildə Şərqiin dahisi Əcəmi Əbubəkr oğlunun ölümü ilə bitir. Tarixdən bəllidir ki, Atabəylər dövlətinin inkişafı, qüdrətli dövrü Şəmsəddin Eldəniz və Məhəmməd Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti illərinə təsadüf edir (30). Əcəminin həyatının bu dövrünü müəllif tarixi mənbələrə uyğun olaraq işləmiş, onu dövrünün əsas biliklərinə yiyələnmiş şəxsiyyət kimi qələmə almışdır. Eyni zamanda yaradıcı düşüncənin məhsulu kimi Əcəminin şəxsi həyatı, nakam məhəbbəti, həyatında Şəhdigülün yeri, ömrünün sonlarındakı tənhalığı, bu da bəs deyilmiş kimi qürbətdə yaşaması, humanist dünyası, sənət eşqi ilə bağlı olan bir çox məqamlar məhərətlə, həssaslıqla qələmə alınmışdır. Əcəmi obrazı ilə yanaşı bəhs olunan dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini dolğuluqla yaratmış yazıçı Atabəylər dövlətinin paytaxtı kimi Naxçıvanın tarixin müvafiq dövründəki reallıqlarını da dəqiqliklə canlandırmışdır. Biz roman vasitəsi ilə XII əsrdəki Naxçıvana xəyali səyahət edə bilirik. Tarixi romanda tarix və müasir dövr, eləcə də tarix və müəllif münasibətləri standartlarından kənara çıxıldığını da müşahidə edirik. Bütün bunlarla birlikdə yazıçı dövrün, həmçinin obrazların tarixi psixologiyasına vara bilmiş, müvafiq dövrdə fars dilinin işləkliyini nəzərə alaraq farsdilli, ərəbdilli sözlərdən də məqamında bəhrələnmişdir. Atabəylər sarayını, saraydaxili münasibətləri, Atabəylər dövlətinin tərkibində Naxçıvanın yerini dəqiqliklə təsvir edən müəllif saraydakı özbaşınalıqları və Məhəmməd Cahan Pəhləvana qarşı olan münasibətləri yeni ədəbi müstəvidə əks etdirərək tarixin ibrət dərsi olan Babəkə Səhl Sumbat tərəfindən olunmuş xəynəti xatırlayır. Yaxud dövlətin paytaxtının Həmədana köçürülməsinə Şərrur məlikinin etiraz etməsi faktına varmaqla məlikin dili ilə bu hadisənin Naxçıvana diqqətin azalmasına gətirəcəyini vurğulayır. Tarixdə isə paytaxtın Həmədana köçürülməsinin Qızıl Arslanın Təbrizdə möhkəmlənməsinə səbəb olduğu vurğulanır (25, s. 302). Azərbaycan mədəniyyətinin intibahı

mərhələsinə, Atabəylər dövlətinin mövcud olduğu dövrə bir çox tarixi romanlarda müraciət olunmuşdur. Yazıçı məlum tarixi dövrə və tarixi şəxsiyyətə fərqli yanaşması ilə seçilir, həmçinin müəyyən qədər oxşarlıqlar da gözə çarpır. Dahi Nizami Gəncəvi dövründən bəhs edən yazıçı Oqtay Salamzadənin “Əsrlərin sirri” romanında Liparit adlı gürcünün müsəlmanlığı qəbul etməsi və Məhəmməd Cahan Pəhləvan tərəfindən mülkiyyətlə mükafatlandırılması epizodunun eynini Elikub obrazının taleyində görürük ki, bu da yazıcının tarixə olduğu qədər ədəbi mətnlərə də bələdliyini göstərir (145, s. 80). Yaxud yazıçı-tədqiqatçı Əzizə Cəfərzadənin “Cəlaliyyə” povestində Məhəmməd Cahan Pəhləvanın Zahidə Xatundan olan qızı Cəlaliyyəyə Naxçıvanı iqta şəkildə verməsi faktının eynisini Hüseyn İbrahimovun “Əsrin onda biri” romanında da görə bilirik.

Romanda XII əsrin elmi və ədəbi mühiti haqqında məlumat verilir, bu dövrdə Azərbaycanın tərkibində Naxçıvan və naxçıvanlıların rolu ilə yanaşı, Naxçıvanda elmi, ədəbi mühit də dəyərləndirilir. Qətran Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Əbül-üla Gəncəvi, baş şeyxin nankorluqda qınadığı Xaqani Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Məhəmməd ibn Tahir, Malik əl Kəlamı kimi görkəmli şairlərin, naxçıvanlı şair Kəmaləddin Naxçıvaninin haqqında müəyyən informasiyalar verilir. Bəhmənyarın “Gözəllik və səadət” əsərindən söz salınır, tarixə ekskurs edilərək “Avesta”dakı fəlsəfi fikirlərə münasibət bildirilir, Babəkdən əvvəl yaşamış Əbul Abbas Əmanın şeiri xatırlanır (83, s. 201). Nizami yaradıcılığından, əsərlərindəki humanizm məsələlərindən, eləcə də dövrün ədəbi mühitindən, mədəniyyətindən, xalqın tarixi keçmişindən bəhs etməklə yazıçı Naxçıvandakı mədəni inkişafdən xəbər verir. Əsərdə həmçinin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən də yaradıcı şəkildə bəhrələnilir. Belə ki, el dilində işlənən “İran saqqızı kimi çeynənmək” məsəli, yaxud “İş ki qaldı arvada, ölən gününü sal yada” kimi məişət zəminində işlənən sözlər

ədəbi mətndə yer alır. İnamlarımızdan, sınımalarımızdan irəli gələn epizodun bədii təqdimi kimi Əcəminin qarğanı qarğması faktı marağ doğurur. Xalq mahnılarının mətindən, buradaki xalq hikmətindən istifadə müəllif düşüncəsinin ifadəsi kimi maraqlıdır. Yaxud Əcəminin anasının dilindən qədim sənət növlərindən olan toxuculuqla bağıli spesifik məlumat verilir. Azərbaycanca xalçaçılıq sənətinin tarixi ilə bağıli məlumatlar verilməsi, Naxçıvanda toxunan xalçaların növləri, xüsusiyyətləri, adları, xalçatoxuma sənəti ilə bağıli ətraflı bəhs olunması, xalça toxunan zaman səsləndirilən: “Oxu hanam, oxu hanam; Buta güllər toxu hanam” kimi sözlərin yaratdığı ahəngdar təsir yazıçının ədəbi uğurudur. Nağıl süjetlərindən istifadə olunması, xalq inamları, inancları ilə bağıli məqamlar, Naxçıvana məxsus olan, bu regionun özünəməxsusluğunun ifadəsi olan, xalçaçılıq, Naxçıvan duzu, duz çıxarma sənəti kimi tarixən mövcud olan qədim və spesifik sənət sahələrindən bəhs etmək əsərə oxunaqlılıq gətirir, romanın ədəbi gücünü, ifadəliliyini, tarixiliyini artırır.

Qeyd edək ki, romanda Atəşpərəstliklə bağıli düşüncələrə də yer ayrılır. Məsələn, dəmirçi Nurəhməd Məcusinin sənətindən artıq dərəcədə oda, atəşə bağıllığı görünür. Bu qədim türk yurdu Naxçıvanda oda bağıllığı göstərən element kimi marağ doğursa da, yetərinçə açıqlanmır. Əsərdə bu dövrdən bəhs edən bir çox tarixi romanlarda olduğu kimi mifdən gələn təsir, mifik düşüncədəki inamlara fərqli münasibət ortaya qoymaq cəhdi var. Bu bir tarixi reallıqdır ki, Əxilik, İsmaililər, Ələmut şeyxləri və bu dövrdə mövcud olduğunu tarixi mənbələrin də təsdiqlədiyi islami təriqətlər Nizami dövründən əvvəl də, sonra da var idi (26). Hətta Nizaminin məhz əxi şeyxi (qardaşlıq şeyxi) olması barədə müasir Şərq, Azərbaycan elmi fikrində müəyyən iddialar irəli sürülməkdədir. Yazıçı Hüseyn İbrahimov da bu mənbələrə istinadən əxilərlə bağıli müəyyən fikrlərini bədii mətne yerləşdirmişdir. Hətta romanın 121-ci səhifəsində Atabəy Məhəmməd Cahən Pəhləvanın əxilərin

tərəfdarı olması, onları müdafiə etməsi ilə bağlı epizodlar verilir. Romanın 161- ci səhifəsində isə “Əxilik Azərbaycan Atabəylər dövlətinin nöqtəyi-nəzəridir” kimi cəsarətli bir ifadə işlənir. Atabəy hökmdarlarından hansısa biri əxilərə yaxşı münasibətdə ola bilər. Bunu konkret olaraq təsdiqləyən mənbə yoxdur. Amma əxiliyin tarixini Atabəylər dövləti ilə bağlamaq isə elmi mənbə və prinsiplərə uyğun deyil. Çünki mənbələr əxiliyin islamın şərqi gəlməsindən az sonra yarandığını deyir.

Əsərin qəhrəmanı dahi memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanidir. Yazıçı qəhrəmanını dolğun şəkildə təqdim etmək üçün tarixi, bədii, elmi fikirə istinad etmişdir. Nəticə olaraq Əcəmi humanist, həyatsevər, dostluqda və ailədə sədaqətli, nikbin, əməksevər, mütaliəli, geniş dünyagörüşə malik, mərhəmətli, sadəqəlbli insan kimi təqdim olunur. Onun xalqın içində formalaşması, xalqına, vətəninə, mənəvi yaddaşına bağlılığı və bu amillərin yazıçının həssaslıqla işləməsi əsərin tərbiyəvi təsir gücünü artırır. Əcəmi-Əli Şimşək dostluğu, eləcə də Əcəmiyə olan el məhəbbəti rəğbət doğuran məqamlardandır. Onun nakam məhəbbəti, sonradan Şəhdigüllə ailəsi və bu ailədə sədaqətliyi, ömrünün sonlarında tənha həyatı və ölümü səhnələrini yazıçı hissi məqamda təsvir edir ki, bu da onu şəxsiyyət olaraq ucaldır.

Romanda Məhəmməd Cahan Pəhləvan orbazı da mühüm yer tutur. O, mənbələrdə göstəriləndi kimi cəsarətli, qətiyyətli dövlət başçısı kimi təqdim olunur. Onun Təbrizə yürüşü səhnələrində dövlətinə və hökmdar kimi insanlara verdiyi dəyər ona hədsiz rəğbət doğurursa, döyüşdə fərqlənənləri mükafatlandırarkən vəzirinə dediyi “...biz Eldəgizlər dövlətinə nə muzd, nə də ənam almaq üçün xidmət etmirik” (83, s. 303), -sözləri ona el məhəbbəti formalaşdırır. Əcəmiyə münasibəti, eləcə də sırası bir saray xidmətçisi ilə davranışı, xarakterindəki kiçik naqisliklər bu hörmətdən müəyyən pay da alır. Onun vəziri Sədrəddin Əsəd isə ağıllı məsləhətləri, xalqa bağlılığı, ədalətliyi, saraydakı balanslaşmanı qorumağı ilə yadda qalır.

Əsərdə maraqlı doğuran surətlərdən biri də qəhrəman kimi dar gündə elinin yanında olan, xalqın dərdlərini öz dərdinə çevirməyi bilən, əxlaqı, cəsrəti, rəşadəti, ədalətliliyi ilə əsl xalq qəhrəmanı səviyyəsinə ucalan Əli Şimşək obrazıdır. Onu Möminə Xatuna ceyran südü gətirəndə də, Məhəmməd Cahan Pəhləvanla Əlincə qaladakı qarşılaşmasında da, sadə xalqla rəftarında da, Əcəmi ilə səmimi dostluq saxlayanda da, onun dar gündə köməyinə çatanda da əsil xalq qəhrəmanı kimi görürük. Çünki o, xalqına dərin məhəbbətlə, qırılmaz tellərlə, sağlam, milli düşüncəylə bağlıdır. Əli Şimşək, sadə xalqın içərisindən çıxan ana obrazı da oxucuda mənsub olduğu xalqa dərin hörmət hissi aşılayır. Ana deyir: “Niyə də ağlayım?... Gör oğlum kiminlə sinə-sinəyə dayanıb. Padşahla... Belə oğul anası ağlasa el-oba onu qınayar” (83, s. 156). Əsərdəki qadın surətlərinin hər biri təmiz mənəviyyəti, Azərbaycan qadınına məxsus sədaqəti ilə xatırlanır. Bu fikri Mətanət Saraclı da Hüseyn İbrahimov yaradıcılığında bəhs edən əsərində təsdiqləməkdədir (147, s. 93). Bu sıraya Şəhdigül, Deryanur, Cahannur, Zəhra kimi obrazları da aid etmək olar. Romanda əsas hadisələrin açılışında rol oynayan epizodik surətlər də vardır ki, onlar da əsərin süjet xəttinin formalaşmasında əvəzsizdir.

“Əsrin onda biri” romanında hadisələr əsasən Naxçıvanda cərəyan edir. Belə ki, Əcəminin həyatı, sənət qüdrəti, yaradıcı dünyası XII əsrdəki Azərbaycan, Naxçıvan reallıqlarına uyğun şəkildə, elmi mənbələrin verdiyi məlumatlar səviyyəsində işlənmişdir. Yazıcının yaradıcılığında Naxçıvan amilinin önəmini qeyd edən akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Hüseyn İbrahimov Naxçıvan mühitindən aldığı mövzu və personajlarla Azərbaycanımızı, azərbaycanlı psixologiyasını ustalıqla təsvir etməyi bacarmışdır” (66, s. 47). Romanda Naxçıvanda yer adları, eləcə də Naxçıvanla birbaşa bağlı olan məqamlar dəqiqliklə işlənmişdir. Məhəmməd Cahan Pəhləvanın səfəri zamanı şəhərin mərkəzindəki abadlıqla yanaşı kənar məhəllələrdəki səfalətin onu narahat etməsi yazıçı

təxəyyülünə uyğun şəkildə işlənmişdir. Burada hökmdar deyir: “Naxçıvanlıların çoxu inadkardır... Ərkək üçün inadkarlıq yaxşı sifətdir” (83, s. 35). Bu faktı Məhəmməd Cahən Pəhləvanın dilindən verən müəllif naxçıvanlıların mübariz ruhlu, vətən, torpaq məsələlərində barışmaz olduğunu vurğulayır. Bunun əyani nümunəsini Əli Şimşəyin simasında görə bilirik. Naxçıvan əhalisinin yaşayış səviyyəsi, məişəti, problemləri romanda bəhs olunan dövrün reallıqlarına uyğun şəkildə təsvir olunur. Naxçıvanın tarixi, qədim mədəniyyət mərkəzi olması, ipək yollarının üzərindəki mövqeyi, mühüm ticarət mərkəzi kimi bölgədəki rolu, burada əhalinin məskunlaşma səviyyəsi, əhalinin etnik tərkibi, yadellilərin zaman-zaman torpaqlarımıza basqınları, ərazi iddialarının tarixi izlənilir. Naxçıvan şəhərində yerləşən Ədilağa gölündən, Naxçıvan ətrafının gözəl təbiətindən, bu bölgənin insanların özünəməxsusluqlarından, tarixinə, mənəvi yaddaşına bağlılığından əhatəli şəkildə bəhs edən yazıçı tarixi mənbələrdən, həmçinin adların etimoloji izahlarından istifadə edərək Nuh tufanı ilə bağlı əfsanədə adı keçən İlanlı dağın adıyla bağlı müxtəlif variantları yada salır və “Elanlı”, “Elanlı” sözlərini XII əsrdəki Naxçıvan mühitinə əsərdəki obrazların dili ilə köçürür. Xanəgah kəndindən, Əlincə ətrafı kəndlərin təbii şəraitindən söz açan yazıçı Əlincə ətrafının məşhur olan kəkötusundan, Naxçıvan şamının orta şərqdə məşhur olduğundan, Araz çayı ilə bağlı olan inanlardan, el dilində işlənən sözlərdən, folklor motivlərindən bəhs edir:

Mən aşıq sirdaşım var,

Torpağım var, daşım var.

Arazın sularında

Mənim də göz yaşım var (83, s. 97).

Həmçinin Əcəminin dilindən bulaq başına gələn gözələ-sonrakı həyat yoldaşı Şəhdigülə alqışlar deyilir. Bu, Əcəmi obrazını dolğunlaşdırır. Mənbələrdə adı keçən Aranın üç böyük mərkəzindən biri: Təbriz, Gəncə, Naxçıvanın bəhs

olunan dövrdəki ticarət mərkəzi olması, Naxçıvandakı duz ticarəti, duzçıxarma sənətinin incəliklərindən əhatəli məlumat verilir (83, s. 126). Yazıçının qələminə məsuliyyətinin, geniş müəllim dairəsi, dövrə aid mənbələrə bələdlik və yaradıcı düşüncəsinin nəticəsidir ki, dahi Nizaminin “İsgəndərnamə” poemasında adı keçən Makedoniyalı İsgəndərin Azərbaycana yürüşü xatırlanır. Yazıçı Makedoniyalı İsgəndərin Naxçıvana hücumu ilə bağlı olan rəvayəti də bədii şəkildə təqdim edə bilir (83, s. 156). Həmçinin Şəhdigülün atasının kəndi olan Yurdçu kəndinin adı çəkilir, hələ də Naxçıvanın bəzi bölgələrində işlənən “Ha budu” sözü Şəhdigülün dilində təqdim edilir. Yazıçı təxəyyül imkanlarından istifadə edərək mövcud tarixi materiala yaradıcı münasibət bəsləyir və Babək üsyanı, Babək şəxsiyyəti ilə bağlı detalları bədii mətnə yerləşdirir. Babəkin sarban olan vaxtı Naxçıvana gəldiyini, sonralar isə Naxçıvanda düşərgə saldığını xatırlatmaqla yazıçı tarixi fakta maraqlı bir biçimdə münasibət bildirir. Yazıçının Naxçıvana bələdliyinin nəticəsidir ki, Naxçıvanın “Lətənziri” armudu, “Sultanı” alması, Kültəpə qarpızı tərif olunur, həmçinin doğma diyarın qədim tarixi, gözəl təbiəti vəsf edilir (83, s. 223). Yaxud folklordan bəhrələnmənin növbəti nümunəsi kimi Əlincəylə bağlı bayatı Əlincənin igid oğlu Əli Şimşəyin dilindən verilir:

Əzizinəm, əl incə

Ayaq incə, əl incə

Burdan bir pəri keçdi,

Yeri-yurdu Əlincə (83, s. 222).

Romanda yazıçı Hüseyn İbrahimovun qələminə məxsus olan bir çox detallar digər əsərlərində olduğu kimi verilmiş, hətta eyniyyət təşkil etmişdir. Belə ki, yazıçının tarixi mövzuda qələmə alınmış, mütəfəkkir şair Hüseyn Cavidin sürgün illəri, həyatından bəhs edən “Böhtan” romanında Naxçıvanı vəsf edərək yazdığı cümlələr az qala olduğu kimi bu əsərdə də təkrarlanır. Nəzərə alsaq ki, “Böhtan” romanı bu əsərdən sonra yazılmışdır, belə çıxır ki, burada verilən epizod “Böhtan”

romanında təkrarlanır. Bədiilik naminə olsa belə, hər halda, eyni cümlələrin təkrarı yaxşı təsir bağışlamır.

Yazıcının əsərdə tarixi roman janrının tələblərini pozduğu müəyyən məqamlar da vardır. Yazıçı oxuduğu mənbələr əsasında elmi ümumiləşdirmələr apararaq Əcəmi obrazını dinə heç bir bağlılığı olmayan şəxs kimi təqdim edir. Bu, yazıcının digər romanlarında, qəhrəmanlarının xarakterində də özünü göstərir, eyni zamanda sovet ideologiyasının təsiri kimi qəbul olunur. Amma Dəryanur kimi təhsili, ümumi səviyyəsi ilə bağlı heç bir məlumat verilməyən birinin orta şərqdə islamın dayaqlarının möhkəm olduğu bir vaxtda Xəlifəyə görə Allaha, Peyğəmbərə nifrət ruhunda təqdim olunması qəbulolunmaz hallardandır (83, s. 330). Əsərdən bəhs edən professor Yavuz Axundlu da Əcəminin islam dininə biganə münasibətdə təqdim olunmasının normal hal olmadığını qeyd edir (6, s. 204). Əvvəla onu deyək ki, Əcəminin sənətinin bəhrəsi olan abidələrin hamısında dini alqışlar var və kifayət qədər dinə bağlılıq görünməkdədir. Amma məsələyə bir də yazıçı mövqeyindən yanaşmaq olar. Çünki romanın 249-cu səhifəsində Əcəminin atasının Babəkin dəstəsində vuruşmuş qəhrəman sərkərdənin nəslindən olduğu bildirilir. Bu tarixi faktın dəqiqliyi başqa, yazıçı Babəkin islama qarşı vuruşduğunu bildiyi üçün onun ideya daşıyıcısının nəslindən olan bir insanın, fəlsəfi fikir sahibinin daxili dünyasında islama məhz belə biganə münasibətdə ola biləcəyi qənaətinə gəlir. Amma fakt psixoloji zəmində çox da güclü təqdim edilməyibdir. Tənqidçilərin Ordubadinin tarixi romançılığının qüsuru kimi göstərdiyi macəraçılıq elementləri H.İbrahimovun “Əsrin onda biri” romanında da vardır. Əcəminin məhz ilk eşqi olan Dəryanura Xorasanda rast gəlməsi səhnəsi buna misal ola bilər. Bir başqa məqamda Nizaminin Əcəmiyə məktub yazması bədii təxəyyül məhsulu ola bilər, amma bu məktubda “Leyli və Məcnun”dan bəhs etmək tarixi və ədəbi reallığa uyğun deyil. Çünki Əcəmi Möminə Xatun məqbərəsini 1186-cı ildə tikib

qurtarır (174). Nizami isə “Leyli və Məcnun”u 1188-ci ildə yazıb. Belə olanda yazıçının Əcəminin məqbərəni tikməmişdən əvvəl, yəni 1186-cı ildən əvvəl Nizamidən aldığı məktubda yazılmamış “Leyli və Məcnun” poemasından bəhs etməsi məntiqə uyğun deyil. Yaxud “Nüşabənin adını çəkdin, Nizami yadıma düşdü” (83, s. 273) sözlərinin deyilməsi absurd səslənir, ona görə ki, bəhs olunan dövrdə Nizami “İsgəndərnamə” poemasını da yazmamışdı (56). Əcəminin türbəni tikməsi prosesi, tikinti işində Əcəmi memarlığının özünəməxsus xüsusiyyətlərindən, türbədəki naxışların xüsusiyyətlərindən lazımcıca bəhs olunmamışdır ki, bu da əsərdə təsvirinə ehtiyac duyulan məqamlardandır.

Bütün bu cəhətləri ilə birgə xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun “Əsrin onda biri” romanı Azərbaycan tarixi roman janrının uğurlu nümunəsi kimi ədəbiyyatşünaslıqda layiqli yerini aldı. Əsər haqqında tədqiqatlarda məlumat verildi, roman geniş təhlillərin obyektinə çevrildi. Eyni zamanda xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun “Əsrin onda biri” romanında Şərqi böyük memarı Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaniyə ucaltdığı söz abidəsi uğurlu bir əsər kimi dəyərləndirildi.

Mövzusunu görkəmli şəxsiyyətlərin həyatı və fəaliyyətindən alan tarixi romanlar Azərbaycan tarixi roman janrının tərkibində əhəmiyyətli yer tutur. Professor Yavuz Axundlu məşhur şəxsiyyətlərin həyatından bəhs edən romanlar haqqında yazır: “Görkəmli sənətkarların həyatından bəhs edən tarixi romanlarda əsas məqsəd heç də bədii bioqrafiya yaratmaq deyil. Başlıca qayə sənətkar və zaman problemi ilə bağlıdır. Müəllif, hər şeydən əvvəl, ədəbi şəxsiyyətin yaşadığı dövrün dolğun sosial-siyasi mənzərəsini canlandırılmalı, həmin tarixi fonda qəhrəmanın şəxsiyyəti, müasirləri ilə münasibətləri, mənəvi dünyası, öz əsri ilə bağlılığı diqqət mərkəzinə çəkməlidir. Həmçinin tarixi romanda bəhs olunan dövrə və təqdim olunan sənətkara müasir baxışın yüksək bədiiliklə ifadəsi də vacib məsələlərdəndir” (6. s. 34). Doğrudan da

tarixçilərdən fərqli olaraq yazıçı psixoloq olmalı, obrazın daxili dünyasını açma bilməlidir.

Ədəbiyyatşünaslığımızda tarixi nəsrin yaranması və sürətli inkişafı, əsasən, XX əsrə aiddir. Əsgərağa Gorani tərəfindən qələmə alınmış, lakin günümüzdə qədər mətni gəlib çatmayan bir tarixi nəsr nümunəsi də vardır. Sonralar görkəmli yazıçı Məmməd Səid Ordubadinin, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin yaradıcılıqlarında janr formalaşma mərhələsini yaşamışdır. Sovetlər dönməsində isə tarixi roman janrı özünün yüksək inkişaf sürəti ilə seçilmişdir. Janrın ən mükəmməl nümunələri içərisində Əzizə Cəfərzadənin müəllifi olduğu “Bakı 1501”, “Aləmdə səsim var mənim” romanları ilə yanaşı yazıldığı dövrdə böyük maraqla qarşılanan, bu gün də orijinallığını itirməyən nəsr əsərləri vardır. Vurğulayaq ki, tarixi nəsrin Yusif Vəzir Çəmənəminli, Məmməd Səid Ordubadi, Fərman Kərimzadə, Oqtay Salamzadə kimi görkəmli müəllifləri arasında Əzizə Cəfərzadənin xüsusi yeri var. XX əsrin ikinci yarısında qələmə alınmış Əzizə Cəfərzadənin “Cəlaliyyə” povesti, Həmid Arzulunun “Günahsız şikəstlər”, “Göy geyimli Fateh”, “Çinarlar qurumur” kimi povest və hekayələr kiçik həcmli tarixi nəsrin ən yaxşı nümunələrindəndir.

Gərgin zəhmət, yaradıcı düşüncə tələb edən roman, povest və hekayələr yazmaq, həm də Azərbaycan tarixinin ən müxtəlif dövrlərini əks etdirmək yazıçıdan böyük hünər tələb edir. Burada bədiilik, təsvir və ifadəlilik məharəti, nəzəri prinsiplər gözlənilməklə yanaşı bəhs olunan tarix də dərinlən mənimsənilməli, tarixi reallıqlar, təhrif olunmamalıdır. Bu balansın müəyyənləşdirilməsi istiqamətində ədəbiyyatşünaslıqda daim müzakirələr getmişdir. Bu məqamda professor Qəzənfər Kazımovun tarixi roman, müasir dövr və sənətkar mövqeyi probleminə aydınlıq gətirəcək fikrini xatırlamaq yerinə düşər: “Bədii ədəbiyyat tarixdən çox oxunur, buna görə də onun düzgün və obyektiv mövqeyi daha vacibdir. Bu tələblərə cavab verməyən əsərlər sadəcə olaraq mövzunu

korlamaqla qalmır, dövrə yanlış münasibət yaratmaqla zərərli bir şey kimi ortaya çıxır” (175).

Yazıçı-tədqiqatçı Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığında müxtəlif illərdə qələmə alınan roman və povestlərin böyük bir qismini tarixi mövzulu əsərlər təşkil edir. Əzizə Cəfərzadənin tədqiqatçı kimliyi onun ədəbi fikrimizi, elmi mühitimizi daha dərindən bilməsinə stimül vermişdir. Ədəbiyyat tariximizin müxtəlif mərhələlərinin elmi şəkildə öyrənilməsində Əzizə Cəfərzadənin böyük xidmətləri danılmazdır. Onun xalqımız, elmi fikrimiz qarşısında tarixi xidmətlərindən biri də Azərbaycanın qadın hökmdarlarının, şair və yazıçılarının həyatını, fəaliyyətini öyrənməkdən ibarət olmuşdur. Bu mənada Əzizə Cəfərzadənin XII əsrdə mövcud olan Azərbaycan Atabəylər dövlətinin 1175-1186-cı illərdəki hökmdarı Məhəmməd Cahan Pəhləvanın qızı- Naxçıvan hakimi Cəlalyyənin həyatından, dövründən bəhs edən “Cəlalyyə” tarixi povesti də janrın diqqətəlayiq nümunələri sırasındadır. O, bir tədqiqatçı kimi XII əsr Azərbaycan tarixini, ədəbiyyatı və mədəniyyətini daim öyrənmiş və tarixi mənbələrdən yaradıcı şəkildə bəhrələnmişdir (173).

Tarixi ədəbiyyatda əks olunduğu kimi Məhəmməd Cahan Pəhləvan 1186-cı ildə, ölümündən az əvvəl Naxçıvanı iqta şəklində on yaşlarında olan qızı Cəlalyyəyə verir (25, s. 301). Povestin mətnindən öyrənirik ki, Məhəmməd Cahan Pəhləvan özünün ən sadıq sərkərdələrindən biri olan Aydoğmuşu da Naxçıvanda Cəlalyyəyə köməkçi göndərir. Cəlalyyə Naxçıvanı əmisi Qızıl Arslanın (1187-1194), ögey qardaşı Əbu Bəkrin (1194-1210) və Özbəyin(1210-1225) hakimiyyəti illərində gözəl idarə edir, yadelli hücumlardan qoruyur. Məhəmməd Cahan Pəhləvan öldükdən sonra oğlanları və Səlcuq sultanı arasında hakimiyyət üstündə mübarizələr getdiyi bir vaxtda Cəlalyyə atasının vəsiyyətini unutmur, doğma torpağın keşiyində sayıq dayanır. Çünki atası vəsiyyətində demişdi: “Əminiz Atabəy Qızıl Arslana tabe olun.

Onun ağıllı və müdrik məsləhətlərinə qulaq asın” (36, s. 138). Sonrakı hadisələr göstərir ki, Cəlaliyyə Naxçıvanın igid oğlu “Cəlallı Cəmşid”ə ərə gedir. Hilat hakimi Hacib Əli Naxçıvana hücum edir. Naxçıvanın müdafiəsi uğrunda gedən döyüşdə Cəmşid yağıları Naxçıvan torpağına ayaq basmağa qoymasa da döyüşdə yaralanır. Cəlaliyyə Cəmşidin oğlu Cəlali dünyaya gətirdiyi gün Cəmşid aldığı ağır yaradan dünyasını dəyişir. Cəlaliyyə mətanətlə dayanır, oğlunu nəsilərinin adına layiq bir şəkildə tərbiyə etməyə çalışır. Cəlaliyyə sarayda başına topladığı qadınlarla birgə yaşayır. Nənəsi Möminə xatunun, anası Zahidə xatunun dövlətçilik və sadiqlik ənənələrini davam etdirir, onlardan aldığı tərbiyə, atasından, babasından götürdüyü qüdrətlə, ədalətlə Naxçıvanı idarə edir, şəhəri abadlaşdırır. Əsərin müvafiq məqamlarında Cəlaliyyənin təşkil etdiyi şeir və sənət məclislərində dövrün məşhur ədəbi simalarından, dahi Nizami Gəncəvi yaradıcılığından bəhs olunur. Elə bu məqamda Cəlaliyyə xəyalında əmisi Qızıl Arslanla böyük şair Nizamının görüşünə getdiyi gününü xatırlayır.

Növbəti hadisələr Cəlaliyyəni yeni sınaq meydanlarına atır. Qardaşı Özbəyin təkidi ilə Xarəzimşah Cəlaləddinin qardaşı Pirşahla kəbini kəsilsə də, Cəlaliyyə onu ailəsi kimi görmür. Pirşahın ölümündən sonra Naxçıvanı Hilatlıların hücumundan qorumaq, həm də özünün də dediyi kimi “Sahibsiz taxtını yel alar” (172) prinsipini əsas tutaraq Xarəzmşah Cəlaləddinlə rəsmi olaraq evlənən Cəlaliyyə Cəlaləddinə ”Mən sənə sarayını bəzəyən mələkə ola bilmərəm... Müslimə övrət sahibsiz ölə də bilməz, namazını da qılmazlar...Mənə təkcə sənənin adın lazımdır. Adını üstümə at! Ayrı heç nə istəmirəm” (36, s. 112),- deyir. Cəlaliyyəyə növbəti dəfə özünə nəinki qul, hətta qardaş gözündə gördüyü Aydoğmuş xəyanət edir, oğlu Cəlali Hilatlıların əmri ilə qaçırır və qarşılığında Cəlaliyyədən Hilat hakiminə tabe olmağı, ona ərə getməyi və Naxçıvan hakimiyyətində ona rəsmi hüquq verilməsini tələb edir. Naxçıvanın qocaman pəhləvanı Əhliman Cəlali qurtarmağa çalışsa

da Cəlal gecəyə qaçır və Araz sahilində həlak olur. Cəlaliyyə isə Naxçıvanı xəyanətkarların, yağlı düşmənin əlinə vermir, bircə oğlundan, vəliəhddən keçir. Aydoğmuşun növbəti hiyləsi Cəlaliyyəni qaçıрмаq olsa da, buna nail olmur. Bir maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, Aydoğmuşun nifrəti Hacib Əlini də heyrətə gətirir. Artıq başqa yol qalmadığını gören Cəlaliyyə döyüşə hazırlıq görür. Axı o, şeyx Nizaminin əsərləri ilə tərbiyələnmişdi. Nizami deyirdi: "Aslanın erkəyi, dişisi olmaz" (56, s. 145). Güclü düşmən qüvvələri qarşısında duruş gətirməyən Cəlaliyyə Naxçıvan diyarının yenilməzlik simvolu olan Əlincə qalasına sığıdır. Aydoğmuş isə bir zamanlar Cəlaliyyəyə yaxınlaşmaq məqsədiylə saf, təmiz qəlbiylə oynadığı naxçıvanlı qocaman pəhləvan Əhlimanın nəvəsi, Cəlaliyyənin kənizi Olcay tərəfindən yaralanıb sığındığı Hilatlı sərkərdə Hacib Əli tərəfindən öldürülür. Burada dastançılıq ənənələrindən, türk mifik mətnlərindəki inamlardan irəli gələrək xeyrin qələbəsi və xainin məhz öz xəyanətinin qurbanı olması epizodları təsirli detal kimi diqqəti cəlb edir. İraq səfərindən qayıdan Cəlaləddin Naxçıvana basqın olunduğu xəbərini eşidir və Cəlaliyyənin köməyinə çatıb Hilatlıların ordusunu darmadağın edir. Beləliklə, Naxçıvan qırğınlardan qurtarır. Cəlaliyyə isə qəlbində gizlədiyi hislərini etiraf edir, Cəlaləddinlə-Naxçıvanın xilaskarı olan qüdrətli sərkərdə ilə gecikmiş xoşbəxtliyinə çatır.

Povestdə təsvir olunan dövrün tarixi faktları ilə uyuşmayan məqamlar da var. Mətdən məlum olduğu kimi Mələkə Cəlaliyyə şeir, sənət vurğunudur. O, əmisi vasitəsi ilə Nizami ilə görüşünü xatırlayır, amma bu görüş barədə nədənsə Cəlaliyyənin yaddaşında xüsusi bir detal qalmır. Əksinə Nizami əsərlərinin oxunuşu zamanı diqqət mərkəzinə Nizaminin feminist düşüncələri çatdırılır. Unutmaq lazım deyil ki, bu sözlər Nizami əsərində, İsgəndərin dilindən verilir. Əslində isə yazıçı dövrün qadına münasibətini göstərir və Əzizə Cəfərzadənin qadın yazar olaraq bu faktı qabartmasında

bir təəssübkeşlik hiss olunur.

Əsərdən bəlli olur ki, Olcay sevdiyi Aydoğmuşu "ölümcül yaralayır", bu anda Hacibin qılıncı Aydoğmuşun başını iki bölürsə də, Aydoğmuş qılınca əl atır. Birinci, türk, azərbaycanlı, həm də sevən bir qızın birdən-birə sevdiyini yaralaması, vətən naminə, babasının intiqamı naminə olsa da, psixoloji cəhətdən əsaslandırılmayıb. İkinci isə başından yaralanmış birisinin qılınca əl atması inandırıcı deyil.

Yazıçı Cəlaləddini müsbət planda verir. Reallıqda isə 1224-cü ildə qardaşı Pirşah, sonra Cəlaləddin Azərbaycan və Arranı istila edir və Azərbaycanda Atabəylər dövləti süqut edir. Tarixdə deyilir: "1225-ci ildə Azərbaycan Orta Asiyada monqol hücumları nəticəsində hakimiyyətdən məhrum olmuş Xarəzmşah Cəlaləddinin hücumuna məruz qaldı..." (25, s. 323). Həmin Cəlaləddin Bəndərin üsyanını qanda boğur. "Cəlaləddin üsyanı çətinliklə yatıra bildi, onun başçılarından 30 nəfər edam olundu, Bəndər isə tikə-tikə doğrandı" (25, s. 342). Özbək Əlincə qalasına qaçır, arvadı Təbrizdə qalır. Cəlaləddin onunla evlənir. Əsl həqiqətdə Hacib Əli Atabəylərin siyasətini dəstəkləyən adam olmuşdur. Cəlaləddinin Hacibə son qələbəsi Atabəylərin Əlincə qaləsindəki xəzinəsini ələ keçirməkdən ötəri idi.

Əsərdə müşahidə olunan qüsurlardan biri də onun dilindəki bəsit və sönük təsvirlərin olması, bəzi hallarda bədiilik meyarının gözlənilməməsidir.

Bunlarla bərabər, 1981-ci ildə qələmə alınan bu əsər öz müsbət keyfiyyətləri ilə Azərbaycan oxucusunun marağına səbəb olmuş və diqqətdən kənar qalmamışdır. Əhəmiyyətli faktıdır ki, yazıçı əsəri yazmamışdan əvvəl Naxçıvanda olmuş və xeyli material toplamışdır (36, s. 80). Məhz bu araşdırma əsərdə öz geniş əksini tapmışdır. Povestdə Naxçıvanda yerləşən Möminə Xatun məqbərəsi, Qızlar bulağı, Araz çayı boyu ərəzilərinin səfalı təbiəti, Əshabi-kəhf möcüzəsi və bununla bağlı inanclar, Naxçıvanın alınmazlıq simvolu olan Əlincə

qalası və qalaətrafinin təbii şəraiti, gözəllikləri əhatəli şəkildə təsvir olunmuşdur. Əsərdə diqqətçəkən məsələlərdən biri də Naxçıvanda XII əsrdəki real həyati yaşantıların dəqiqliklə təsvir olunmasıdır. Cəlalyyə Naxçıvanda milli adət-ənənələrin qorunub yaşadılması üçün mühüm xidmətlər göstərir. Müxtəlif mərasimlərin təsviri, milli mətbəx, milli musiqinin, Naxçıvana məxsus rəqslərin, şənlik və mərasimlərin keçirilməsi incəliklərinə qədər öyrənilmiş və ustalıqla oxucuya çatdırılmışdır. Naxçıvanlıların dilindəki şivə xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilmişdir ki, bunu indi də Naxçıvanın bəzi bölgələrində işlənən “boylum” ifadəsinin yerində, dəqiq işlənməsindən görə bilərik. Naxçıvanda sözə, saza, sənətə hər zaman yüksək qiymət verilmişdir. Əsərdə ən çox təqdir olunası fakt naxçıvanlıların sədaqətliyi, mərdliyi, dözümlülüyü, qonaqpərvərliyi, torpaqlarını canı, qanı bahasına qoruması, bu torpaqları ədalətli bir şəkildə idarə edən qüdrətli Cəlalyyə ətrafında sıx birləşməsi, ona hörmətlə, sədaqətlə xidmət etmələridir. Müəllif Naxçıvanlı sərkərdə Cəmşidin simasında öz torpağı uğrunda qanının son damlasına kimi vuruşan, qəhrəmancasına həlak olan vətən övladlarının xarakterini yaratmışsa, qocaman pəhləvan Əhliman kişinin balaca Cəlalı düşmən əlindən qurtarmaq üçün bilə-bilə ölümə getməsi ilə naxçıvanlıların ədalətli Cəlalyyəyə sədaqətini göstərməyə çalışmışdır. Əsərdən onu da öyrənirik ki, şəhəri qırğınlardan qorumaq, həm də qalada yaxşı müdafiə olunmaq üçün Naxçıvanın alınmazlıq, məğrurluq simvolu olan Əlincə qalasına sığınan Cəlalyyəni əhali son ana qədər yalnız buraxmır, ətraf kəndlərin sakinləri də gecəylə qalaya ərzaq və silah daşıyırlar.

Povestdə müəllif tarixi dövrlə səsləşən xeyli nümunələrlə Naxçıvanı bir tam halında təqdim etməyə çalışmış və buna nail olmuşdur. Bu maraqdan irəli gələrək Şəfəq Sultan Əlixanlı “Cəlalyyə” povesti əsasında radio-pyes hazırlamış, əsər dinləyicilər tərəfindən maraqla qarşılanmışdır.

Bir faktı da xatırlamaq yerinə düşər: “Naxçıvan üçün

ölərəm” deyən Cəlalıyyəyə əmisi Qızıl Arslan: ”Ondan ötrü yaşa və yaşat”-deyir (36, s. 101). Bu fakt özlüyündə Naxçıvana məhəbbətin növbəti nümunəsi, dövrün dahi sənətkarı Nizami Gəncəvinin ədalətli şah konsepsiyasına münasibətin ifadə forması, bəhs olunan dövrün humanizm fəlsəfəsinə yazıçı yanaşmasıdır.

Tarixi nəsrin görkəmli siması Əzizə Cəfərzadənin “Cəlalıyyə” povesti bəzi qüsullarına baxmayaraq yüksək sənətkarlıq nümunəsi kimi ədəbi yaddaşlarda yaşayır. Yazıçı haqqında ədəbiyyatşünaslığın mövqeyi isə belədir: “Əzizə Cəfərzadə Azərbaycan tarixinə faktların, sənədlərin gözüylə işıq, aydınlıq gətirmiş, eyni zamanda tarixi qaynaqların əsirinə çevrilməmiş, bir çox məqamlarda tarixin qaranlıq səhifələrini bədii təxəyyülünə güvənərək canlandırmışdır” (119, s. 89).

Görkəmli şəxsiyyətlərin həyatından bəhs edən oxunaqlı əsərlərdən biri də tarixçi-yazar Mahmud İsmayılın “Xaqani” romanıdır. Romanda Azərbaycan klassik ədəbiyyatının görkəmli siması Xaqani Şirvaninin yaşadığı Şirvanın ictimai-siyasi, mədəni vəziyyəti dövrün reallıqları çərçivəsində dəyərləndirilir. Tarixi ədəbiyyatda yazılır: “XII əsrin 20-ci illərindən monqol istilasına qədərki bir əsrdən artıq dövrdə Şirvanşahlar ya İraqdakı Səlcuq sultanlarının, ya gürcü çarlarının, ya da Azərbaycan Atabəylər dövlətinin vassalı olmuş və hər il onlara xərac vermişdir” (25, s. 294). Belə bir dövrdə yaşayan Xaqaninin babası, atası, anası ilə bağlı elmi ədəbiyyatdakı məlumatlar romanda əhatəli şəkildə təqdim olunur. Xaqaninin uşaqlıq illəri, əmisinin onun təhsilində oynadığı rol, onu Şirvanşahlar dövlətinin saray şairi Əbül-ülə Gəncəviyə təqdim etməsi, saray şairi kimi keçirdiyi ömür və yaradıcılıq yolu onun tarixdəki missiyasına bilavasitə təsir göstərən detallar ilə izlənilir. Obrazın psixologiyasına bələdliyinin nəticəsidir ki, yazıçı onu şöhrətpərəst, diqqət mərkəzində olmağa meyilli insan kimi təqdim etmişdir. Şirvanşah Məniçöhrün sənətkara “Xaqani” təxəllüsünü verməsi

səhnələri məhz bu düşüncənin məhsuludur. Amma Xaqaninin İsmətəddinlə yaşadığı biganə məhəbbət xətti nə tarixdəki Xaqaniyə, nə də bədiilik prinsiplərinə uyğun deyildir. Ədəbiyyatşünas Vilayət Quliyev də romandakı bu kimi xüsusiyyətlərə diqqət yetirir (105, s. 171). Saray şairləri arasındakı çəkişmələr xüsusi həssaslıqla verilir və Xaqani bu mühitin fonunda daha mükəmməl görünür. Elmi ədəbiyyatda Əbül-üla ilə Xaqani münasibətlərinə dair müəyyən qədər qaranlıq məqamlar vardır. Belə ki, ədəbiyyatşünaslıqda bu barədə deyilir: “Hicri-qəməri 550-ci illərin ortalarında Xaqani ilə onun arasında ziddiyyət yaranır və bu iki sənətkar bir-birinə həcvlər yazır” (149). Mənbələrdə öz əksini tapan bu fikir ayrılığı yazıçıların da sənətkara birtərəfli yanaşmasına gətirib çıxarmışdır. Siyasət adamı kimi müxtəlif bölgələrə səfər edən Xaqani Naxçıvana da gəlir. Atabəy Şəmsəddin Eldəniz və Möminə Xatunla görüşməyə göndərilən Xaqaninin Naxçıvan səfəri barəsində tarixi mənbələrdə məlumat olmasa da, yazıçı, qələminin qüdrəti sayəsində oxucuya da bu süjeti maraqlı edə bilir. Amma Xaqaniyə dünya şöhrəti qazandıran əsərlərin yazılma prosesi izlənilmir. Şairin məlum yaradıcılıq prosesindəki psixologiyası, keçirdiyi iztirabları barəsində heç bir söz deyilmir ki, bu da onu şairlikdən daha çox saray işləri ilə məşğul olan siyasət adamı kimi səciyyələndirir. Bu kimi nöqsanları diqqət mərkəzinə çəkən Vilayət Quliyevlə müəllif razılaşırsa da, yekun elmi qənaətdə bu fikirlər müəyyən qədər özünü doğruldur (89, s. 92-97).

Sarayda siyasi fəallığı ilə diqqəti cəlb edən Xaqaniyə Şəmsəddin Eldənizlə Şirvanşahlar adına görüşmək təklif olunur. Bu görüş 1151-ci ilə təsadüf edir. Xaqanini Naxçıvanda Atabəy Şəmsəddin Eldəniz və arvadı- diplomat Möminə Xatun süfrə arxasında çox səmimi şəkildə qəbul edirlər. Möminə Xatun amiranə şəkildə deyir: “Atabəy Şəmsəddin Eldəniz Azərbaycan hökmdarıdır, bütün Azərbaycan torpaqlarının. Şirvan da Azərbaycandır” (88, s. 143). Xaqani Atabəylər

dövlətinin tarixi, keçdiyi yolla, həmçinin dövlətin həmin dövrdəki paytaxtı Naxçıvanla maraqlandıqda Möminə Xatun siyasi uzaqgörənliklə Naxçıvanın mövqeyindən, təbii şəraitindən, gözəlliklərindən, əhalisindən, regionun özünəməxsusluqlarından, Naxçıvanın “sənətkarlıq və ticarət” şəhəri olmasından, şəhərin iqtisadi, mədəni səviyyəsindən, bir sözlə bəhs olunan dövrdəki reallıqlarından məlumat verir. Eyni zamanda bu görüşdə Eldənizlər dövlətinin idarəçilik prinsiplərindən, şeir, sənət məsələlərindən, Şirvandakı ədəbi mühitdən, Xaqaninin yaradıcılığından bəhs olunur. Bir az sonra, Xaqani sonuncu dəfə Şirvandan çıxdıqda Şəmsəddin Eldənizin ölümünü eşidir, təəssüflənir. Naxçıvanda Məhəmməd Cahan Pəhləvanla görüşür, ona məsləhətlər verir. Xaqaninin Şirvandan qaçdığını eşidən Məhəmməd Cahan Pəhləvan onun Naxçıvanda yaşamasını istəyir və Xaqani hökmdara etiraz edərək şeirlə cavab verir.

Birmənalı şəkildə deyək ki, elmi ədəbiyyatda Xaqaninin Naxçıvana gəlməsi barədə konkret məlumat yoxdur. Amma yazıçı təxəyyülü hadisələri inandırıcı şəkildə təqdim edə bilmişdir. Romanda Naxçıvanla Şirvanşahlar arasındakı münasibətlərə toxunan tənqidçi Qulu Xəlilov da Xaqaninin Naxçıvan səfərini əks etdirməsini yazıçının bədii məharəti kimi təqdir edir (81, s. 279). Xaqaninin Naxçıvana gəlməsi, Atabəylər dövlətinin paytaxtı kimi Naxçıvanın oynadığı rol barədə, həm də tarixi reallıqlara mümkün olduğu qədər sadıq qalaraq məlumat verməsi müəllifin uğuru, həm də orta əsrlərdə Naxçıvanın, eləcə də Xaqani dövrünün öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Daha çox yazıçı-publisist kimi tanıdığımız Əhməd İsayevin yaradıcılığında da tarixi mövzuya müraciət bu səpkidədir. O, əsərlərində əsasən qədim Gəncə şəhərinin tarixi keçmişi, inkişafı və bu günü kimi məsələləri qələmə almışdır. Yazıçının qələminə məxsus olan “Üsyan” romanı da bu baxımdan maraq doğurur. Bütün yaradıcılığında olduğu kimi

“Üsyan” romanında da publisistik üslub aparıcı yer tutmuşdur. Amma müraciət olunan mövzu tariximizin maraqlı bir mərhələsidir. Əsəri tarixi roman kimi dəyərləndirən professor Yavuz Axundlu yazır: “...tarixi ruh özünün əsas çalarları ilə canlandırıldığı kimi, müasirliyə xidmət edən tarix meyarı unudulmamışdır” (6, s. 337).

Əsər Azərbaycan tarixi roman janrının ən son nailiyyətlərini əks etdirmək baxımından da dəyərlidir. Belə ki, romanın süjet xəttinin quruluş modeli altmışıncılar nəsrinin istedadlı nümayəndəsi olan Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanını xatırladır (151). “Qətl günü” romanında olduğu kimi “Üsyan” romanında da süjetin tərkibində üç fərqli zamanda cərəyan edən hadisələrdən bəhs olunur. Əsərin sonuna yaxınlaşdıqca süjet daxilindəki zaman fərqləri arasında əlaqə yaradılır. Bu tərz romanlar son dövrlərdə modernist ədəbiyyatın aparıcı istiqaməti olmuşdur (47, s. 164). XX əsr dünya ədəbiyyatının nəsr ənənələrində aktual olan magik realizm tərzinə uyğunlaşdırılan bu romanlarda da təbii olaraq nəzəri qüsurlar yox deyildir. Onu da qeyd etmək ki, “Üsyan” romanında bu ədəbi prinsip bir çox hallarda pozulur.

Bəxtiyar, Lalə, Toğrul kimi yazıçının müasiri olan obrazların tarixə müraciəti ilə açılan ikinci istiqamət Azərbaycan Atabəylər dövlətinin XIII əsrin əvvəllərindən etibarən zəifləməyə başlaması nəticəsində Gəncədə- sənətkar Bəndərin başçılıq etdiyi üsyan təsvir olunur. Üçüncü qütbü isə müəllifin müxtəlif tarixi mənbələrə əsaslanaraq verdiyi hadisələr əsasında formalaşdırılan süjet təşkil edir.

Hadisələrin mərkəzində dayanan Bəndər müəyyən tarixi faktlara uyğun olaraq tarixdəki obrazına yaxın yaradılmışdır. Sırasıyla sənətkar olan Bəndər xalqın azadlığının keşiyində duran, milli düşüncəli, tarixi keçmişin, mənəvi yaddaşın işığında yenilməz insan kimi təqdim olunur. Kasıb kəndlilərə edilən zülmə cavabsız qalmaması Bəndər obrazını mükəmməlləşdirir.

Tarixdən məlumdur ki, “1225-ci ildə Azərbaycan Eldənizlər dövləti süqut etdi... Gəncə, Beyləqan, Bərdə, Şəmkir, Şatur və s. şəhərlər də istila olundu” (25, s. 324). Xarəzmşah Cəlaləddinin Azərbaycana hücumu, Gəncədə hakim təyin etdiyi Urxanın zülmələrinə dözməyən gəncəlilərin Bəndərin rəhbərliyi altında başladığı üsyan təfərrüatları ilə canlandırılır. Əsərdən öyrənirik ki, ənənəvilikdən gələn bəbəklərə olduğu kimi Bəndərə də öz qonşusu, dostu Davud xəyanət edir və gözlənilən ölümə qarşılır. “Dilini qorudu, elini qorudu, indi belini qoruya gərək” (85, s. 73). Qeyd edək ki, bu cümlədə əxilik təliminin prinsiplərinə uyğunluq da diqqət mərkəzinə çəkiləsi məqamlardandır.

Fərqli olan odur ki, əsərdə mülkədar, bəy, vəzir surətləri ədalətli, xalqın yanında olan, xalqın dərdlərinə yanan insanlar kimi təqdim olunur. Qəmərbanu mükəmməl qadın obrazı kimi təsvir olunur. Romanın təsir imkanlarını artıran məqamlardan biri də müəllifin tarixi mənbə və məxəzlərdən yaradıcı bəhrələnməsi və orta əsr tarixçilərinin əsərlərindən istifadə etməsidir. Əsərdə qəhrəman Bəndərin ölümü ilə bağlı səhnə elmi ədəbiyyatda olduğu kimi əks etdirilmişdir (25, s. 113).

Romanda həmçinin xalq yaddaşı, adət-ənənələrimiz, folklor motivlərindən yaradıcı şəkildə istifadə edilmişdir. Bəndərin dilindən bayatı nümunələrinin verilməsi əsərin təsir imkanlarını artırmaqla qalmır, obraza fərqli cizgilər gətirir. Roman haqqında danışan ədəbiyyatşünas Ədilə Məmmədzadə “tarixi özünüdərk hiss olunmur” (117, s. 177), -deyərək əsərdə nəzəri və bədiiliyin prinsiplərinin pozulduğu məqamları diqqət mərkəzinə çəkir. Yazıcının Gəncənin tarixi keçmişi ilə bağlı çoxlu informasiya verməsi, mənbələrdən maksimum yararlanması, əxilik hərəkətindən tutarlı faktlar verməsi əsərin uğuru sayılmalıdır. Bununla yanaşı çoxlu informasiya yükü nəticəsində romanda süjet xəttinin ardıcılıq prinsipinin pozulduğu məqamlar da vardır.

Romanda təsvir olunan üç müxtəlif zamanda cərəyan edən hadisələrlə qarşılaşırıq. Bunlardan biri Naxçıvanla bağlıdır. Əsərdə oxuyuruq: “Əlincə qalasının üstündən bulud əksik olmurdu” (85, s. 291). Bu həm də yazıçının mükəmməl təsvirçilik məharətinin nəticəsidir. Başı dumanlı, qara buludlu Əlincə qalanın təsviri ilə başlayan hissədə Naxçıvanın təbiəti, sərt iqlimi, qaladakı müdafiə tədbirləri, Azərbaycan Atabəylər dövlətinin sonuncu hökmdarı Özbəyin Əlincədəki sonuncu günləri təsvir olunur. Həmin bu təsvirlərin içərisində islam tarixi ilə bağlı rəvayətlərdən də istifadə olunur. Özbəyə qalada xəbər verilir ki, mələkəsi Xarəzmşah Cəlaləddinlə evlənib. Bu fakt yazıçı, tədqiqatçı Əzizə Cəfərzadənin “Cəlaliyyə” povestində də vardır. “Üsyan” romanında Özbəyin bu xəbəri eşitdikdən az sonra öldüyünü oxuyuruq. Amma “Cəlaliyyə” povestində Özbəyin həyatının son dövrləri geniş şəkildə təsvir edilir. Daha sonra Bəxtiyarın qeyd dəftərindən Azərbaycan Atabəylər dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldənizlə bağlı olan məlumat-rəvayət verilmişdir (85, s. 295).

Azərbaycan tarixi roman janrının inkişafında Məmməd Səid Ordubadi yaradıcılığı xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Akademik İsa Həbibbəyli haqlı olaraq yazır: “Məmməd Səid Ordubadi Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrı məktəbini yaratmışdır” (62). Onun “Dumanlı Təbriz”, “Gizli Bakı”, “Döyüşən şəhər”, “Qılınc və qələm” kimi tarixi romanları janrın uğurlu nümunələrindəndir. Azərbaycan tarixi romanının, eləcə də Məmməd Səid Ordubadi yaradıcılığının diqqətəlayiq nümunəsi kimi “Qılınc və qələm” romanı uzunmüddətli elmi axtarışların məhsulu, həm də yazıçının tariximizin önəmli bir mərhələsinə qayıdışının ifadəsidir. Burada əsas məsələlərdən biri də tarix və müasirlik probleminə yanaşmadır. Ordubadinin romanda diqqət mərkəzinə çəkmək istədiyi başlıca ideya Azərbaycanın bəşəri, dünyəvi inkişafa qovuşmasında Fəxrəddinlərin fiziki gücü ilə şərqin dahisi Nizami Gəncəvinin təfəkkürünə ehtiyacın olmasıdır. Fəxrəddi-

nin psixoloji zəifliyi, bir çox səhv qərarlar verməsi və ona hər zaman Nizaminin doğru yol göstərməsi müəllifin ideya qayəsinin təsdiqidir. Əsərdə Azərbaycan tarixinin əlli illik dövrü- Şəmsəddin Eldənizin ölümündən başlayaraq, Məhəmməd Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti, 1225-ci ildə Xarəzmşah Cəlaləddin tərəfindən Atabəylər dövlətinin varlığına son qoyulmasına qədərki tarix izlənilir.

“XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və onun Şərq ədəbiyyatına təsiri” və başqa elmi əsərləri yazıçının uzunmüddətli axtarışlarının, gərgin əməyinin məhsuludur. Nizami Gəncəvi əsərin mərkəzində durmaqla dövrün bir çox ictimai ziddiyyətləri, Azərbaycan Atabəylər dövlətinin keçdiyi yol, Azərbaycan tarixşünaslığı, eləcə də azərbaycançılıq düşüncəsinin formalaşmasındakı yeri elmi–tarixi mənbələrə istinadla, bədii təxəyyül imkanları əsasında təsvir olunur.

Romanda talenin min bir oyunu qarşısında əzəmətini qoruyan Nizamiyə qarşı dərin rəğbət hissi formalaşdırılır. Nizami Gəncəvi tarixdəki obrazından daha çox ictimai şəxsiyyət kimi təqdim olunur. O, Gəncə əmirinə də, Atabəylər hökmdarlarına da çox yaxın mövqedə təqdim olunur. Yazıçı onu da göstərir ki, Nizaminin istedadı, görkəmli siması onun saraylara buraxılmasına yetərli olmadığı halda Əmirin qızı Qətibənin ona olan məhəbbəti Nizaminin yolunu saraylara salır. Yazıçı münasib məqamlarda Nizaminin dilindən şeir, sənət, sənətin estetik prinsipləri haqqında mühakimələr verir, yaxud Nizaminin şeirlərindən nümunələr verməklə şairin humanizm fəlsəfəsinin, dünyagörüşünün aşkarlanmasına, təfəkkürünün özünəməxsus cizgilərinin açılmasına zəmin yaradır.

Əsərdəki Fəxrəddin surəti ilə bağlı müəyyən nöqsanlar vardır. Bununla birgə Fəxrəddin ətrafda sevilir və milliliyi, vətənpərvərliyi, dözümlülüyü, mübarizliyi, geniş ürəyi, səmimiliyi, məhəbbətdə sədaqəti ilə diqqət mərkəzinə çəkilir. Fəxrəddin, eyni zamanda, Nizamiylə birgə qılıncla qələmin vəhdətini təcəssüm etdirir. “Şairə verilən qiymət onun aqlığı

üçün yox, sənəti və yaradıcılığı üçün verilir” (131, s. 250) sözlərinin sahibi olan Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhvəlan, Nizamiylə daha yaxın olan, şeirin, sənətin hamisi kimi tanıdığımız Qızıl Arslan surətləri də azərbaycançılıq ideyasına etdiyi mühüm xidmətləri ilə yadda qalır. Ədalətli hökmdar obrazlarını yaratmaq və bu obrazların dilindən verilən mühüm qərarlar sovetlər dönəmində yazıçının cəsarətinin göstəricisidir. Əsərdə sovetlər dönəmində ədəbi tənqidin də dediyi kimi “macəracılıq” axtarışlarının ən çox müşahidə olunduğu Qətibə, Səba kimi mənfi planda təqdim olunan surətlərlə yanaşı Dilşad kimi yüksək mənəvi aləmi, daxili və xarici gözəllikləri ilə ucalan Azərbaycan qadınları da vardır. XII əsr Azərbaycan reallıqlarını, xalq həyatının ən müxtəlif mənzərələrini, Azərbaycan insanının mənəvi aləmini yazıçı dərin duyumla əks etdirmişdir. Eyni zamanda, Nizami dövrü, dövrün ədəbi mühiti, Məhsəti Gəncəvi, Əbül-üla Gəncəvi, Xaqani Şirvani kimi sənətkarların həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı qısa, dolğun məlumat verilir, hökmdar-xalq münasibətləri məsələlərində Nizami yaradıcılığı, humanizmindən gələn təsirə geniş yer verərək düşündürücü səhnələr yaradılır.

Roman yazıldıqdan sonra ədəbi tənqidin də fikri birmənalı şəkildə olmamışdır. Nizami obrazının tarixilikdən məhrum olduğunu yazan Mehdi Hüseyn, Ordubadi mövqeyini müəyyən qədər müdafiə edən Abbas Zamanovun (162, s. 165-168) tədqiqatlarında mübahisəli məqamlar diqqəti xüsusilə cəlb edir. Ordubadi irsinin tədqiqatçısı Fəridə Vəzirova yazır: “Romanda... xalq hərəkatı, xalqın azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizə və müharibələrin təsviri geniş yer tutur” (155, s. 109). Müxtəlif tarixi şəxsiyyətlər tərəfindən yazılmış məktublar maraqlı olduğu qədər bəzən tarixiliyin, tarixə yanaşmanın prinsiplərinin pozulmasına səbəb olur, oxucunu düşdüyü tarixin ağışundan alır. Hadisələrin miladi təqvimlə göstərilməsi də dediklərimizin təsdiqi ola bilər. Beləliklə, romanda nöqsanlı cəhətlər yox deyil. Amma bu

çatışmamazlıqlar əsərin ümumi ruhuna, hadisələrin inkişafına, əsərin estetik təsir gücünə o qədər də mənfi təsir göstərmir.

Romanın sonunda bəlli olur ki, Xarəzmşah Cəlaləddinin dustaq kimi Əlincə qalasında saxladığı Atabəy Özbəklə qardaşı Qutluq İncənin biri-birinə danışdığı hadisələr "Qılinc və qələm" romanının süjetini təşkil edir.

Nizami dövründən bəri təsəvvüf anlayışında, irfani düşüncədə fərqli yeri olan əxilik, Nizami yaradıcılığına Əxilərin təsiri, eləcə də digər təriqətlərə münasibət məsələləri romanda da öz əksini tapmışdır. Şərqi irfanlı şəxslərindən olan Səlahəddin Əyyubi və onun şərq dünyasındakı yeri, konkret olaraq orta əsrlərdəki missiyası və bir çox bu kimi məsələlərdən məntiqli şəkildə bəhs olunur. Əxi Fərruxun təriqəti ilə bağlı rəvayətlərdən, Babəklə Əxilərin əlaqəsindən, Babəkin varisinin yaşaması versiyasından və bu kimi məsələlərdən bədii yararlanma yazıçının uğuru kimi dəyərləndirilməlidir (136, s. 366). Dövrün ictimai-mədəni mühitinin formalaşdırılmasında belə detallar güclü təsir imkanı yaradır.

Fəxrəddinin bacısının yaşadığı kənd, bu kənddəki sosial bərabərlik prinsipinin gözlənilməsi kimi detallar Nizami dönəmində nə dərəcədə həqiqəti ifadə edirdi? Bununla yanaşı Ordubadinin romanda fəlsəfi fikrin inkişafında yeni mərhələ kimi dəyərləndirdiyi bu detal, belə bir xəyali cəmiyyət bir tərəfdən Ordubadinin fantastik düşüncəsinin hüdudlarını müəyyənləşdirirsə, digər tərəfdən yazıçının sosialist düşüncəsinin təzahürü kimi səslənir.

Əsərdə nöqsanlı cəhətlər olsa da, bunlar tarixiliyin prinsiplərini çox da pozmur. Belə ki, romanın 127-ci səhifəsində Nizaminin dilindən "yazıçılıq" kəliməsi işlənir. Fikrimizcə, XII əsrdə yazıçılıq anlayışının olması mümkünsüz idi. Qəribəsi budur ki, Ordubadi romanın 22-ci səhifəsində XII əsrdə Ermənistan adlı dövlətdən danışır ki, bu şübhəsiz ki, tarixi həqiqətə uyğun deyil, sovet rejiminin diqtəsi kimi diqqəti cəlb edir.

“Qılınc və qələm” romanında bir sıra epizodlarda Naxçıvanla bağlı müəyyən məlumatlar verilir, bəzi hissələrdə isə hadisələr birbaşa Naxçıvanda cərəyan edir. Romanda təsvir olunur ki, Atabəy Cahan Pəhləvan Gəncə üsyançılarını cəzalandırmaq istəyir. Xəbər Gəncəyə gəldikdə Seyid Əlaəddinin dəstəsi Naxçıvan qalasını işğal etməli, Fəxrəddinin dəstəsi cənubdan gələn qoşunun qarşısını almalı idi. Məhz bu səhnədə Naxçıvan qalasının müdafiəsindən, Naxçıvanın o dövrdəki Azərbaycan Atabəylər dövlətinin tərkibindəki mövqeyindən qısa da olsa məlumat verilir (131, s. 23-35).

Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrında qələmə alınmış nümunələr mövzu müxtəlifliyi ilə seçilməkdədir. Şanlı tariximizin istər ictimai-siyasi, istərsə də sosial-mədəni cəhətdən sürətli inkişaf etdiyi, intibah mədəniyyətinin formalaşdığı XI-XII əsrlər tarixi mövzuya müraciət edənlərin daha çox diqqətini cəlb etmişdir. Həmin dövrdən bəhs edən bir çox roman, povestlər, eləcə də uğurlu dram əsərləri qələmə alınmışdır. Mövzuya müraciətin səbəblərinin əsaslandırılması üçün aşağıdakı fikirləri xatırlamaq yerinə düşür. “Əsər üçün tarixi şəxsiyyətin seçimi tarixi mövzunun aktuallığından doğur” (102).

Bu sırada dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyatı, dövrü, mühitindən bəhs edən yazıçı Oqtay Salamzadənin “Əsrlərin sirri” romanı xüsusilə fərqlənir. O mənada ki, tarixi roman janrına müraciət professor Şahin Səfərovun da dediyi kimi “...yazıçıdan dərin təfəkkür, geniş müşahidə, uzaqgörənlik, bir də sənətkarlıq tələb edir” (150). Yazıçı Oqtay Salamzadənin uğurunun bir səbəbi bu idi ki, Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrı müəyyən yol keçmiş, ədəbi təcrübə qazanmışdı. Yazıçı tariximizin ən qarışıq, çoxçalarlı mərhələsini, XI-XIII əsrləri əhatə edən, təxminən, üç yüz illik dövrü qələmə almışdır. Əvvəla onu deyək ki, bu iş yazıçıdan gərgin əmək, dərin müəllimlik, cəsarət, bir də yazıçı obyektivliyi tələb edir ki, qələmə aldığı tarixi dövrə real münasibət

formalaşdırın, tarixə ədəbiyyatşünaslığın qoyduğu tələblər səviyyəsində müdaxilə etsin, ədəbi reallığı qorusun. Janr qarşısında duran tələblər dünya təcrübəsində olduğu kimi ədəbi prinsiplər çərçivəsində olmalıdır (168). “Əsrlərin sirri” romanı ədəbiyyat tariximizin uğurlu nümunələrindəndir. Unutmayaq ki, Nizami dövründən bəhs edən “Qılınc və qələm” kimi əsər yazılmışdır və bu roman Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman məktəbinin formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır.

Roman “Gəncə qapısı”, “Peyğəmbərin adaşı”, “Qızıl şir dəfinəsi” adlı üç hissədən ibarətdir. Əsərdəki hadisələr Səlcuq sultanı Məlikşahın Azərbaycan torpaqlarına yiyələnmək niyyəti ilə etdiyi həmlələrin təsviri ilə başlayır, dahi şair Nizami Gəncəvinin həyatı və dövrünün fonunda inkişaf edir. Azərbaycan Atabəylər dövlətinin keçdiyi yol izlənilməklə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin süqutu Xarəzmşah Cəlaləddinin Azərbaycana hücumu və Atabəylərin hakimiyyətinin sonlandığı dövrlə bitir. Qeyd edək ki, yazıçı təxəyyül imkanlarından çox məhərətlə istifadə edərək tarixi təhrif naminə olsa belə reallıqdan kənara çıxaraq müəyyən ədəbi priyomlardan istifadə edir və bu da əsərə orijinallıq gətirir.

Yazıçı Atabəylər dövlətinin paytaxtı kimi Naxçıvanın mövqeyindən, maddi və mənəvi mədəniyyətindən, mühüm ticarət yollarının kəsişdiyi yer kimi əhəmiyyətli mövqeyindən, tarixi ipək yolunun Naxçıvandan keçməsi və bunun tarixən Naxçıvana qazandırdığı şəraitdən, Atabəylər dövlətinin tərkibində Naxçıvanın rolundan, bu dövrdə Naxçıvanın digər Azərbaycan şəhərləri ilə ticari və mədəni əlaqəsindən və bir çox bu kimi məsələlərdən ətraflı şəkildə bəhs edir. Gürcülərlə döyüşə hazırlaşan Atabəylər dövlətinin əsas qoşunlarının Naxçıvana cəmlənməsi səhnəsindən başlayaraq hadisələr Naxçıvanda cərəyan edir. Bu hadisələrin fonunda Naxçıvan təbiətindən, reallıqlarından əhatəli şəkildə söz açılır. Nizami ilə bağlı tarixi və ədəbi mənbələrdən məlumdur ki, o, Gəncədən kənara çıxmamışdır. Lakin yazıçı fantaziyasının gücü ilə

romanda baş qəhrəman olan Nizami tarixi şəxsiyyət kimi olduğundan daha aktiv təqdim edilir. Haqqında danışdığımız bu döyüş ərəfəsində Nizami təbib kimi Naxçıvana gətirilir. Ərzincan hakimi Bəhram şah da bu vaxt Naxçıvanda idi və şairlə onun arasında səmimi ünsiyyət yaranır. Hazırlıq prosesi getdiyi günlərdə Nizamini Bəhram şahla Naxçıvan səfərinə çıxaran yazıçı Naxçıvanın gözəl təbiətindən, ərazinin özünəməxsusluqlarından, zəngin yerüstü sərvətlərindən danışır. O da məlum olur ki, bütün bu səhnələri yazmaq üçün yazıçı Naxçıvanın həmin dövrkü tarixini, bu mərhələdən bəhs edən elmi mənbələri, ədəbi nümunələri mənimsəmiş, eyni zamanda Naxçıvanı geniş mütaliənin verdiyi imkanlar çərçivəsində həssaslıqla tərənnüm etmişdir. Naxçıvanı, bu diyarın göz bəbəyi olan Batabat yaylağını gəzən Nizami və Bəhram şah bu mənzərəyə valeh olur. "Bulaqlardan elə bil su deyil, gülab axırdı" (145, s. 228) -sözləri poetikliyi ilə seçildiyi qədər təbiiliyi, estetik tərəvəti ilə də yadda qalır, "vətəndaş" yazıçı qələminə məxsusluğunu təsdiqləmiş olur. Yaxud naxçıvanlıların bu döyüşdəki rəşadətini tərənnüm edən yazıçının qələbənin sevinci heç bir yerdə "Naxçıvandakı kimi şən keçə bilməzdi" (145, s. 237) -sözləri ilə bu torpağın təbiəti qədər insanların da saf niyyətli, qəhrəman cüssəli, vətənpərvər olduğunu təsdiqləmiş olur.

Daha sonra hökmdar nəslinə məxsus olan Əbu Bəkrə, eyni zamanda gürcü Liparitə Naxçıvanda kənd, torpaq verilməsi səhnələrində bu torpağın insanların səxavətini, vətənpərvərliyini, döyüşkənliyini tərənnüm edən yazıçı bu faktın altında məkrli qonşularımızın siyasi niyyətlər güdəcəyini nəzərə almamışdır. Naxçıvana məxsus olan yer adlarından, etnoqrafik materiallardan, milli adətlərdən, el şənliklərindən ürək dolusu danışan yazar bu torpağa bağlılığını bir daha təsdiqləmiş, təqdim etmiş olur. Həmçinin Naxçıvanda, Batabat yaylağında yerləşən Zorbulaqdan, Nursu xırmanlığından və bu kimi bir çox yer adlarından söz açılır. Əgər yazar bu kimi yer

adlarının həmin tarixdə bu cür adlandırıldığına dair bir mənbə əldə etmişsə, buna müəyyən ştrixlər vursa daha dəqiq olardı. Azərbaycanın, xüsusilə də Naxçıvanın məişət mədəniyyətindən, el şənliklərindən, milli oyunlarından məlumat verilir ki, bu da əsrə özünəməxsusluq qazandırır. Ən maraqlısı isə Atabəy Şəmsəddin Eldənizin dilindən böyük şair Nizamiyə Azərbaycanın qədim və zəngin torpağı olan Naxçıvanın tarixindən müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq verdiyi ərtaflı məlumatdır.

Atabəy Şəmsəddin Eldəniz öldüyü zaman onu Naxçıvana gətirəndə Nizami də bura gəlir. Əsərin bu hissəsində də Naxçıvanın o dövrkü vəziyyətindən tarixə uyğun şəkildə təsvirlər verilir. Sosial-mədəni proseslər, siyasi mühit izlənilir, insanların təbii yaşam şərtlərindən, Naxçıvanın sərt təbiətindən gələn xarakterik xüsusiyyətlərdən danışılır. Eyni zamanda Nizaminin Cahən Pəhləvanın hədiyyəsini Əcəmi Əbu Bəkr oğluna bağışlamasından söz açılır, Mömünə Xatun türbəsinin tikiliş prosesindən danışılır. Yazıçı Oqtay Salamzadənin təxəyyülünün imkanları hesabına qələmə alınan bu hissələrdə İlyas Mömünə Xatun türbəsinin yanından baxıb solda Alındağ (İlanlı dağ-Ə.H.), yaxınlıqda isə Araz çayını görür. Dumanlı ovada sakit axan Araz çayının mənzərəsi dahi şairi valeh edir. Gürcülərlə döyüş səhnələrinin verildiyi məqamda naxçıvanlıların “Nəxçiri-Gan”adlanan xüsusi döyüş nəğmələrinin, dualarının verilməsi də bu ulu diyarın özünəməxsusluğunun növbəti ifadəsi kimi maraq doğurur. Bu fakt özlüyündə bu qədim türk yurdunun məhz özünəxas dövlətçilik təcrübəsi, mübarizə yolu və bu yolu, bu tarixi özündə əks elətdirən ənənəvi, həm də folklor yaddaşında sınaqdan çıxmış mərasiminin olduğunu təsdiqləmiş olur. Bir çox tarixi mənbələrdə, eləcə də bədii əsərlərdə adı keçən bir fakt da var ki, bu da Atabəylərin xəzinəsinin Naxçıvanda- Əlincə qalasında yerləşməsidir. Müəllif bu faktdan məharətlə istifadə edir və Atabəy Əbu Bəkrin dilindən dövlətin xəzinəsinin Əlincə qalada mühafizə olunması ilə bağlı informasiya verir. Həmçinin

Məhəmməd Cahan Pəhləvanın sifarişi ilə Nizaminin yazdığı əsər də Əlincə qalasında mühafizə olunurdu sözlərini oxuyuruq. Yaxud Nizaminin dilindən verilən “...ürəyimizin fərəhi Cudi dağına aşar” (145, s. 410) sözləri də əsərin yazıldığı dövrün elmi fikrinin əksi, janr qarşısında nəzəri tələb kimi, həm də Naxçıvanda el dilində çox işlənən söz olaraq maraq doğurur.

Romanda yazıçı müvafiq məqamlarda xalq arasında yaşayan deyimlərdən məharətlə istifadə edərək tarixən Azərbaycan xalqının başına bəlalar gətirmiş, məkrli niyyətləri ilə Qafqazı qan ocağına çevirmiş ermənilərin iç üzünün açılmasına xidmət edən detallar vermişdir. Fəzlunun səlcuq işğalçısına dediyi “sənin əsir olmaqdan, erməni qulunun qaravaşı olmaq daha yaxşıdır” (145, s. 30) sözləri Azərbaycan xalqının mübarizliyini, əsarətə qarşı olduğunu bir daha təsdiqləmiş olur. Məbədlərimizə köçürülən ermənilərin sonradan ərazilərimizə sahiblənərək torpaq iddialarına başlaması prosesinin əsər boyu şahidi oluruq. Bir başqa yerdə müəllif əsərin yazıldığı dövrün elmi nəticələrinə istinadən müəyyən fikirlər verir. Ərmən tayfalarının, ərmən yaylasında yaşayanların kiçik bir qisminin tarixi prosesdə ermənilərə çevrildiyi iddiasını verməklə müəllif ciddi mənada cəsarət göstərmiş olur. Əsərdə işlənən bəzi detallara nəzər saldıqda yazıçı təbii ki, əsəri yazdığı dövrün tələbi səviyyədə ermənilərin məkrli niyyətlərini açıb göstərmək, onları öz dilləri ilə ifşa etmək kimi bir yol seçir. “Türk də olsa ağı var” sözlərini müəllif xaçpərəstlərin dilindən verir və güclü ideya formalaşdırır. Sumbatın dilindən verilən, ermənilərin məkrli simasını ortaya qoyan, onların ümumi halda Azərbaycan mədəniyyətinə sahib çıxmaq cəhdləri ibrətamiz, bədii dildə təqdim olunur. Hələ də elmi fikirdə mübahisəli, qəbul olunmaz sayılan “ərmən də erməniləşmiş albandı” fikrini səsləndirməklə, yazıçı, yekunda “torpaqdan pay olmaz” (145, s. 71) qənaətini təkrarlayır. Ümumiləşmiş şəkildə “bu erməni o ermənidən yaxşıdır” sözləri ilə yazıçı erməniləri xarakterizə

edərək yazır: "Onlara sədaqət və vəfa hissi yaddı" (145, s. 245). Bu fikir ədəbiyyatşünaslıqda müəyyən qənaətlər doğurmuşdur. Tədqiqatçı Rüstəm Əliyev yazıçının erməni məsələsindəki yarımçıq mövqeyinə toxunur və bu fakta yenidən qayıtmığı məsləhət görür (50). "Əsrlərin sirri" romanı haqqında məqalə yazan professor Şahin Səfərov romandakı bu kimi məsələlərə yekun vuraraq "Açıq qəlblə Azərbaycan xalqının çörəyini yeyib ona təpik atanlar ancaq nadanlar ola bilər" fikrinə gəlir (50).

Oqtay Salamzadənin "Əsrlərin sirri" romanının janrın uğurlu nümunəsi kimi dəyərləndirilməsində əsərin dili və üslubi keyfiyyətləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövrə bələdlik, tarixilik prinsipini gözləməklə yanaşı zəngin xalq yaddaşından, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən, mifik mətnlərdən, eləcə də şərq klassik ədəbi ənənələrindən, irfani düşüncədən, təsəvvüf ədəbiyyatından bəhrələnməsi müəllifin geniş mütaliəsi, dərin müşahidəsini göstərməklə yanaşı əsərə müsbət keyfiyyətlər aşılayır, yüksək ruh qazandırır. Gəncilərin köçürülməsi zamanı onların dilindən verilən:

Vermə xəzərə məni,

Çəkər bazara məni.

Yada kəniş olunca,

Salla məzara məni (145, s. 29)-

bayatı ibrətəmizliyi, tarixi-tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə seçilir. Xatırladaq ki, bu bayatının çoxvariantlı olmasına baxmayaraq yazar lazımı mövqeli nümunəni mətn strukturuna yerləşdirə bilmişdir. Mətnin içərisində müvafiq məqamlarda Azərbaycanın tarixi torpaqları, bu torpaqlarda yaşayan insanların xarakterindən, antropoloji quruluşundan, türkcülük düşüncəsindən, qədim adətlərindən, ənənələrindən qısa, əsaslı informasiyalar verməklə yazıçı toxunduğu məsələlər haqqında kifayət qədər dolğun təsəvvür yaradır. Eyni zamanda Toğana, Ani, Əlamut, Dvin kimi torpaqlarda ilkin yaşayış mədəniyyətindən, Nizami dövründə, eləcə də orta əsrlərdə ədəbi-mədəni fikir

tariximizdə əhəmiyyətli yer tutan irfani ədəbiyyat və təsəvvüf anlayışlarından əhatəli məlumat verilir, bunların tarixi kökünə, xarakteristikalarına aydınlıq gətirilir. Həsən Səbbah və onun tərəfdarları, İsmaililər, Əxilər, Ələmut şeyxləri, onların orta şərq dünyasında tutduğu mövqe və ideyaları, fəlsəfi cərəyan tərəfdarlarının ictimai həyatda, eləcə də ədəbi mühitdəki mövqeləri işıqlandırılır. Xəlifə ər-Rəşidin öldürülməsinin səlcuqlar tərəfindən, ismaililərin əli ilə həyata keçirilməsi faktı onların yaxın şərqdəki nüfuzunun göstəricisi kimi təqdim olunur. Gəncə zəlzələsi və real tarixi hadisədən yaradıcı şəkildə istifadə özünün ali formasını göstərir. "Peyğəmbərin adaşı" hissəsində, eləcə də digər bölmələrdə Nizami yaradıcılığından seçmə şeir nümunələrinin verilməsi əsərə poetik güc qatırsa, Atabəy Eldənizin dediyi "müsəlman şahlarının axırına çıxan şair deyilmi?"- sözləri ikifikirlik yaradır. Nizami, eyni zamanda onun müasiri olan Xaqani, Məhsəti, Əbül ulla kimi sənətkarların bədii sözün qüdrəti ilə mükəmməl obrazı yaradır. Bu hissələrdə yazarın həmin dövrün ədəbi mühitinə bələdliyi görünməkdədir. Nizaminin fəlsəfi fikirlərindən, tibbi biliklərindən əsərin süjetində yaradıcı şəkildə istifadə edilmişdir. Nizaminin dilindən dində şeir, rəsm, sənətkarlıq məsələlərinə dair verilən fikirlər fərqli baxışın formalaşdırılması sahəsində yazıçının uğurları sırasındadır.

"Sirlər xəzinəsi"ndə ələmut şeyxləri, ismaililərlə bağlı olan hissədən yazıçı məharətlə istifadə edir. Foklarda yuxu və bu kimi fizioloji proseslərlə bağlı əsərdə müəyyən inamlar sistemi formalaşmışdır. Nizaminin dilindən Apağın yuxusunun yozulması da bu məqamda diqqətəlayiqdir. Yaxud Nizamini "İsgəndərnamə" poemasını yazmaq üçün Bərdəyə səfər etməsindən, Bərdənin tarixi keçmişindən, təbii şəraitindən, zəngin mədəniyyətindən məlumat verilir. Hətta tarixi roman janrının tələblərini pozaraq Nizamini qədim Alban tarixçisi Musa Kalankaytuğunun kəndinə aparır, həmçinin Alban salnaməçisi Mixitar Qoşla şair Nizaminin münasibətlərindən

danışılır. Eyni zamanda geniş mütaliənin nəticəsi kimi şərq ədəbiyyatının böyük siması Firdovsinin “Şahnamə”sindən də bəhs olunur. “Dədə Qorqud” adlı oyundan danışılır, “Dədə Qorqud” dastanlarından seçilmiş məlumatlar verilir, müxtəlif əfsanə və rəvayətlərdən bəhrələnilir. Bu sırada kökü Bəndərə, Nüşabəyə dayanan əfsanələşmiş “Qızıl şir dəfinəsi”ndən söz açılması maraqlıdır. Dəfinənin yerinin Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” poemasında göstərilməsi kimi təxəyyül elementlərindən doğan süjetlərin əsərdə yer tapması, əsərin sonuncu fəslinin bu dəfinənin axtarışına həsr olunması müəyyən qədər əsərə yamaq təsiri bağışlasa da, müəyyən tellərlə aparıcı süjet xəttinə bağlanılmışdır.

Əsərin dili anlaşılıq, cəlbədic, eyni zamanda dövrün tarixi aurasına uyğundur. Belə ki, canlı xalq dilindən istifadənin nümunəsi olaraq “Həvəsdi, bəsdı” kimi məşhur ifadənin verilməsi əsərə canlılıq qatır. Müəllifin ədəbi priyomu kimi müxtəlif tarixi şəxsiyyətlərin dilindən məktubların verilməsi, həm də bunun tarixi xronologiyasını təhrif etmədən yerinə yetirməsi layiqincədir.

Haqqında danışdığımız romanın bəzi nöqsanları da vardır. Əsər boyu içki düşkünü, aciz, qorxaq adam kimi təqdim olunan Əbu Bəkr Nizami ilə görüşdə tamam fərqli, aktiv planda xarakterizə edilir. Onların söhbəti zamanı “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Manas” kimi qədim türk dastanlarından çoxlu faktlar verilir. Yaxud romanın 555-ci səhifəsində “zəhmətlə keçinən sadəqəlb ruslar” ifadəsi müəllifin əvvəlki mövqeyi ilə uyuşmur, əsərin yazıldığı sovetlər dönməsinin ideoloji təsiri kimi təzahür edir. Əsərin bəzi hissələrində müəllif sözcülüyə getmiş, sonuncu fəsildə xronoloji təsvirlərə, sxematikliyə yer vermişdir.

Nizami kimi dahi sənətkarın obrazını dolğun yaratsa da, yazıçı bəzi hallarda bu prinsipi pozmuşdur. ”Xeyir və Şər” hekayətini yazan Nizami ölümdən qorxan, aciz insan kimi verilir, bir başqa halda böyük Nizami onu cənnətin gözlədiyini

deyərək qürrələnir. Bu üç fərqli düşüncədə təqdim olunan Nizami əslində müəllif yanaşmasının məhsulu, əsərdə fərqli baxış modelinin ifadəsi kimi dəyərləndirilməlidir. Bütün deyilənlərlə bərabər Bərdə hökmdarı Nüşabənin müdafiəçilərinin ermənilər olduğunu yazması müəllifin kobud səhvlərindən biridir.

Oqtay Salamzadənin “Əsrlərin sirri” romanı təxminən 300 illik bir tarixi dövrü əhatə etməklə bu dövrün əsas hadisələrini, ictimai-siyasi prosesləri, ədəbi-mədəni həyatdakı yenilikləri əks etdirə bilmişdir. Qeyd edək ki, müəllif bəzi hallarda tarixi reallıqları görməzdən gəlmiş, hətta xronoloji ardıcılığı pozaraq sırf yaradıcı fantaziya, təxəyyül gücünə müəyyən ədəbi priyomlar işlədərək fərqli yanaşma tərzini ortaya qoymuşdur. Bu sırada Nizaminin tarixdəki mövqeyindən daha aktiv təqdim edilməsi bir çox Azərbaycan şəhərlərinə səfər etməsi, Azərbaycan Atabəylər dövlətinin başçıları ilə yaxın əlaqələri, Naxçıvana səfəri, Bəhram şahla, Əcəmi Əbu Bəkr Naxçıvani ilə görüşləri və başqa məqamları qeyd edə bilərik. Əsərin əvvəlindən başlayaraq Nizaminin ulu babaları, onların Gəncədəki nüfuzu, məşhur qala qapılarını düzəldən İbrahim Osmanoglu ilə əlaqələri, səlcuqların, sonra isə gürcülərin Azərbaycan torpaqlarına basqınları, ermənilərin əl altından məkrli siyasət yeridərək tariximizin daş yaddaşı olan abidələrimizə, torpaqlarımıza ziyələnmək istəyi, Nizaminin dünyaya gəlməsi və bütün bu hadisələrin fonunda Azərbaycanda cərəyan edən siyasi, mədəni proseslərin izləndiyinin şahidi oluruq.

İkinci hissədə Nizaminin yetişdiyi mühit, təhsil illəri, Gəncədə, daha sonra Azərbaycanın digər regionlarında, Yaxın Şərqdə “söz mülkünün sultanı” kimi şöhrətlənməsindən, ona dünya şöhrəti gətirən poemaların, lirik şeirlərin yazılmasından, şairin dövrünə aid materiallar əsasında, mükəmməl şəkildə, həssaslıqla danışılmışdır. Şairin ilk gənclik illəri, məhəbbət macərələri reallıqları əks etdirməsə də, bu səhnələrdəki təsvir

gözəlliyi, duyumluluq yazığının püxtələşmiş qələmindən xəbər verir.

Üçüncü hissədə Makedoniyalı İsgəndərin xəzinəsinin izinə düşülərək müəyyən yol gedilir. Bu zaman Əxilərin, İsmaililərin gizli fəaliyyəti yazıçı fantaziyasına əsasən canlandırılır, xəzinənin yerinin Nizaminin "İsgəndərnamə" əsərində nişan verildiyi bildirilir. Əsərin axırlarında Nizaminin ömrünün sonları, ölümü, oğlu Məhəmmədin taleyi dövrün hadisələri fonunda qələmə alınır.

Romanda çoxlu, həm də müxtəlif planda işlənən surətlər vardır. Yazığının böyük məhəbbətlə işlədiyi Nizami obrazı ilə yanaşı Xaqani, Məhsəti Gəncəvi, Əbül-ülə Gəncəvi kimi dövrün tanınmış şairlərindən, Yigidçu, Apağ, Gövhər kimi müsbət planda təqdim olunan qadın surətlərindən, Xavər, Türkan Xatun və sair mənfi planda verilən qadın obrazlarından, dövrün Şəmsəddin Eldəniz, Cahən Pəhləvan, Qızıl Arslan, Əbu Bəkr, Özbək kimi Atabəy hökmdarlarından, Xarəzmşah Cəlaləddin, Çingiz xan, eləcə də Səlcuq və Şirvanşah hökmdarları kimi tarixi şəxsiyyətlərin obrazları yaradılır. Xüsusilə qeyd olunması haldır ki, yazıçı Gəncəni, Naxçıvanı, bütöv Azərbaycanı şövqlə vəsf edir, vətəndaşlıq yanğısı ilə tərənnüm edir. Dahi şair Nizami Gəncəvinin həyatı və mühitindən bəhs edən Məmməd Səid Ordubadinin "Qılınc və qələm" romanından fərqli olaraq burada Nizami surəti mükəmməlliyi ilə daha çox diqqəti cəlb edir.

Yazıçı bütün ciddi-cəhdini Nizami obrazını mükəmməl şəkildə ortaya qoymağa yönəlmişdir. Düzdür, bəzi məqamlarda yazıçı dövrün hadisələrinin təsirinə düşdüyündən baş qəhrəmanı ikinci plana keçirmişdir, amma bütün hallarda əsərdəki Nizami tarixdəki Nizamidən daha aktiv təqdim olunmuşdur. Yaxşı haldır ki, Nizami dövrünə yenidən qayıtmağa stimül verilir. Həqiqi mənada romanın mətni ilə tanışlıqdan sonra Nizami Gəncəvi ilə Ələmut şeyxləri, Əxilər, İsmaililər, sufi dərvişlər və digər təriqətlər arasındakı məsafə,

eləcə də Nizaminin düşüncəsi, fəlsəfəsi, həyata baxışı haqqında yenidən düşünməli olursan. Nizaminin alban salnaməçisi Mixitar Qoş və dövrün bir sıra görkəmli simaları ilə əlaqədə təqdim olunması əsərə müsbət keyfiyyətlər qatır. Nizami dövrünə bələdliyin yüksək nümunəsi kimi onun müasirlərindən geniş şəkildə bəhs olunur, eyni zamanda Nizaminin yaradıcılığından seçilmiş nümunələrə əsaslanaraq onun humanizm fəlsəfəsinin mahiyyətinə varılır, ümumi arayışlar verilir. “Dahilik sakitlikdə yetişir”- deyiblər. Amma yazıçı Nizamini dövrün ictimai-siyasi cəhətdən gərgin münasibətləri içərisində yetişdirir. Nizaminin mühit içərisində görünməsinin yolu onun yaradıcılığına müraciət olunaraq seçilmişdir:

*“Hər səhər qalxar göyə ah ilə əfqanım
mənim,*

*Qərq olar qanda şafəq tək çeşmi-giryanım
mənim”(145, s. 178).*

Yaxud, şairin ömrünün sonlarındakı iztirablı günlərini şairin “Hər gecəm oldu kədər, qüسسə, fəlakət sənsiz” misrası qədər heç bir söz ifadə edə bilməzdi. Yazıçı Nizaminin fərdi psixologiyasının açılışında bu beyt və misralardan istifadə edərək güclü təsir imkanı yaradır. Şərqi nəhəng sənətkarı, Azərbaycan intibah ədəbiyyatının görkəmli siması, dahi şair Nizami Gəncəvi haqqında müəllifin yazdığı: “Dağ kimi nəhəng insan bu dar komaya necə sığbmış, tanrı?” (145, s. 182) suallı, nidalı müraciəti Nizami ucalığını bir daha göstərmək üçün seçilmiş dəyərli epizoddur.

Əsərin bir çox hissələrində yazıçı tarixə yanaşmada səhvə yol verir və janrın tələblərindən kənara çıxır. Nizaminin ailə həyatı ilə əlaqədar olaraq verilən informasiyalar heç bir elmi mənbəyə əsaslanmadığı halda sadəcə yazıçı fantaziyasına əsaslanaraq təqdim olunur və xalq yaddaşında, elmi ədəbiyyatda mənbələrə söykənən real, tarixi Nizami şəxsiyyətinə xələl gətirmiş olur. Nizaminin sufi dərviş ədəbiyyatına münasibəti, əxilik və ismaililərlə əlaqələri maraqlı şəkildə işlənməsi ilə

diqqəti cəlb edir. Nizami döyüş səhnələrini seyr edir, təbib kimi yaralılara köməklik edir. Bu zaman Nizaminin müharibələrə real münasibəti işıqlandırılmır və beləliklə, onun humanizmindən əsər-ələmət qalmır.

Qızıl Arslanın dilindən verilən: “Buranın çayları da özünüz kimi dəliqanlıdır, dənizləri də!” (145, s. 355)- sözləri olduqca ibrətamizdir və yazıçının milli mövqeyini, Azərbaycan torpağına bağlılığını bir daha ortaya qoyur, eyni zamanda Qızıl Arslanın Azərbaycan torpağı haqda kənardan baxaraq danışması mövqeyi də yazıçıya doğru suallar yönəldirir.

Əsər haqqındakı ədəbi qeydləri ümumiləşdirən professor Yavuz Axundlu yazır: “Romanda müşahidə olunan ... tarixi təhriflər, ilk növbədə müəllifin bu janrdə təcrübəsizliyi ilə bağlıdır” (6, s. 402).

Nəticə olaraq deyək ki, Oqtay Salamzadənin “Əsrlərin sirri” romanı müəyyən qüsurlarına baxmayaraq tarixi roman janrının inkişafında əhəmiyyətli bədii nümunədir. Bu haqda yazıçı özü yazır: “Əsrlərin sirri” ...yaradıcılıq iztirablarının məhsuludur. ... Ötən dövr göstərdi ki, nə oxucular peşmandır, nə də mən” (89, s. 80).

“Əsrin onda biri” romanında Şərqi intibahının görkəmli siması, dahi memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanının şah əsərlərindən olan Möminə Xatun türbəsinin tikilməsi prosesi sənətkarın həyatı, dövrünün fonunda canlandırılmışdır. Burada XII əsrdə Naxçıvan, Atabəylər dövründə Naxçıvanın ictimai-siyasi, sosial-mədəni vəziyyəti genişliklə əks olunmuşsa, bu dövrdən bəhs edən “Qılinc və qələm”, “Əsrlərin sirri” kimi romanlarda dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyatı, XI-XIII əsrlər Azərbaycan reallıqları bədiiləşdirilmiş, eyni zamanda Atabəylər dövlətinin hakimiyyəti illərində Naxçıvan faktoru da özünəməxsus, tarixi reallıqlara uyumlu şəkildə ümumiləşdirilməklə qələmə alınmışdır. “Qılinc və qələm” romanında tarixiliklə müasirliyin qanunauyğun vəhdəti diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. “Əsrlərin sirri” romanında isə üç əsrə

yaxın bir dövrdə Azərbaycan tarixinin bədii mənzərəsi yaradılmışdır. Yazıçı-tədqiqatçı Əzizə Cəfərzadənin “Cəlaliyyə” povestində isə hadisələrin cərəyan etdiyi əsas məkan kimi Naxçıvan seçilmiş, Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın qızı, Naxçıvan hökmdarı Cəlaliyyənin hakimiyyəti illəri, dövlətçilik konsepsiyası diqqət mərkəzinə çəkilməklə onun daxili-mənəvi dünyası açılmış, Cəlaliyyənin Naxçıvanın dövlətçilik tarixindəki rolu tarixi mənbələrə söykənməklə qələmə alınmışdır. Fərqli zamanlardan bəhs edən hadisələrin vahid süjet ətrafında birləşdirildiyi Əhməd İsayevin “Üsyan” romanında isə bədii-publisistik dillə Azərbaycanın mübarizə tarixində əhəmiyyətli yerə sahib olan Gəncə üsyanı və Bəndərin qəhrəmanlığından ətraflı şəkildə bəhs olunmuş və bu dövrdə Azərbaycanın tərkibində Naxçıvanın əhəmiyyəti, tarixi missiyası mənbələrə uyğun şəkildə, tarixi nəsrin prinsipləri çərçivəsində qələmə alınmışdır.

1.2. XV-XVIII əsrlər Naxçıvan tarixi bədii nəsrə

Sovetlər dönməində xalqımızın zəngin və çoxəsirlik tarixi keçmişinin ayrı-ayrı mərhələləri tarixi roman janrının aktual mövzusunə çevrilmişdir. Təbii ki, bu proses sovet ideologiyasının tələbləri çərçivəsində olmuşdur. Bu mənada Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının keçdiyi yol maraqlı və diqqətəlayiqdir. Məmməd Səid Ordubadi yaradıcılığında tarixi roman janrının inkişafı xüsusi mərhələ təşkil edirdi. XVII əsr Avropa ədəbi təcrübəsində formalaşan tarixi roman ənənəsi Azərbaycan ədəbiyyatına özünəməxsusluğu və milli keyfiyyətləri ilə gəldi.

Janrın nəzəri tələbləri və bədii nümunənin təsviri elementləri, müəllifin bəhs olunan tarixi dövrə münasibətiylə yanaşı tarix, müasir dövr və müəllif fikri arasındakı balanslaşmanın tələb olunduğu tarixi romanlarımızda müraciət olunan mövzu da əhəmiyyətli rol oynamaqdadır. Bu mənada tarix və roman münasibətləri həssaslığı, nəzəri-estetik tutumu etibarını ilə də dolğun olmalıdır (169). Bu da müəllif üzərinə böyük məsuliyyət qoyur. Elə buna görə ki, zəngin dövlətçilik ənənələri formalaşmış türk dünyası tarixində ziddiyyətli və maraqlı dövr olan monqolların hakimiyyətdə olduğu illər, Teymurun Azərbaycanı işğal etdiyi vaxtlar tarixi mövzuya müraciət edən yazıçıların daha çox diqqətini cəlb etmişdir. Bu sırada dramaturgiya ilə yanaşı nəsr əsərlərinin də xüsusi çəkisi vardır. Nəsrin həcm etibarilə kiçik janrı olan hekayələr sırasında yazıçı-dramaturq Həmid Arzulunun “Göy geyimli fateh” hekayəsi mövzusunə bu dövrdən alan dəyərli əsərlərdəndir. Zaman Qarayevin “Əlincə qalası”, xalq yazıçısı İsa Hüseynovun “Məhşər” romanları isə daha uğurlu bədii nümunələrdir. Bu əsərlər içərisində “Məhşər” romanı özünəməxsusluğu ilə seçilir. Ona görə ki, əsərin həm mövzu və ideyası, həm sənətkarlıq xüsusiyyətləri, həm də dili, üslubi keyfiyyətləri ədəbiyyatşünaslığın yüksək tələbləri səviyyəsin-

dədir. Bu səbəbdəndir ki, roman yazıldığı gündən geniş oxucu kütləsinin, ədəbi tənqiddin diqqət mərkəzində olmuş, haqqında müxtəlif prizmalardan yanaşılmaqla dəyərləndirmələr aparılmışdır. “Məhşər” romanının qısa zamanda geniş əks-səda doğurmasının əsas səbəblərindən biri, bəlkə də birincisi müəllifin senarisi ilə romanın motivləri əsasında Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli siması, hürufi şair İmadəddin Nəsiminin dövründən, həyatından bəhs edən “Nəsimi” filminin çəkilməsi idi. Bundan sonra mətbuatda film və roman haqqında maraqlı yazılar, tənqidi məqalələr çap olundu.

Yazılan əsərlərin bir qisminə mövzular ümumazərbaycan dəyərləri, tarixi hadisələri, şəxsiyyətləri üzərində qurulmaqla fərqli regionların diqqət mərkəzinə çəkilməsi faktları da vardır. Bu sırada Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi, dilbər guşəsi olan Naxçıvanın reallıqlarından bəhs edən maraqlı romanlar da yazılmışdır. Burada mövzusunu Naxçıvan həyatından, bu diyarın tarixinin müxtəlif mərhələlərindən alan orijinal, məzmunlu ədəbi əsərlərdən danışmaq olar.

“Məhşər” romanının da müəyyən hissələrində Naxçıvanla bağlı epizodlar vardır. Həm mövzusu və ortaya qoyduğu milli ideya, həm də bədii xüsusiyyətlərinə görə ki, elmi ədəbiyyatda haqqında ən çox bəhs olunan tarixi romanlardan biri “Məhşər” romanıdır. Roman haqqında yazılanları fərqli istiqamətlərdən yanaşılmaqla bir neçə qrupda sistemləşdirmək olar. Bu məqalələrdən bir neçəsinə diqqət yetirək. Tarixçi Əbülfəz Rəhimovun “İsa Hüseynovun mühakiməsi” adlı məqaləsində tənqidçi bəzi məqamlarda elmi obyektivliyin prinsiplərini pozaraq bədii əsərə tarixi oçerk nəzəriyyə baxır, müvafiq tarixi dövrlə müqayisələr aparır, yerli-yersiz mühakimələr yürüdür. Romana islam tarixçiliyi nöqtəyi-nəzərindən yanaşan tənqidçi əsərdə irfani dünyagörüşün səthi şəkildə cərəyan etdiyindən söhbət açır və bütün bunlara səbəb kimi “Hürufizmin Azərbaycan tarixşünaslığında lazımınca tədqiq edilmədiyini” göstərir (140, s. 142). Təbii ki, bu fikirlərlə

tamamilə razılaşmaq olmaz. Ona görə ki, Azərbaycan ədəbi-elmi fikrində hürufizm lazımcına dəyərləndirilmişdir. Jurnalın elə həmin nömrəsində yazıçı İsa Hüseynovun cavabından oxuyuruq. Ədəbi təcrübədə “Tarixdən yalnız şərti material kimi istifadə edən yazıçılar olub” (76, s. 145)- deyərək müəllif bir çox dünya ədəbiyyatı klassiklərinə istinad edir, onların da tarixi faktlara münasibətdə sərbəst olduqlarını deyir. Bu sırada ədəbiyyatşünas Seyfulla Əsədullayevin tarix və müasirlik haqqında fikirləri də “Məhşər” romanındakı tarixilik prinsiplərini doğrulamaqdadır (167). Daha sonra yazıçı A.Dümaya istinad edən İsa Hüseynov “tarixi əlində mum kimi işlədib” ifadəsiylə yazıçının tarixə münasibətinin sanki hüdudlarını müəyyənləşdirir. Roman haqqındakı tənqidin elmi əsassızlığı bir də onda özünü göstərir ki, tənqidçi bədiiyin prinsiplərini gözləmədən romana tarixi mövzuda yazılmış tədqiqat əsəri kimi yanaşır, bu yönündən dəyərləndirmələr aparır.

İsa Hüseynov yaradıcılığı, eləcə də “Məhşər” romanı haqqında maraqlı yazıların müəllifi kimi tanınan tənqidçi Vaqif Yusifli roman barədə yazır: “...əsrin daha geniş təhlilinə, özü də obyektiv qiymətləndirilməsinə ehtiyac duyulur. .... müharibədən sonrakı Azərbaycan kəndinin təsvirindən birbaşa “geriyə”- uzaq tarixə qayıtmaq o qədər də asan deyildir” (159, s. 137). Tənqidçi romanın mövzusunda, bədii məziyyətlərindən, dil və üslubi keyfiyyətlərindən, dolğun fikir və yüksək fəlsəfi ideyasından bəhs edərək onun Azərbaycan tarixi romanının inkişafındakı rolundan, dövrün reallıqlarını əks etdirmə səviyyəsindən də söz açır. Burada tənqidçi həm də Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli siması İmadəddin Nəsiminin həyatını, dövrünü, şəxsiyyətini, hürufizm ideyalarına, fikir cərəyanlarına doğru götürən düşüncəsini dəyərləndirir.

Yazılardan bu günə qədər roman haqqında ya dövrün tarixi nəsrini xarakterizə edən tədqiqatlarda, ya da konkret olaraq roman haqqında yazılmış tənqidi məqalələrdə bu kimi məqamlardan əhatəli şəkildə bəhs olunmuşdur. Əsərin tarixi və

tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə yanaşı qüsurlarından da söz açılmışdır.

“Məhşər” romanının mətni ilə tanışlıq isə həqiqi mənada oxucunu tarixin uzaq bir dövrünə- XIV əsrinə aparır. İlk olaraq onu demək lazımdır ki, Teymurilərin hakimiyyəti dövrü Azərbaycan tarixşünaslığında dərin öyrənilməsinə baxmayaraq bu mərhələnin hürufizm hərəkəti ilə bağlı dəqiqləşdiriləcək bir çox detalları qalmaqdadır. Xalq yazıçısı İsa Hüseynov isə bədii sözün imkanları daxilində bu mərhələnin ədəbi salnaməsini yaratmışdır.

Romanda tariximizin mühüm bir dönəmini mövzu alan İsa Hüseynov dövrün iqtisadi, ictimai-siyasi, sosial-mədəni inkişafı, hürufizm fəlsəfi cərəyanının yaranması, keçdiyi mərhələlər və bunu zəruri edən mühüm amilləri aydınlaşdırır. Nəsimi, onun ustası, hürufi təliminin banisi Fəzlullah Nəimi, həqiqi qılınc bəhədirlərinin Nəimidən sonrakı qoluna rəhbərlik edən Yusif Keyya, Nəiminin qızı Fatma, tarixi şəxsiyyət və ədəbi qəhrəman kimi Əmir Teymur və onlar ətrafında cərəyan edən hadisələrin fonunda müəllif Azərbaycan romançılığının, tarixi roman ənənəsinin dünya və Azərbaycan təcrübəsinə əsaslanaraq aydın, anlaşılıqlı və kifayət qədər bədii dillə maraqlı nəsr nümunəsi yaratmışdır.

Romanın sonlarında öyrənirik ki, hürufilərin şeyxi Nəimi ilk dəfə məramını elan etdiyi yerdə-Naxçıvanda edam olunmuşdur. Onu da qeyd edək ki, Şərq təfəkkürünə uyğun olaraq bir çox qabaqcıl simalarda olduğu kimi Nəimiyə, Nəsimiyə də zamanla o qədər əsəri don geydirmişlər ki, çoxvariantlılıq içərisində qəhrəmanın tarixi simasını dəqiqləşdirmək çətinləşmişdir. Bəhs etdiyimiz faktla bağlı olan mənbələrdə bir neçə elmi mülahizə mövcuddur. Romanın müəllifi də Nəiminin hürufi təlimini Naxçıvanda ilk olaraq elan etməsi, hürufizmin beşiyinin məhz qədim Naxçıvan torpağı olması variantına əsaslanmışdır. Romanda Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan torpağının orta əsrlərdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında oynadığı rol və onun

fəlsəfi, irfani fikrin əsas mərkəzlərindən biri kimi təqdim olunması müəllifin tarixi reallıqların ədəbi müstəvidəki dolğun əksinə xüsusi diqqət yetirdiyinin göstəricisidir. Yazıçı hürufilərin doqquz şəhərdə ocaqlarının mövcudluğunu, mərkəzin isə Naxçıvan olduğunun sübutu olaraq hürufiliyin ilkin elan olunma yeri kimi Naxçıvanı göstərir.

Yazıçı romanda tarixi faktlardan məqamındaca istifadə edə bilmişdir ki, bu da müəllifin uğurları sırasındadır. Tarixi mənbələrdə, eləcə də orta əsrlərdən bəhs edən tədqiqatların bir çoxunda Atabəylərin, həm də Sultan Əhməd Cəlairinin saray xəzinəsinin Əlincə qalasında saxlanılmasından yazılır. Müəllif həm tarixdə, həm də bədii əsərdə Teymur və oğlu Miranşahın Əlincə qalaya olan hədsiz marağının kökündə məhz bu sərvətin durduğuyla fikrini əsaslandırır ki, bu fikir oxucu üçün də inandırıcı təsir yaradır. Əlincə ətrafındakı döyüşləri təsvir edərkən yazıçı Naxçıvanda hürufilərin nüfuzundan söz açır, hətta Teymurun ordusuna belə Nəiminin müridlərinin ayaq açdığını, orduda onların maraqlarını təmin etdiklərini, Teymur və Miranşahın narahatçılığının köklü səbəblərindən birinin bu olduğunu məntiqi bağlılıqla təsvir edir. Eyni zamanda, müəllif təsəvvüf ədəbiyyatından, hürufizmin yerlərdəki nüfuzunun əhatə dairəsindən danışır, Nəsimi və onların tərəfdarları ilə bağlı müəyyən mənada əsatiri don, simvolik məqamlar formalaşdırır. Belə məqamlardan birini də hürufilərin papağının simvolikləşdirilməsi təşkil edir. Onların papağının Əlincədə, döyüş meydanında tapılması da hürufilərin qala müdafiəçiləri ilə əlbir olduğunun göstəricisi kimi müəllifin uğurlu seçimidir (77, s. 86). Fəzlin ən mühüm qərarlarını verdiyi Xanəgah, daha sonra onun Naxçıvanda öldürülməsi romanda tarixi gerçəkliyə uyğun olmaqla bərabər əsərə yeni keyfiyyətlər qazandırır.

Ayrı-ayrı tarixi mənbələrdə göstəriləyi kimi Əlincə qaladan yeraltı keçidin olması, bu keçid vasitəsi ilə qalanın hərtərəfli təmin olunması faktlarından da yazıçı yaradıcı şəkildə bəhrələnmiş, yeraltı keçid vasitəsi ilə qaladakılara

yardım edənlərin nəinki hürüfilərin müridləri, eyni zamanda Naxçıvanın yerli əhalisi ilə yanaşı Azərbaycanın digər regionlarından- Bakı, Şamaxı kimi şəhərlərdən gələnlər olduğu göstərilir. Əlincədəki güclü müqavimətin səbəblərindən birinin də bu olduğu görünür. Bu məqamı yazıçı azərbaycanlıların döyüşkən ruhu, mübarizliyi, azadlıqsevərliyi ilə əlaqələndirir. Eyni zamanda, qalanın müdafiəsində Naxçıvanın yerli əhalisinin oynadığı rolu müəllif ustalıqla təsvir edir.

Bu dövrdən bəhs edən “Məhşər” romanı ilə yanaşı yazıçı Zaman Qarayevin “Əlincə qalası” romanında da Əlincə qalasının müdafiəsində naxçıvanlıların şücaətindən, döyüşkən ruhundan, qalanın müdafiəsindəki rolundan ətraflı şəkildə bəhs olunur.

Romanı oxuduqca yazıçının hürufizmin mahiyyətini, eləcə də onu öyrənən elmi tədqiqatları, o dövrün tarixi materiallarını, mənbələrini, ədəbi salnamələrini dərinlən mənimsədiyinin və süjet xəttində bu məlumatlardan bacarıqla istifadə etdiyinin şahid oluruq. Hürufizmin mahiyyətinə bir də tarixçi gözüylə varan Ziya Bünyadov yazır: “Kəskin sinfi ziddiyyətlər nəticəsində feodalların və yadellilərin zülmünə, həmçinin bu zülmü müdafiə edən islama qarşı mübarizə aparmaq məqsədi ilə meydana çıxan hürufizm Azərbaycan əhalisinin, xüsusilə də şəhər sənətkarlarının mübarizə proqramına çevrildi” (25, s. 332). Gərgin əmək, dərin mütaliə və ədəbi qüdrətin nəticəsidir ki, müəllif hürüfilərin şeyxi Fəzlullah Nəiminin, hürufi poeziyasının günəşi sayılan İmadəddin Nəsiminin, XIV əsr Azərbaycan, eləcə də orta şərq tarixində apırcı qüvvəyə çevrilən teymurilərin tarixinin öyrənilməsinə, Teymur obrazının mühüm cizgilərinin müəyyənəlməsinə xüsusi diqqət göstərmişdir.

Nəimi hürufizmin banisi və ideya adamı kimi hər zaman fikir müharibəsində təqdim olunur. Teymurilərə münasibətində, Şirvanşah İbrahimlə, Nəsimi və digər müridləri ilə əlaqələrində tam bir fikir bahadırıdır. Eləcə də romanda

göründüyü kimi Nəiminin ölümündən sonra Nəsiminin ətrafında toplanan “Taxta qılınc bahadırları” və Yusif Keyya ətrafında birləşən həqiqi qılınc tərəfdarlarına, ən əsası ailəsinə qarşı olan münasibəti ilə müəyyən mənada bitərəf qalırsa da hürufizmlə bağlı səhnələrdə, fəlsəfi cərəyanın düşüncə olaraq açılışında mükəmməlliyini qoruyur. Nəiminin dilindən verilən: “İnsanın ləyaqəti eşqdə məlum olur, övladlarım. Eşqin ləyaqəti isə əql və ehtiras vəhdətinin bəhrəsində məlum olur” (77, s. 144) -sözləri onun fəlsəfi təfəkkürünün, dünyagörüşünün aydınlanmasına hesablanır. Amma müəllif qızı Fatma ilə Fəzlin ayrılma səhnəsini təsvir edərkən Fatmanın dilindən verilən: “Getmə! Tifillərini yetim qoyma” kimi həyati planda verilən sözləri qarşısında Fəzlin ona: ”Bu yalvarış “həqq iradəsi” adlanan iradədən belə güclüdür” (77, s. 173)-deməsi müəyyən mənada obrazın ziddiyyətini ortaya qoyur. Ümumilikdə götürdükdə bu, hürufilərin elminə, iradəsinə, əqidəsinə bağlılığını göstərməklə müsbət qarşılığa da Nəimi obrazının həyati planda verilməsinə xələl gətirir. Bizcə, bu fakt müəllif düşüncəsində sovetlər ideologiyasından qalma bir izdir.

Romanda əsas hadisələrin açılışında, hürufilər arasındakı daxili münasibətlərin müəyyənləşməsində maraq doğuran surətlərdən biri də Fəzlin qızı Fatmadır. Nəsimiyə olan məhəbbəti səbəb tutularaq onu dərvişlik səfərinə göndərəndə də, Nəimi ilə ayrıldığı məqamda da hadisələrə səssiz qalması onun xarakter zəifliyinin göstəricisi kimi görünür. Yusif Keyyanın diqtəsi ilə “fəzl günü”nü elan etməsi və bu zaman öldürülməsi, Fəzlin yanında Xanəgahda dəfn olunması və bir çox informasiyalar, eləcə də Fatma haqqında romanda deyilən bəzi məlumatlar tarixdə yoxdur. Yaxud Fatma haqqında olan bu məlumatlar tarixi mənbələrdəki qədər dəqiq, ədəbi fikir tərəfindən təsdiqlənmiş deyil. Fatma Nəsimiyə bəslədiyi məhəbbətin timsalında ucalır. Amma əsərin sonunda folklor-dan, milli yaddaşdan gələn detal kimi onun əqidəsinə dönük çıxdığı üçün öldürülməsi ən azından yazıçının uğurudur.

Əsərdəki maraqlı surətlərdən biri də Yusif Keyyadır. O, Nəsimidən fərqli olaraq qılınc gücünə hakimiyyətə gəlmək tərəfdarıdır. Bu, onun haqqında hər şeyi deyir. Maraqlı olan odur ki, romanda Nəsimi və Yusifin eyni ideyaya fərqli yanaşmasının kökündə duran səbəb də qədərincə aydınlaşdırılmamışdır. Elə tədqiqatlarda da tarixi şəxsiyyət kimi Yusif Keyyanın hürufi elminə bələdliyi, fəlsəfi cərəyanın tarixinə və mahiyyətinə münasibəti bir çox qaranlıq məqamları ilə qalmaqdadır. Romanda müəllif Yusifə peşman olduğunu, əməllərinin doğru olmadığını dedirdir. Yazıçı bunu bədiilik naminə, müsibət planda Nəsiminin mənəvi qələbəsini labüdləşdirmək xatirinə versə də, tarixin müvafiq dövrü ilə müqayisədə fakt özünü doğrultmur.

Burada Əmir Teymur da maraq doğuran obrazlardandır. Müəllif teymurilərin Azərbaycana, konkret olaraq hürufilərə münasibətindən yaranan psixoloji nüansları düzgün şəkildə dəyərləndirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Teymurun Azərbaycana qarşı olan hədsiz marağının bəzi açıq məqamları da vardır. Tarixi şəxsiyyət kimi də, ədəbi qəhrəman kimi də Teymurun, monqolların Azərbaycana, eləcə də islam dininə münasibəti bəlli idi. Əsərdə isə Teymurun Azərbaycan hökmdarı təyin edib Əlincədəki müqaviməti qırmağı tapşırdığı oğlu Miranşah zəif planda təqdim olunur. O, çoxlu səhv qərarları ilə yadda qalır. Miranşah bir hökmdar, tarixi sima olaraq tarixi mənbələrdə də ziddiyyətlidir: “Miranşahın yeritdiyi siyasət xalq kütlələrinin və bir çox feodalların narazılığına səbəb oldu” (25, s. 238). Hətta bu dövrdən bəhs edən Zaman Qarayevin “Əlincə qalası” romanında Miranşahın Əlincədə əsir saxlanması epizodu vardır. Düzdür, burada folklordan gələn dastançılıq ənənəsinin təsiri duyulmaqdadır. Amma “Əlincə qalası” romanından fərqli olaraq “Məhşər” romanında Miranşahla bağlı ziddiyətli məsələlərlə rastlaşırıq. İsa Hüseynov Miranşahı yazıçı cəsarəti və müşahidələri nəticəsində tamam fərqli şəkildə təsvir edir. Romanda təsvir

olunduğu kimi Miranşahın ermənilərin fitnəsinə gedib qoşun çəkərək müsəlmanları məsciddə qırması, üzərinə “hürufilərə kömək etmələri, hürufilərin hər yerə nüfuzu” adını qoyması ilə yazıçı ermənilərin tarixin bütün dövrlərində məkrli siyasət yeritdiyini, azərbaycanlılara qarşı düşmən mövqeyinin, ərazi iddialarının olduğunu göstərməyə çalışır. Bununla da yazıçı ermənilərin iç üzünü, məkrli niyyətlərini açıq-aşkar nümayiş etdirir. Təkrar edək ki, “Qardaş xalqlar” ideyasının müdafiə olunduğu sovetlər dövründə yazıçının əsərində belə faktı qabartması böyük cəsarətin göstəricisi idi.

Əsərdə aparıcı ideyanın, fəlsəfi fikrin daşıyıcısı kimi Nəsimi obrazı mükəmməlliyi ilə yadda qalır. İsa Hüseynov Nəsimini yaradıcılığı, eləcə də hürufi hərəkatındakı yeri, mövqeyi, dövrün ictimai münasibətləri fonunda hürufi ideyalarının daşıyıcısı, aparıcı simasına çevirmişdir. Nəsimi və Yusif Keyya tərəfdarları arasındakı düşüncə ayrılıqları Nəsiminin əqidəsini, cəsarətini, dönməzliyini daha aydın göstərməyə xidmət edir. Tarixi romanlar tədqiqatçısı kimi tanınan professor Yavuz Axundlu bu haqda yazır: “Nəsimi mənəvi həqiqət uğrunda mübarizədə ucalır və onun mübarizəsi bir ölkə səviyyəsindən çıxıb yaxın və orta şərqə əhatə edir” (11, s. 214). Onun Şirvanşah İbrahimlə danışığı inandırıcı təqdim edilmir. Bunun üçün zəmin hazır deyil. Nəsiminin ustadın qızı Fatmaya olan məhəbbətinin günlük ictimai-siyasi hadisələrin fəvqündə dayanması, sanki bir ilahi eşq məqamında dəyərləndirilməsi, əqidəsinə olduğu qədər Fatmaya bağlılığı təsirli dillə təsvir edilmişdir.

Tarixdə Nəsiminin gəzdiyi yerlər içərisində Naxçıvanın adının xatırlanması çox da asan deyil. Romanda Nəsiminin birinci dərvişlik səfərində Naxçıvana gəldiyini oxuyuruq. Eyni zamanda yazıçı əsərin əvvəlində Nəsimini Naxçıvanda-Xanəqahda təsvir edir və ən mühüm qərarların burada alındığını yazır (77, s. 138). Yazıçı romanda zaman-zaman Naxçıvanla bağlı epizodlar verir, bədii sözün qüdrəti, tarixi

materialın köməyi ilə orta əsrlər Naxçıvanının coğrafi mövqeyi, təbii şəraiti, ictimai-siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni vəziyyəti, mühüm ticarət yollarının üzərində yerləşməsi və bundan irəli gələrək tariximizin XIV əsr mərhələsində Naxçıvana xüsusi marağın olduğunu vurğulayır. Onun Naxçıvandan bəhs etdiyi hissələrdən görünür ki, Azərbaycanın bu qədim torpağı ilə bağlı olan ən müxtəlif elmi mənbələri araşdırmış, yazıçı həssaslığı ilə kiçik detalların timsalında ümumiləşmiş fikir ortaya qoymuşdur. Əlincə qalasında müdafiə olunanlara Naxçıvan əhalisinin yardımlarından, Miranşahın qaladakılara kömək edənlərə amansız divan tutmasından, hətta əhalinin Ziyaülk günbəzinə yığılaraq tüstüdə boğdurulmasından, bütün bunlara baxmayaraq naxçıvanlıların iradəsini qıra bilməməsindən danışılır (77, s. 98). Qalaya yeraltı keçidin haradan olması bilinməsə də, hər halda onun varlığından danışılır. Əlincə vadisində Astrabad adlı şəhərdən, şəhəri Miranşahın viran qoymasından, buranın gözəllikləri, şəraiti və təbiətindən bəhs edilir (77, s. 89). Orta əsr mənbələrində adı keçən belə bir faktı müəllif romanda verməklə əsərin informasiya yükünü kifayət qədər artırmış olur. Eyni zamanda yazıçı “Məhşər” romanında orta əsrlərdə Naxçıvanda duz çıxarma sənətindən, duz çıxarmasının mütəşəkkilliği və ticari əhəmiyyətindən danışır.

İsa Hüseynov romanda Naxçıvanın iqlimi, təbii coğrafi mövqeyindən, sərt təbiətindən də söhbət açır. Müəllif Əlincə qalasını mühasirədə saxlayanların uğursuzluğunun səbəbləri içərisində Teymur qoşunlarının tərkibindəki əsgərlərin böyük qisminin orta Asiyadan gəlmələri və Naxçıvan şəraitinə dözə bilməmələrinin olduğunu vurğulayır, qalanın əzəməti, məğrur görkəmi ilə məğlubedilməzliyin rəmzinə çevrildiyini qeyd edir. Müəllif eyni zamanda Əlincə qalasının məğrurluğu ilə hürufilərin əqidələrindəki və əməllərindəki möhkəmlik arasında görünməz bir mənəvi bağlılıq, körpü olduğunu diqqətə çatdırmağa çalışır. Bir başqa məqamda Şirvanşah İbrahimin dilindən verilən sözlər Naxçıvanın vəsfi baxımından olduqca

əlamətdardır. İbrahimin dilindən Naxçıvanın yeddi rəng pambığı təriflənilir (bəyaz, zəri, ləli, zəfərani və s.) və "Gəzdim gördüm diyarımız kimi diyar yoxdur, heyf bu diyarda ixtiyarımız yoxdur" (77, s. 170)-deyilir.

Romanın bədii məziyyətlərinə, nəzəri strukturuna diqqət yetirdikdə görə bilərik ki, burada tarixi roman janrının prinsiplərinə uyğun gəlməyən müəyyən məqamlar da vardır. Belə ki, müəllif bəzən tarixi hadisələrin ardıcılığını pozur, hadisələri quru təsvirçiliklə, sxematik şəkildə təqdim edir. Belə kiçik qüsurlarına baxmayaraq İsa Hüseynovun "Məhşər" əsərini Azərbaycan tarixi romanının inkişafında əhəmiyyətli bir mərhələ, Azərbycan tarixinin XIV əsrindən bəhs edən mükəmməl bədii salnamə hesab etmək olar.

Ədəbiyyat tariximizdə bir əsrə yaxın yaradıcılıq təcrübəsi olan tarixi roman janrı qısa zamanda özünəməxsus köklü ədəbi ənənələr formalaşdırmışdır. Janrın özünəməxsusluqları içərisində qələmə alınan tarixi dövrə münasibət, dövrü ədəbi müstəvidə əks etdirə bilmək səviyyəsi, sənətkarlıq xüsusiyyətləri kimi əhəmiyyətli məsələlərdən biri də əsər üçün seçilən mövzudur. Qədim və şanlı tariximizin müxtəlif mərhələlərindən bəhs edən bir çox maraqlı əsərlər janrın uğurlu nümunələridir.

Yazıçı-tarixçi Mahmud İsmayılın "İki od arasında" romanında daha çox Şirvanşahlar dövrünə müraciət olunmuşsa, "Məhşər" romanında XIV əsr ictimai-siyasi həyatımızda hadisəyə çevrilən hürufizm fəlsəfi cərəyanı və təsəvvüf ədəbiyyatımızın görkəmli siması, hürufi şair İmadəddin Nəsiminin həyatı və dövrü qələmə alınmışdır. Zaman Qarayevin "Əlinəcə qalası" romanında isə Azərbaycanın, Naxçıvanın alınmazlıq rəmzi, məğrurluq simvolu olan Əlinəcə qaləsindəki müdafiə hərəkəti və bu dövrlə bağlı olan hadisələrdən, tarixi gerçəkliklərdən bəhs olunmuşdur. Roman bir çox xarakterik xüsusiyyətləri ilə yadda qalmaqdadır. Hadisələr əsasən Naxçıvan, Qəbələ və Səmərqənddə cərəyan edir.

“Əlincə qalası” romanı 1387-ci ildə Teymurun Naxçıvana hücumu ilə başlayır. Müəllif o qədər güclü ideya ortaya qoymuş, xalq yaddaşından gələn çoxlu nümunələrə müraciət etmişdir ki, əsərin mərkəzində durması gərəkən məhəbbət xətti çox zaman unudulmuşdur. Belə ki, Altun Yergöylə Sara arasındakı nakam məhəbbət ümumi planda verilmişdir. Folklor motivlərində yaşayan mistik gerçəkliyin təsiri nəticəsi kimi düşmən əlinə keçməsin deyə özünü Arpaçaya atan Saranın taleyi, müvafiq məqamda məşhur mahnı mətnindən istifadə, sevdiyi qadına qovuşa bilməyən Yergöyün sonrakı taleyi, xalqın azadlığı uğrunda cəsarətlə vuruşması və nəhayət, əsərin sonunda müəllifin “Həyat davam edir” prinsipini əsas tutaraq Əlincə qalısından enənlərin övladları arasında yaranan məhəbbət xətti ilə bağlı səhnəni verməsi əsərə canlılıq, tərəvət gətirmişdir. Yergöylə Saranın toyu günü Teymur qoşunlarının hücumu, Naxçıvanın mərd oğullarının vətənin müdafiəsində cəsarətlə durması və bundan doğan mənəvi ruh sirayətəddici şəkildə ortaya qoyulur.

Romanın mərkəzi xəttini təşkil edən Əlincənin müdafiəsi və naxçıvanlıların qəhrəmanlıqları, eləcə də romandakı bir çox hadisələr və obrazlar müəllifin sırf təxəyyülünün məhsulu olsa da, yazıçı bu detalları məharətlə mətnə yerləşdirməyi bacarmışdır.

Romanın surətlər aləmi çox zəngindir və hər bir obraz süjet xəttinin formalaşmasında, hadisələrin açılışında əhəmiyyətli rol oynayır. Teymur, onun oğlu Miranşah, sərkərdə Nəmrud, Zülfüqar Səmərqəndi, dərviş Qara Zahid kimi ənənəvilikdən gələn mənfi obrazlar müəllifin ciddi-cəhdi nəticəsində mənfilikləri ilə oxucu yaddaşında qalır. Yazıçının tarixə sədaqətinin göstəricisi kimi mənfi planda verilən surətlərin, eləcə də Teymur, Miranşah surətlərinin dilindən tarixdən götürülmüş faktların verilməsi onların Azərbaycana işğalçı münasibətlərini göstərir.

Müsbət qəhrəmanlar olan Yergöy, Sədiman, Pirim,

Yavuz, Yergöyün anası Zöhrə, Sara, Zərzər və başqa surətlər müəllif qayəsinin aydınlanmasında az rol oynamır. Tarixi gerçəkliklərə istinad edərsək bu surətlərin bir çoxunu bəhs olunan XIV əsrə aid etmək olmaz. Amma şair-tədqiqatçı Nəriman Həsənzadənin də dediyi kimi “ışıqlı ideal uğrunda mübarizə aparan tarixi şəxsiyyətlər bir-birinin müasiri ola bilirlər” (68, s. 183). Müəllif xalqımızın tarixi keçmişinin şanlı səhifəsi olan Əlincə qaləsindəki 14 illik müdafiə və bu mübarizənin təşkilatçısı kimi Yergöyün oynadığı rolu qabartmış və uğurlu nəticə əldə etmişdir. Xalqın azadlıq mübarizəsinə rəhbərlik edən Yergöyün adı belə onun varlığının sanki hüdudlarını göstərir, müxtəlif sınaqlardan çıxdıqca obraz olaraq mükəmməlləşir. Onun əqidə, silah yoldaşları olan Sədiman, Yavuz kimi surətlər də mənəvi keyfiyyətləri, milli keçmişimizdən gələn qəhrəmanlıq simaları ilə oxucu gözündə ucalır, eyni zamanda əsərə yeni nəfəs qatır.

Yazıçının xalq yaddaşından istifadə edərək seçdiyi Molla Nəsrəddin, Ovçu Pirim kimi surətlərlə yanaşı, kiçik epizodlarda verilsə də, yüksək fikir, tərbiyəvi təsir formalaşdıran kor xanəndə Dövlət surəti də özlüyündə maraq doğurur. Şiraza səfər edən Teymurun yanına təsadüfən gəlib çıxan xanəndənin dilindən deyilən: “Dövlət kor olmasa, Teymurun evinə gəlməzdi” (95, s. 62) -sözləri olduqca ibrətamizdir və yazıçının uğurlu tapıntısıdır. Teymurun törətdiyi qırğınlara, tarixdəki mövqeyinə, müəllifin ad seçimində belə “Dövlət” sözündən istifadə edərək yaratdığı yüksək mənə çalarına və bu cümlənin təsir imkanına nəzər saldıqda yazıçının yüksək istedadının, təhkiyyə məharətinin şahidi oluruz.

Xalq tərəfindən adına müxtəlif rəvayətlər qoşulan Molla Nəsrəddin kimi lətifə qəhrəmanını Teymur kimi nəhəng sərkərdə ilə görüşdürən yazıçı bu görüş səhnələrindən uğurlu bədii tapıntı kimi istifadə edir, Molla Nəsrəddinin el içindəki hörmətindən, xalqın ona qarşı olan inam və rəğbətindən, eləcə də onun xalqa sədaqətindən danışıılır. Molla Nəsrəddin

gülüşünün hədəfinə çevrilən Fərzəli bəy obrazı sanki Mollanın gülüşünün hüdudlarını müəyyənləşdirir ki, bu da yazıçı tərəfindən dəqiq hesablanmışdır. Qeyd edək ki, Molla Nəsrəddin obrazı yazılı ədəbiyyatda da işlənmişdir ki, bunun uğurlu nümunələrindən biri də bəhs etdiyimiz romandır (166). Bu hissələrdə Molla Nəsrəddin lətifələrindən məharətlə istifadə olunaraq yüksək fikir, tərbiyəvi təsir imkanı yaradılır. Tarixi şəxsiyyət kimi nə vaxt yaşadığı məlum olmayan Molla Nəsrəddinin Teymurla görüşməsi, Əlincədə müdafiə olunanlarla əlaqəsi, tez-tez müraciət etdiyi xalq hikmətlərindən istifadə onu obraz kimi dolğunlaşdırır.

El dilində Ovçu adıyla tanınan Pirimin romanda Molla Nəsrəddinin qardaşı oğlu kimi verilməsi, onun obrazını mükəmməlləşdirən xalq yaddaşından gələn detallar, ən əsası isə vətən dar gündə olduğu üçün ovçuluğu da, şairliyi də bir kənara atıb sadə bir əsgər kimi vətənin keşiyində dayanması ona mükəmməl bədii don geydirir.

Əsərdə kiçik epizodlarda iştirak etsələr də Zöhrənin, Zərzərin mənəvi dünyaları, daxili aləmləri gözlərimiz qarşısında canlanır. Gəlinini itirmiş, oğlu və özü əsir alınmış ananın dilindən verilən sözlər onun milli ruhlu, əsil Azərbaycan qadını kimi simasını müəyyənləşdirir. Yaxud Teymurun sarayındakən belə hardasa daxili təmizliyini qoruyub saxlamağa çalışan Zərzər surəti kiçik qüsurları ilə birgə tamdır.

Akademik İsa Həbibbəyli bədii əsərə yanaşmanın bir neçə prinsipini müəyyənləşdirir (63, s. 475). Bu prinsiplərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Zaman Qarayevin “Əlincə qalası” romanında folklor mətnlərindən daha çox istifadə olunmuşdur. Zaman Qarayevin də Arpaçay əfsanəsindən istifadəsi, hər sözündən tarix yağan mahnı mətninin romanın süjetinə qatılması, Yergöyün Zərzəri zindandan azad etməsi səhnəsində dastançılıq ənənələri romana yüksək təsir gücü vermişdir. “Bənizin Səmərqənd kağızı kimi ağarıb” ifadəsinin mətndəki məqamında əksi, yaxud Teymur Molla Nəsrəddini hüzuruna

çağıranda Mollanın öz dilindən verilən “Ərdəbil bir şəhərdir, hər kəs öz vəkili” sözləri əsərin dilini zənginləşdirən faktlardandır. Saranın atasının adının Tahir, Yergöyün anasının adının Zöhrə olması da müəllifin son cümləsinə qədər folklor mətnlərinə sədaqətinin göstəricisidir.

Romanda müəllifin diqqətsizliyinin nəticəsidir ki, əsərin müəyyən hissələrində dövrün tarixi rəllıqlarına uyğun olmayan detallar vardır. Belə çatışmazlıqlar oxucunu düşdüğü tarixi dövrün sehrindən ayırır. Bir neçə nümunəyə diqqət yetirək. Müəllif əsərdə bəhs olunan XIV əsrdə İran adlı dövlətdən danışır, yaxud Əmir Teymur oğlu Miranşaha deyir ki, mən Azərbaycanı, Ermənistanı, Gürcüstanı sənə bağışlamışam. Qeyd edək ki, həmin dövrdə bu dövlətlər əsərdə göstərilən İran, Ermənistan, Gürcüstan kimi adlanmırdı.

Qəhrəman Rüzgarın arvadı Selcan oğlu Özbəyi dünyaya gətirdi, özü isə öldü. Onu Atabəy Özbəyin qəbrinin yanında dəfn etdikdə Atabəylərin xəzinəsinin tapıldığını oxuyuruq. Qısa cümlələrdə nağılvəri təhkiyyə üsulundan istifadə edilmişdir. Səhnənin sonunda müəllif güclü ideyaya, fikrə bəsit yoldan getməyi seçmiş və “Ədalətli şahımızın xəzinəsi öz xalqına nəsib oldu” (95, s. 40) –qənaətinə gəlinmişdir. Tarixdə Atabəy Özbəyi ədalətli şah kimi tanımırıq. Ən azından ona görə ki, Atabəylərin sonuncu hökmdarı idi və bir çox səhləri ilə tarixdə qalmışdı.

Xalqımızın milli şüurunda, mifik təfəkküründə daşa, qayaya inam olmuşdur. İlkinlik, məğrurluq, yenilməzlik, varlığın başlanğıcı kimi baxılan daşa- inam kultuna toxunan müəllifin elmi hazırlığının göstəricisi kimi bu detal məqamında seçilmişdir. Amma qəhrəman Yergöyün Sarasıyla Əlincə qalasından endikdə xəyanətlə rastlaşması folklorda az rast gəlinən məqamlardandır. Daha sonra coğrafi ərazi bölgüsünə uyğun olmayan bir məqamla qarşılaşırıq. Ardınca Əmir Teymur yuxuda Əlincə qalasında əsir düşür. Yazıçının təxəyyül imkanlarından istifadə etməsi təbii haldır və yuxu fak-

toru əhəmiyyətli dir. Söhbət Teymur kimi sərkərdədən gedir, üstəgəl bu hadisə yuxuda görülür. Teymur yuxuda Əlincədən baxdıqda İrani qaz boyda, Türkiyəni kor yapalaq boyda, İran və Türkiyədən uzaqda olan Çini əjdaha boyda görməsi qəribə səslənir. Amma Çini yatmış əjdahaya bənzətdiyi halda Türkiyəni kor yapalağa bənzətməsi, fikrimizcə, yalnız müəllif mövqeyindən irəli gəlir. Daha sonra romanda Miranşahın əsir alınması faktını oxuyuruq. Nə o dövrün tarixi mənbələrində, nə də XIII-XIV əsr Azərbaycan tarixindən bəhs edən M.İsmayılın, İ.Hüseynovun romanlarında buna uyğun səhnəylə qarşılaşmırıq.

Folklardan gələn obraz kimi Ovçu Pirim oxucuya nə qədər yaxşı təsir bağışlasa da, əmisi Molla Nəsrəddinə dediyi sözlər düşündürücüdür (95, s. 161). Unutmayaq ki, bu sözləri vətənin müdafiəsini, xalqın səadətini təmin etməyi həyat əməlinə çevirən Azərbaycan xalqının qəhrəman övladı deyir.

Bunların bir qismi diqqətsizlikdən, bir qismi bədiiliyin tələbindən, bir qismi isə müəllif mövqeyindən irəli gəlir. Bir məsələ isə qəbul olunmazdır. Əsərin sonunda oxuyuruq ki, Yergöylə Zərzər evlənir. Xatırladaq ki, Zərzər Teymurun mələkəsi idi, sarayda mövqeyi ortada idi, bu zaman qəribəlik yaranır. Onlar qızlarına Yergöyün nişanlısı Saranın adını, oğlanlarına isə Zərzərin əvvəlki nişanlısı Mərdinin adını qoyurlar. Qəribə olan odur ki, XIV əsr Azərbaycan ailəsində, cəmiyyətində eləcə də, xalqımızın əxlaqi görüşlərinə uyğun olan yaşam səviyyəsində belə bir şey çətin qəbul olunan idi.

Əsər Azərbaycan tarixi roman janrının keçdiyi yolda ən uğurlu nümunələrdən sayıla bilər. Belə ki, müəllif romanda elmi mənbələrlə, dövrlə bağlı tarixi sənədlərlə tanış olmuş, geniş mətaliə və yaradıcı potensialın imkanları çərçivəsində oxunaqlı bədii nümunə ortaya qoymuşdur. Əsərdə Azərbaycan xalqının qədim və zəngin tarixi keçmişindən, maddi və mənəvi mədəniyyətindən, xalqımızın milli özünəməxsusluğundan ətraflı şəkildə bəhs edilmiş, mifik yaddaşdan, folklor

motivlərindən məqamında istifadə olunmuşdur. Bu mənada Teymurun elçisi Sasanın düşüncələrini xatırlamaq yerinə düşür. O deyir: “Vallah, qəribə xalqdır azərbaycanlılar: düşməni həm qılıncla, həm də sözlə kəsirlər” (95, s. 19). Yaxud müəllif vətəndaşlıq mövqeyinin diqtəsi ilə Naxçıvanın vüqar rəmzi sayılan Əlincə qalasından bəhs edir, İlanlı dağın və ümumilikdə Naxçıvanın təbiəti fonunda Nuhun yadigarı olan bu torpaqdan yazmaqla uğurlu ədəbi təsir formalaşdırır.

Azərbaycanlı xarakterinin daşıyıcısı olan sıravı naxçıvanlı, zəhmətkeş kütlənin nümayəndəsi Yergöyün anası əsir alınır. Bu vaxt oğlunun toyunda gəlini Sara ölmüş, oğlu da onunla birgə əsir alınmışdı. Onu danışdıran əsgərlərə “Əlnən gələn qara gün toy-bayramdır” (95, s. 43)-deyir və özünün vətənpərvərlik, milli duyğularını eləcə də Azərbaycan qadınının mətanəti, dözümlülüyü, sədaqəti və bu kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlərini ortaya qoyur.

Hadisələrin təsvir olunduğu ikinci məkan olan Qəbələ, Əlican çayı və bu diyarın təbiəti, gözəllikləri, özünəməxsusluqlarını da müəllif diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Bu kimi hallar əsərin süjet xəttinə canlılıq qatmışdır. Belə ki, Əlincə qalasından gizli keçidin olması məlumatı yazıçının köməyinə gəlir. Gecələr qaladan enən yerli əhali Səmərqənddən gələn karvanın yolunu kəsir.

Əmir Teymurun şəxsiyyəti, eləcə də onunla bağlı formalaşmış rəvayətlərə müraciət olunaraq həm dövrün ümumi ruhu canlandırılır, həm də Teymur obrazı dolğunlaşdırılır. Müəyyən qədər reallıqları ilə canlandırılmasa da, Yergöyün nişanlısı Saranın intiqamını almaq üçün rəmmal qılığına girməsi, sərkərdə Nəmrudun gözünü çıxarması, həm də bunu gizli yolla etməsi normal qarşılanmır. Yergöyün cəsurluğu, düşmən qarşısından qaçmaması ilə Nəmrudun gözünü qiyafə dəyişərək çıxarması halı müsbət planda təqdim olunan obraz üçün münasib hal deyil.

Müəllif saraydaxili münasibətləri yaxşı əlaqələndirir,

konflikt yarada bilir, çəkişmələri dəyərləndirərək obrazların psixologiyasını və tarixi dövrü reallıqlar müstəvisində canlandırır. Teymurun mələkəsi Zərzər öz həqiqəti uğrunda mübariz olsa da, daxilindəki səsə qulaq asmır, saraydaxili mübarizələrə qoşularaq şəxsi mənafeyini qorumaq yolunu seçir.

Əlincə qalasının müdafiəsinə Qəbələ və Azərbaycanın digər bölgələrindən gələn kömək dəstəsinin içərisində gürcülərin də olması maraqlı alınır. Gürcülərin başçısı Rezevin dilindən deyilir “Sizin nağıllarda Məlikməmməd divi məğlub edən kimi biz də Teymuriləri məğlub edərik” (95, s. 137). Gürcülərin bu statusda verilməsi üçün münasib şərait yoxdur. Amma folklor mətnlərindən bəhrələnmə faktı özlüyündə diqqətəlayiqdir. Yaxud Miranşahla qalanın müdafiəsində köməyə gələn şəkililər, gürcülər arasındakı döyüşlər ətraflı şəkildə, dəqiqliklə təsvir olunur. Romandakı döyüş səhnələrinin bir qismi yüksək dəqiqliklə təsvir olunduğu halda, bəzi döyüş səhnələrinin təsviri sönükdür. Müəllifin tarixi dövrə bələdliyinin nəticəsidir ki, XIV əsr Azərbaycanın ictimai-siyasi mənzərəsi dəqiqliklə qələmə alınmışdır. Yazıcının yerli təbii şəraitə bələdliyinin nəticəsidir ki, əsərdə Culfa rayonu ərazisində Baltalı kəndindən danışılır (95, s. 168). Əlincə qalası və ətraf ərazilər həm tarixdəki reallıqlara, həm də Naxçıvan təbii şəraitinə uyğun verilir.

Zaman Qarayev əsərdə Naxçıvanla bağlı olan məqamları xüsusi olaraq dəqiqliklə qələmə almışdır. Belə ki, əsərdə Əlincə qalası ilə əlaqəli olan məkanlar bəzən reallıqdan uzaq təsvir olunsa da, ümumilikdə Naxçıvan reallıqlarına həssaslıqla yanaşılmışdır. Teymurun qalaya hücumu, Naxçıvanda törətdikləri qırğınlar, dağıntılar nəticəsində yerli əhalinin müdafiə olunmaq üçün Əlincə kimi möhtəşəm qalaya sığınması, döyüşlərdə göstərdiyi rəşadət, vətən sevgisi, yurda sədaqət hislərindən geniş şəkildə bəhs olunur. Sıravı naxçıvanlı Yergöyün simasında xalqımızın döyüş əzmi, qəhrəmanlığı, mətanəti, torpaq sevgisi kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlərindən

bəhs etməklə müəllif oxucuda ülvü duyğular formalaşdırır. Teymur Yergöyə deyir: “Sənə zülm olunubdu, ay binəva! Niyə ağlamırsan?”. Yergöy öz xarakter cizgilərini, milli simasını ortaya qoyaraq cavabında Əmir Teymura deyir: “Biz mərd eldənik, düşmən qabağında ağlamırıq” (95, s. 11). Onun saflığı və saray işlərindən bixəbərliyinin nəticəsi idi ki, öz dilinin ucbatından həbsə göndərilir.

Naxçıvanla bağlı olan yer adları, adətlər, müvafiq tarixi dövrə uyğunlaşdırılaraq təsvir olunur. Buraya Naxçıvanla bağlı olan məişət mədəniyyətindən, bu dövrə məxsus döyüş səhnələri, silahlar, əşya adlarından, bir sözlə Naxçıvanın özünəməxsusluğunu ortaya qoyan detallardan yazıçı məharətlə istifadə etmişdir.

Ədəbiyyatşünaslığımızda bu roman haqqında maraqlı fikirlər deyilmişdir. Professor Yavuz Axundlu həmin fikirlərin ümumiləşmiş nəticəsi olaraq yazır: “Romanın əsasında xalqımızın yadellilərə qarşı mübarizəsi dayanır. Bu mübarizə isə özünün bədii ifadəsini Əlincə qalasının müdafiəsi timsalında tapmışdır” (10, s. 366).

Həmid Arzulunun “Göy geyimli Fateh” adlı tarixi mövzulu hekayəsinin qısa süjet xəttini Teymurun Əlincəyə yürüşü, Əlincə ətrafında adı çəkilməyən kənddə toyda iştirakı, qaladan məğlub qayıtmaqla yanaşı qılıncla Azərbaycana gəldiyi halda, oğlunun cəsədi ilə qayıtması təşkil edir. Tarixi mövzuya müraciəti şərtləndirən məsələlər yazıçı-tarixi dövr, oxucu-müasir dövr arasında formalaşır. Hekayənin həcm məhdudiyətini nəzərə alsaq yazıçının maraqlı süjet qurmaq xatirinə tarixi reallıqları daha çox təhrif etməsi başadüşüləndir. Teymurun Əlincədəki müdafiə səddini 1401-ci ildə qırdığını tarixdən bilirik (25). Əsərdə Teymurun Əlincə qaladan məğlub qayıtması yazıçının tarixə münasibətini aydınlaşdırır. Miranşahın Xorasanda olması, Teymurun oğlu Ömər Şeyxin (Şahrux Mirzə-Ə.H.) Əlincədə öldürülməsi faktları da yazıçının tarixə səthi yanaşmasının növbəti nümunəsidir. Qeyd

edək ki, yazıçı Həmid Arzulu məhz elə bu dövrdən bəhs edən “Əlincə qalası” adlı dram əsəri yazmış, bu hadisələri dramaturji müstəvidə də dəyərləndirmişdir. Bu əsərdə də “Göy geyimli Fateh” hekayəsində olduğu kimi Əlincədəki müdafiə hərəkətindən, naxçıvanlıların torpaq uğrunda döyüşlərdəki rəşadətindən, Azərbaycan xalqının bu şərəfli azadlıq mübarizəsi tarixindən bəhs edilir.

Həmid Arzulunun ədəbi tapıntısı kimi Teymurun qarşısına çıxan çobanın da, toybəyinin də ayaqlarında “Şirvani” çarıqlarla təsvir olunması, sonradan isə bütün bunların hürufilərlə əlaqələndirilməsi, hürufilərin təsir imkanlarından, Əlincə qalasının müdafiəçilərinə köməkliklərindən, hətta Teymurun ordusuna belə hürufi müridlərin ayaq açmasından bəhs olunur.

Bu kiçik hekayədə Əmir Teymurla yanaşı Soltan Əhmədin oğlu Məlik Tahir, onun sərkərdəsi, Əlincə qalanın baş mühafizi Əmir Altun kimi tarixi şəxsiyyətlərin də adı çəkilir, onların tarixdəki yerindən söz açılır. Xatırlayaq ki, Əmir Altunun qəhrəmanlığının vəsfinin növbəti nümunəsini Həmid Arzulunun “Qara xəncər” romanında da görürük. Belə ki, haqqında danışdığımız romanda Əmir Altunun xəncərinin ermənilər tərəfindən oğurlanması üzərində qurulan süjetdə maraqlı səhnələr ortaya qoyulur. Hər iki əsərdə, əsasən, tarixi mənbələrdə olan məlumatlara sadıq qalınmışdır.

Əsərin nöqsanlı tərəfləri də yox deyildir. Hekayənin əvvəlində Teymurun bir qolunun şikəst olduğu və qılını tuta bilməməsindən bəhs olunursa, sonrakı səhifələrdə “Teymur qolları üstündə oğlu Ömər meyidini aparırdı” cümləsi ilə qarşılaşırıq. Bu açıq-aşkar məntiqsizlikdir (22, s. 98).

Həmid Arzulu hekayədə tarixi reallıqlara uyğun olaraq kiçik detalların təmsalında əhəmiyyətli təsir formalaşdırmışdır. Teymurun dilindən verilən “Şir Əli” sözü, Naxçıvanın, Əlincə ətrafı kəndlərin məişəti, yaşam səviyyəsi, insanların özünə-məxsusluğu, milliliyi, qəhrəmanlıq, vətənpərvər kimliyi,

həmçinin bu kəndlərdə tarixi dövrə uyğun olaraq yaradılmış sənət və sənətkarlıq nümunələrindən söz açmaq oxucunu tarixi dövrün aurasına salması baxımından dəyərlidir. Xalçaçılıq kimi qədim sənət növündən bəhs edilir, Əlincədəki döyüş səhnəsi əks olunmuş xalçanın sadə bir kəndlinin evinin bəzəyinə çevrilməsi, Naxçıvanla bağlı olan məişət mədəniyyəti, adət və ənənələrin özünəməxsusluqları, toy adətləri, şənlik və mərasimləri vurğunluqla, həssaslıqla qələmə alınır. Bu şənlikdə xalqın birliyi, həmrəyliyi, Naxçıvanın, vüqarlı Əlincə qalasının gözəl təbiəti fonunda ahəngdarlıq yaradır. Həmçinin yazıçının tarixi dövrə, dövrün elmi-ədəbi fikrinə bələdliyinin nəticəsidir ki, toy şənliyindəki rəqsə Teymur hərbi ahəng görür. Bu sufi ənənələrinə əsaslandırılır, sufilərdə olduğu kimi musiqi, rəqs və təsəvvüf anlayışlarının sintezini xatırladır. Əsərdə oxuyuruq: “Qəhrəmanlıq, igidlik, çevikliklə yoğrulmuş, əslində hərbi yürüşü xatırladan bu rəqs Teymurda qəzəb, nifrət hissi doğururdu” (22, s. 95).

Əsərin ən təsirli detallı kimi sadə, əməkçi insanların nümayəndəsi olan qarının dilindən “Biz namərd düşmən qarşısında ağlamırıq, Teymur. Görünür, sən hələ də bizim anaları yaxşı tanımamısan” (22, s. 104)- sözləri bu torpağın insanlarının vətənpərvər, cəsur simasını dolğunluqla əks etdirməklə yanaşı müəllifin milli mövqeyini ortaya qoyur. Yazıçı Həmid Arzulunun “Göy geyimli Fateh” hekayəsi tarixi mövzuda yazılmış ən maraqlı hekayələrdən biri kimi ədəbi-tarixi yaddaşda qalmaqdadır.

Tarixi romanlar müəllifi, tarixçi Mahmud İsmayılın yaradıcılığında, eləcə də Azərbaycan tarixi roman janrının inkişaf yolunda yaddaqalan bədii nümunələrdən biri də “İki od arasında” romanıdır. Yazıçı şanlı Azərbaycan tarixinin müxtəlif mərhələlərini mövzu olaraq çoxlu tarixi romanlar yazmışdır. Onun tarixə müraciətinin əsasında tədqiqatçı kimliyi durduğu üçün əsərləri tarixi təhrif hallarının azlığı ilə diqqəti cəlb edir. “İki od arasında” romanı da bu keyfiyyətləri ilə

özünəməxsus bədii dəyəərə malikdir.

Əsərin poetikcəsinə seçilmiş adından da göründüyü kimi Azərbaycan torpağı zəngin yeraltı və yerüstü sərvətləri, əlverişli təbii coğrafi mövqeyi nəticəsində zaman-zaman “İKİ OD” arasında qalmışdır. Yazıçı da romanda məhz Azərbaycan tarixində ən uzun ömürlü dövlətlərdən biri olan Şirvanşahlar dövləti və dövlətin tarixində ən məharətli hökmdar kimi qalan Şirvanşah İbrahimin hakimiyyət illərini, eləcə də bu dövrdə baş verən bir çox ictimai-siyasi, mədəni prosesləri izləmiş və dəyərləndirmişdir. Qızıl Orda dövlətinin başçısı Toxtamışla Monqol hökmdarı Əmir Teymurun Azərbaycana eyni vaxtda hücumu və iki od arasında qalmış Azərbaycanın yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsi diqqət mərkəzinə çəkilən əsas tarixi hadisələrdir. Qeyd edək ki, Teymurun Azərbaycana hücumu və bu dövrün hadisələrindən bəhs edən xalq yazıçısı İsa Hüseynovun “Məhşər” romanında da, təxminən, eyni hadisələr, şəxsiyyətlər diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Amma fərqli olaraq “Məhşər” romanında istər Əmir Teymur, istər haqqında az məlumat verilən İbrahim, istərsə Fəzlullah Nəimi və onun şagirdi, ideya daşıyıcısı olan İmadəddin Nəsimi və digər tarixi şəxsiyyətlərin təsviri, mənəvi aləminin, ictimai mövqeyinin açılışında özünəməxsus cizgilər duyulmaqdadır. Dövrün fonunda hadisələrin diqqət mərkəzinə çəkilməsinə sənətkarlıq nöqtəyi-nəzəri ilə yanaşdıqda fərdi psixologiyaların açılması, əsərin təsviri elementləri, dili, üslubi keyfiyyətlərinin formalaşması baxımından daha mükəmməl təsir bağışladığını görə bilirik. “İki od arasında” romanında isə bu kimi cəhətlər nisbətən zəifdir. Əsərdə Şirvanşah İbrahimin hakimiyyətə gəldiyi 1382-ci ildən başlayan hadisələr XV əsrin birinci onilliyində bitir. Bu qısa, eyni zamanda tarixşünaslıq üçün mühüm dövrün hadisələri, xarici işğalçılara qarşı xalqımızın mübarizə yolu mühüm detalları ilə əks olunur. Romanda obrazın psixologiyasına ənə bilməmənin nümunəsini Şirvan şeyxinin timsalında görə bilirik. Toxtamış, Əmir Teymur,

Miranşah, Şirvanşah İbrahim kimi hökmdar surətlərinin hər biri tarixdəki mövqeyinə uyğun olaraq yaradılmışdır. Belə ki, İbrahim milli mövqeyi, uzaqgörənliyi, siyasi ayıqlığı, cəsarəti ilə yadda qaldığı halda, Miranşah surəti sönük təsvir olunmuşdur. Monqollarla Qızıl Ordanın Azərbaycana işğalçılıq niyyəti ilə gəlməsinə baxmayaraq onların hər ikisi bu baxımdan eyni planda, işğalçılıq niyyətində verilmir. Əsərin düşündürücü cəhətlərindən biri də, bu əsərdə də XIV əsrdən danışıldığı halda miladi təqvim ilə hadisələrin təqdim olunmasıdır. Qeyd edək ki, romanın yüksək bədiiyyəti ilə yanaşı kiçik nöqsanlarından tənqidçi Vaqif Yusifli də danışır (157, s. 164-181).

Qeyd edək ki, “İki od arasında” romanında Şirvanşahlar dövlətinin keçdiyi yol qısa şəkildə izlənməklə yanaşı bu dövrdə Azərbaycan reallıqları da tutarlı dəlillərlə, inandırıcı şəkildə işıqlandırılmış, xalqımızın özünəməxsusluğunun, zəngin tarixi və ənənələrinin əksi, xalq yaddaşı nümunələrindən məqamında istifadə, dövrün reallıqlarına uyğun olaraq milli adətlərimiz, məişət mədəniyyətimizdən bəhs olunur, əhalinin yaşam səviyyəsi, məişəti, bir sözlə, tarixin müvafiq dövrünün uğurlu mənzərəsi yaradılır.

Romanda xüsusilə vurğulanası məqamlardan biri də XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatının, hürufizm hərəkatı, hürufi poeziyası, Nəimdən sonra hürufizm ideyalarının daşıyıcısı olan Nəsiminin, eləcə də hürufizm hərəkatının bir çox görkəmli nümayəndələrinin obrazları yaradılmasıdır. Fəlsəfi hərəkatın inkişafının müəyyən dövrləri qısa da olsa izlənilir. Bu dövrdən bəhs edən “Məhşər” romanında dövrün tarixi mənbələri ilə müqayisədə bəzi fərqliliklər ortaya qoyulmuşdursa, bəhs olunan romanda tarixi təhrif və təxəyyül imkanlarından yararlanma halları azdır. O da bəllidir ki, “Məhşər” romanında Nəsimi fikir bahadırı, daha çox günlük problemlərin fəvqündə duran ideya adamı, mütəfəkkir kimi təqdim olunduğu halda, bəhs olunan romanda o, hürufizmin mahiyyətindəki ucalıqda görünür. Həmçinin “İki od

arasında” romanında Teymurilərin, Şirvanşahların, eləcə də Azərbaycanın digər bölgələrinin hürufilərə münasibətində, onların əsas məram və məqsədlərinin, nəzəri, ideoloji prinsiplərinin aşkarlanmasında qaranlıq məqamlar qalır. “Məhşər” romanında bu əsərdən fərqli olaraq hürufizmin fəlsəfi mahiyyəti açılır, təsəvvüf anlayışları dəyərləndirilir, xalq kütlələri arasında onlara olan münasibət dəqiqliklə, həssaslıqla verilir. Tarixi mənbələrdə bu haqda dəqiq fikir yoxdur, amma “Məhşər” romanında Nəiminin qızının adı Fatma kimi verildiyi halda “İki od arasında” romanında o, Ümmülbanu kimi təqdim edilir. Yaxud tarixdə təsdiqini tapmadığı halda Əhməd kişinin oğlu Yusif (Hürufizmin həqiqi qılınc tərəfdarlarından, Nəiminin ən yaxın adamlarından biri olan Yusif Keyya nəzərdə tutulur-Ə.H.) və Nəsiminin bacısı Nurcahan arasındakı məhəbbət xətti təxəyyül məhsulu kimi diqqəti cəlb edir. Hətta Yusifin Toxtamış ordusuna əsir düşməsindən də bəhs olunur. Fəzlin müridi olan Seyid Məhəmməd və onun oğlanları Şahxəndan və Seyid Əlidən (Nəsimidən) bəhs olunur. Halbuki elmi ədəbiyyatda Nəsiminin Şahxəndan adlı qardaşının olması, və onun şairliyi təsdiq olunsada hürufizmə bağlılığı haqqında məlumat rast gəlmirik. Ən əsası isə əsərdə Nəsiminin bir neçə məktubla Nəiminin müridi olması, onun ən yaxın adamına çevrilməsi yazılır ki, bu, tarixdə təsdiqini tapmadığı kimi təxəyyül məhsulu olaraq həmin səhnələri inandırıcı etmir.

Şirvanşah İbrahimin dilindən verilən “Vaxt gələr, Azərbaycan torpaqları bir şahlıqda birləşər. Biz buna çalışacağıq. Bizə qismət olmasada, sonrakı nəsillər bunu edəcəklər, mütləq edəcəklər” (87, s. 286)-sözləri, təbii ki, müəllif mövqeyinin ifadəsidir.

Romanda Teymurun Bağdada hücumundan sonra onunla müttəfiq olan Şirvanşah İbrahim onun Bağdaddan məğlub qayıtdığını gördükdə tərəfdaş ola biləcəyi qayınatası Əhməd Cələriyə məktub aparması üçün qasid göndərir. Qasid Əli Şamaxıdan Bağdada gedərkən yolunu Naxçıvandan salır.

Müəllif bir neçə cümləylə Naxçıvanla bağlı bəzi informasiyalar verir. Elə bu məqamda bəlli olur ki, Əlincə qalası artıq üç ildir ki, mühasirədədir. Naxçıvan müharibənin təsiri ilə sıxıntılar içərisindədir. Orta Şərqi ən böyük ticarət yollarının üzərində yerləşən Naxçıvanın məhz Teymurun mühasirəsindən dolayı ticari vəziyyəti o qədər də yaxşı deyil. Bununla əlaqədar olaraq bu yerlərdən keçib getmək belə qorxuludur (87, s. 261). Bu hissədə müəyyən qədər tarixin həmin dövründəki Naxçıvanın reallıqlarının əksini görə bilirik.

Azərbaycan tarixi roman janrında qələmə alınan əsərlərin bir qismi də görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin həyatından bəhs edir. Yazıçı-tədqiqatçı Əzizə Cəfərzadənin “Bakı 1501”, Əlisa Nicatın “Qızılbaşlar”, Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” və “Çaldıran döyüşü” romanları görkəmli dövlət xadimi, hökmdar-şair Şah İsmayıl Xətəinin həyatı və dövrünə müraciətlə yazılan uğurlu tarixi romanlar sayılır (35; 93; 126).

Yazıçı Fərman Kərimzadə Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyətə gəlməsinə qədərki dövrü təsvir etdiyi “Xudafərin körpüsü” romanı dilogiyanın birinci hissəsidir. Xətəinin dövlət başçısı kimi fəaliyyəti illəri, Çaldıran döyüşü dövrünü əhatə edən və “Çaldıran döyüşü” adlanan kitabı isə dilogiyanın ikinci hissəsi sayılır. Birinci hissədə Xətəinin babası, atası, qızılbaşlar hərəkatı və bu fəlsəfi hərəkatın yayılması, Azərbaycan və Orta Şərqdəki nüfuzu, Ağqoyunlular dövlətinin hökmdarları ilə olan qohumluq əlaqələri, bu iki nüfuzlu tayfa arasındakı münasibətlər, mübarizələr, Xətəinin doğulması, uşaqlıq illəri, həyatın içində, xalqın yanında yetişməsi və nəticədə xalqın sözünü deyən, dərdlərinə yanan hökmdar kimi formalaşması Azərbaycanın tarixi reallıqlarına uyğun olaraq əks olunmuşdur. Əsərdə vahid Azərbaycan dövlətinin yaradılması və bunu zəruri edən tarixi proses izlənilir, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin milli təməllər üzərində, azərbaycançılıq ideologiyası zəminində formalaşmasının nəticəsi kimi dövlətin Azərbaycan tarixində əvəzsiz rol oynamasından geniş şəkildə danışılmaqla tutarlı

elmi mənbələrdən bəhrələnilir. Əsərdə yazıçının peşəkarlığının nəticəsi kimi dövrün tarixi reallıqlarına kifayət qədər əməl olunur, qızılbaşlar və orta əsrlər Azərbaycanında mövcud olan bir çox fəlsəfi cərəyanlar, onlar arasındakı münasibətlər, Səfəvilər dövlətinin tərkibində bu təsəvvüf anlayışlarına verilən yer və bu kimi digər məsələlərə aydınlıq gətirilir. Obrazların daxili dünyası, mənəvi aləmi, milli düşüncəsi, tarixi keçmişimizə bağlılığı məsələlərindən söhbət açılır. Eyni zamanda janrın tələblərinə uyğun olaraq dövrün zəngin dil elementlərindən istifadə olunur, folklor nümunələrindən, şifahi xalq ədəbiyyatı materiallarından yaradıcı şəkildə bəhrələnilir, dövrün elmi-tarixi mənbələrindən, təzkirələrdən məlumatlılıq özünü göstərir, yazıçının obraza fərdi yanaşma prinsipi ədəbi çərçivələrdən kənara çıxmır. Bu kimi keyfiyyətlər əsərə oxunaqlılıq, eyni zamanda yüksək bədii dəyər qatır.

“Xudafərin körpüsü” əsərində də tarixi roman janrının ədəbi-nəzəri prinsiplərinə uyğun olmayan məqamlar vardır. Məsələn, romanın bir çox məqamlarında xronoloji təsvirlər, sönüklük, fərdi psixoloji məqamda zəif dəyərləndirmələr, tarixə dövrün reallıqlarının gözündən deyil, yazıçının fərdi yanaşması əsasında yanaşmalar özünü göstərir.

Baş qəhrəman kimi Xətəinin doğulduğu mühit, ailəsi, hərbi və dünyəvi təhsili, ilk gənclik illərindəki şəxsi mühakimələrində özünəməxsusluq, millilik, tarixilik onun gələcəkdəki qəhrəman simasından xəbər verir. Daim xalqın içərisində olan Xətəi obrazı dövlət başçısı kimi fərdi prinsiplərin deyil, milli amalın arxasınca getməsi, vətəninə sədaqəti, torpaq sevgisi və bu kimi müsbət keyfiyyətləri, onun qəhrəman simasını formalaşdıran detalları ilə yazıçı tərəfindən düşünülmüş şəkildə, həssaslıqla qələmə alınmışdır. O həm də güclü ideoloqdur. Nəsillərinə məxsus olan, bir az da tarix səhnələrindən keçib gəldikcə əsatiri don qazanan irfani keyfiyyətləri xalq kütlələrinə daha tez nüfuz etməsinə səbəb olur. Bütün bunlarla birlikdə Xətəi incə qəlbli, lirik, aşiqanə şeirlər müəllifi olan

istedadlı şairdir. Yazıçı xüsusi həssaslıqla Xətəinin şair kimliyini qabartmağa çalışmış, buna müəyyən qədər nail olmuşdur. Xətəinin dövlət başçısı və şair kimlikləri arasında paralellik apararaq onu qılinc və qələmin vəhdətini özündə birləşdirən tarixi sima kimi təqdim etmişdir. Xalq yazıçısı Anarın sözləri ilə desək: "Xətəi hərbi yürüşlər...dövlət işləri haqqında düşünürdü, şair Xətəi məhəbbət əzablarına düşər olurdu, hökmranlığı qılinc ilə təsdiq edirdi, məhəbbətindən şair qələmi ilə söz açırdı" (15, s. 16).

Romanda haqqında az, lakin dolğun məlumat verilən Sara xatun, Aləmşah bəyim kimi mükəmməl qadın surətləri ilə də qarşılaşırıq. Sara xatun uzaqgörənliyi, Şərqdə diplomat qadın kimi yerinə yetirdiyi missiya, Aləmşah bəyim Azərbaycan qadınına məxsus yüksək mənəvi keyfiyyətləri, əxlaqı, ana adının əzəmətini özündə daşıyan tarixi sima kimi bütün dolğunluğu ilə gözlərimiz qarşısında canlanır. Nənəsi Sara xatunun verdiyi zəhərdən içərək oğluna namussuz dedirtməməsi ilə milli yaddaşda əxlaqi ucalığı ilə yaşayır.

Həmçinin ənənəvilikdən gələn, eyni zamanda tarixi simasına uyğun olaraq yaradılan Əbih Sultan surəti də öz mənfi çalarları ilə oxucu gözündə layiqli yerini alır.

Romanda Uzun Həsən, Sultan Yaqub kimi surətlər də diqqəti cəlb edir ki, onlar da müəllifin mütaliəsi və təxəyyül imkanları nəticəsində obraz kimi yaddaşlara yazılır. Əsər Azərbaycan tarixi roman janrının yaddaşında obrazlara yanaşmanın özünəməxsusluğu ilə də qalmaqdadır.

"Xudafərin körpüsü" romanında cərəyan edən hadisələrin bir qismi dolayısıyla Naxçıvanla bağlıdır. Belə ki, Rüstəm Mirzəni Əbih Sultan həbs etdirib Əlincə qalasında dustaq saxlayır. Əsərdən görürük ki, o, burada Miranşahın ömürlük dustaq etdiyi ölüm ayağında olan qocaman hürufi müridlə bir hücrədə yaşayır. Bu iki dustaq arasında gedən söhbətlərin verildiyi səhnələr Naxçıvanda, Əlincə qalasında gerçəkləşir. Burada Əlincə qalasının orta əsrlər dövründəki strateji müdafiə

əhəmiyyətli qala kimi yerindən, onun ətrafındakı həyatın müəyyən detallarından, eləcə də Səfəvilər dövlətinin tərkibində Naxçıvanın mövqeyindən bəhs olunmaqla həm də Naxçıvan haqqında müfəssəl məlumat verilmiş olur. Rüstəm Mirzə bir müddət qalada qalandan sonra İsmayılın atası Şeyx Heydərin dostları Hüseyn Lələ bəy, Dədə bəylə Əbih Sultan onu Əlincədən azad edir. Bu hadisələr Naxçıvanda, Əlincə qalası ətrafında cərəyan edir. Onlar Rüstəm Mirzəni Təbrizə gətirib taxta çıxarırlar ki, Şeyx Heydərin oğlanlarını azad etdirdin, Sultanəlini isə Ərdəbil hakimi təyin etsin. Sonrakı hadisələr onu da göstərir ki, Rüstəm Mirzə vədinə xilaf çıxır. Romanın 318-ci səhifəsində isə Şirvanşah Fərrux Yasarın yolüstü Araz çayının sahilinə, tarixlərin yadigarı olan Xudafərin körpüsünə baş çəkməsini oxuyuruq. Yazıçı bir neçə cümlə ilə Araz çayı və bölgənin təbiətindən danışır. Qayalara səs salan Araz çayına tamaşa edir, uçuq halda olsa da Xudafərin körpüsünə baxaraq fikirləşir ki, Əlvənd Mirzənin qoşunlarını Xudafərin körpüsündə qarşılayaram, tarix mənə “xud afərin” deyər. Beləliklə, əsərin tərkibində qısa halda olsa da Naxçıvanda cərəyan edən, həmçinin Naxçıvandan bəhs edən müəyyən hissələr vardır. Bu hissələrdə yazarın Naxçıvana rəğbəti, bu diyarın gözəlliklərindən ilhamla danışması gözlərimiz qarşısında XV-XVI əsrlərdəki Naxçıvandan bir tablo canlandırır.

Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi nəsrin dövrəşməsi üzrə aparılan bölgülərdən birini də müstəqillik illərində qələmə alınan roman, povest və hekayələr təşkil edir. Müstəqillik illərində Azərbaycan tarixi nəsrində mövzu axtarırları yeni və maraqlı bədii nümunələrin yaranmasına səbəb oldu. Axtarırların məhz bu cür qarışıq bir dövrə təsadüf etməsi, Azərbaycanın müstəqilliyinin məhz bir əsrdə iki dəfə sınağa çəkilməsi, Qarabağ reallıqları, itirilmiş torpaqların ağrısı, möhkəmlənməkdə olan müstəqilliyin doğurduğu bir çox problemlər nə qədər acı gerçək olsa da, ədəbiyyatda zəngin mövzu qaynağı rolunu oynayırdı. Diqqət yönəldilən sahələrdən biri də sovet

ideologiyasının tariximizin müəyyən dövrləri üzərinə çəkdiyi pərdəni götürmək, bu yolla yeni tarixi mövzulu romanların yazılmasına rəvac vermək idi. Bu istiqamətdəki yaradıcılığı ilə tanınan qələm sahiblərindən biri də türkoloq- yazıçı Yunis Oğuzdur. Onun yaradıcılığında seçilən əsərlərdən biri də “Təhmasib şah” romanıdır. 2010-cu ildə çap olunan romanda Azərbaycan dövlətçilik tarixində əhəmiyyətli yer tutan Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin qüdrətli hökmdarlarından biri, Şah İsmayıl Xətəinin oğlu şah Təhmasibin həyatı, ömür və hakimiyyət illəri izlənilir. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tarixində ən maraqlı dövrlərdən olan Şah Təhmasibin hakimiyyəti illəri mənbələrdə belə göstərilir: “...dövlətin idarə edilməsi Təkəli əyanlarının əlinə keçdi. Onun dövründə Təhmasibin yalnız sağlınq titulu qalmışdı... I Təhmasib öz taktikasına sadıq qalaraq türklərin real qüvvəsi ilə qarşılaşmaqdan çəkindi və sultan ordusunun yolunun üzərində olan hər şeyin məhv edilməsi əmrini verdi” (25, s. 417). Tarixi ədəbiyyatdan da göründüyü kimi, bu günə qədərki tədqiqatlarda Təhmasib öz ziddiyyətləri ilə yadda qalmışdır. 1524-1576-cı illərdə hakimiyyətdə olan Təhmasib şahın hakimiyyət yolunun ən müxtəlif istiqamətlərinin işıqlandırıldığı romandan bəhs edən Nizami Cəfərov yazır ki, əsərdə”...hansı səbəbə görə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin İran dövlətinə çevrilməsinin izahı verilir” (128, s. 3) yaxud:”...bu əsər nə qədər tarixdirsə, o qədər də müasir, günümüzə işıq salına bilən bir əsərdir (176).

Əsər Azərbaycan Səfəvi dövlətinin banisi, görkəmli sərkərdə, dövlət xadimi, istedadlı şair Şah İsmayıl Xətəinin ölümü ilə başlayır. Hələ 10 yaşında uşaq olmasına baxmayaraq hakimiyyətə gətirilən Təhmasibin 13-14 yaşlarında artıq söz sahibi hökmdar olması, keçirdiyi döyüşlər, Səfəvilər dövlətinin tarixində Təhmasib dövrünün siyasi reallıqları, həmçinin bəhs olunan dövrün real tarixi mənzərəsinin yaradılması, dövrün psixologiyasının dolğunluğu ilə əks olunması, həm də müasir

romançılıq ənənələrinə, türkçülük düşüncəsinə və türk mifik təfəkkürünə uyğun olaraq magik təsirlə formalaşan ünsürlərin bədii mətnə əridilməsi, əsərin axıcı dilinin məhz XVI əsr dilmizə oxşarlığı və bu kimi çoxlu detalları ilə əsər müstəqillik illəri romanlarımızın uğurlu nümunəsidir. Qeyd edək ki, romandan fərqli olaraq Səfəvilər dövlətinin tarixində şah Təhmasib dövrü Çaldıran döyüşündən sonrakı Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyətinin ənənəvi davamı kimi bilinməkdədir. O da bəllidir ki, sovetlər dönəmində Səfəvilər dövrü ilə bağlı araşdırmalar fərqli ideoloji səpkidə aparıldığından bəhs etdiyimiz romana müstəqillik illərinin prizmasından baxış əhəmiyyətli və milli istiqamətlidir. Əsərdə diqqət çəkən məqamlardan biri də Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin geniş şəkildə işıqlandırılması, bu müharibələri doğuran tarixi şəraitin və sivil dəyərlərin reallıqlara uyğun şəkildə əks etdirilməsidir. Yazıçı öz təfəkkür tərzini, türkoloq kimliyi ilə Təhmasib şahın dönəminə fərqli münasibət ortaya qoymağı özünə məqsəd seçmişdir. Bu isə Təhmasib şahın Yunis Oğuz qələmində orduya, əsgərin gücünə deyil, xalqın gücünə arxalanmasına, xalqın tərəfində olmasına, arxasını xalqa söykəməsinə zəmin yaradır. Beləliklə, Yunis Oğuzun romanı Səfəvi hökmdarı Təhmasib şahın ömür yolu, döyüşlərdə keçən həyatı, tariximizdəki yeri ilə bağlı olan çox maraqlı, fərqli roman təəssüratı yaratmaq iqtidarında olan əsərdir. Bu roman 1555-ci ildə Səfəvilərlə Osmanlılar arasında Amasiya sülh müqaviləsinin bağlanması təsviri ilə başa çatır. Müəllif bu məqamla da mifdən gələn təsir, simvolik anlam daşıyan detalla sülhün daimi olduğuna inam hissi formalaşdırır. Bu həm də müasir elmin, ədəbiyyatın qarşısında duran problemdir və yazıçı düşüncəsinin tarixi nəsrdəki izidir.

1534-cü ilin avqustunda Sultan Süleyman Qanununun Təbrizi tutması və səfəvilər tabeliyində olan bir çox bölgələrə ultimatum verilməsini təsvir edən yazıçı eyni zamanda "... Naxçıvan sancağı vəzifəsinə onun əmri ilə 700 min axça

maaşla üləmə paşanın qardaşı Vəli Təkəliyə tapşırıldı”ğını yazır (128, s. 167). Bu iki imperiya arasındakı çəkişmələrdə daim problemlər yaşayan Naxçıvanın sosial-mədəni mühiti, əsərdən də göründüyü kimi, heç də ürəkaçan olmamışdır. Ərzurum, Ergiş qalalarını tutduqdan sonra Təhmasib şah 1553-cü ilin martında Naxçıvana qayıdır və bundan sonra Sultan Süleyman Qanuni ilə sülh danışıqlarına gedir (128, s. 457).

Əsərin sonlarında isə 1554-cü ilin yazında Sultan Süleyman Qanununun Təhmasibin Naxçıvanda olduğunu bildiyindən Naxçıvana yürüşü, Təhmasibin isə əhalini Bazarçay yaylaqlarına köçürməsi, apara bilmədiklərini yandırması, bununla Qanununun əli boş qalması kimi səhnələr verilir. Əsərdə bu hadisə belə təsvir olunur: “1554-cü ilin yazında Sultan I Süleyman dördüncü dəfə Azərbaycana hücum etdi. O, Naxçıvanı işğal edərək şəhərə od vurdu... Beləliklə, ərzağa ciddi ehtiyacı olan Sultan Naxçıvanı tərk edib Ərzuruma çəkildi” (128, s. 417). Əsərdə həmçinin yer adı kimi də böyük maraq doğuran Bazarçay, Araz çayından, Naxçıvan ətrafından bəhs olunur.

Osmanlı vəziri Rüstəm deyir: ”Bizdə qanun şahdır. Qızılbaşlarda isə əksinədir, şah qanundur (128, s. 466) Yaylaqda döyüş hazırlığı görənlər Təhmasib şahın dilindən Naxçıvanın gözəllikləri vəsf olunur. Elə bu zaman şahın yanına bir Göyçəli aşiq gətirirlər. Aşiq “Kəngər”də toya gəlmişdim, yolda mənə soydular”, -deyir. Şah “...aşiq haqdan gələr” (128, s. 468) -deyərək aşiqin pullarını alanların tapılmasını tapşırır. Şah sənət vurğunu olduğunu göstərir və “şahsevəni” havası çaldırmaqla şair təbiətini üzə çıxarır. Daha sonra gözəl Naxçıvan yaylağında sufi dərvişlə görüşü, münasibətlərindəki səmimiyyət və ehtiram onun elm, mərifət əhli kimi Şah İsmayılın layiqli davamçısı olduğunu göstərir. Təhmasib şahın Naxçıvandan Çuxursəddə, oradan Qarabağa getməsindən sonra Sultan Süleyman da Ərzuruma qayıdır. Amma “Onun arxasında qalmış Naxçıvan oda bürünmüş, tüstüsü göylərə dirənmişdi”

(128, s. 478). Burada yazıçı tarix boyu başı bəlalar çəkmiş Naxçıvanın acınacaqlı vəziyyətini ürək ağrısı ilə qələmə alır. Əsərdən də görürük ki, Naxçıvan məhz I Təhmasiblə Sultan Süleyman Qanuni arasındakı döyüş meydanına çevrilir, eyni zamanda müharibənin ağrısını, dağıntısını da Naxçıvan yaşayır.

Romanın sonunda Təhmasibin Qanunini sülh yoluna gətirməsi xeyirin, ədalətin, sülhün qələbəsini simvolizə edir. Təəssüf ki, Səfəvilər dövlətinin qurucusu Şah İsmayilla sonralar bu dövlətin başçısı olan Şah Abbasa qədərki dövr uzun müddət tarixi roman müəllifləri və tarixşünaslığımızın da diqqətindən kənar qalmışdır. İlk dəfə olaraq məhz Yunis Oğuz “Təhmasib şah” romanında bəhs etdiyimiz dövrü tarixi mənbələr əsasında və bədii təxəyyül imkanları ilə qələmə almış, nəticədə müstəqillik illərində Azərbaycan tarixi romanının uğurlu bir nümunəsi meydana çıxmışdır.

Müstəqillik illərində tarixi roman janrında yazılan Elçin Hüseynbəylinin “Şah Abbas” romanı da nəşrindən qısa zaman keçməsinə baxmayaraq ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir. Tənqidçi-ədəbiyyatşünas Vaqif Yusifli Elçin Hüseynbəylinin “Şah Abbas” romanı haqqında yazır: “”Şah Abbas” romanı... doğrudan da, tarixi xronikadır və bizim bu tipli tarixi romanlar içərisində növbəti bir cəhddir ki, tarixi mənbələr və qaynaqlara istinad edib daha bir şəxsiyyətin ömür yolunu gözlərimiz qarşısında canlandırır. Burada ənənədən gələn bədii priyom və üsullarla qarşılaşsaq da, Elçin Hüseynbəylinin özünəməxsus bədii təsvir ustalığı, obrazları məhz canlı, koloritli boyalarla, həm də bütün mürəkkəbliyi ilə əks etdirmək məharəti diqqətdən yayınmır”(158).

“Səfəvilər tarixi ilə bağlı “Şah Abbas” roman-xronikasında yazıçı sovetlərin şinelindən çıxan tarixçilərimizin Şah Abbas haqqında yazdıqlarını qəbul etmir, əsəri yazmaqda onun əsas məqsədi bu tarixi şəxsiyyət haqqında oxucuların düzgün məlumatlandırılmasıdır”-yazan araşdırmaçı Ramil Əhmədinin fikirləri isə yazıçı mövqeyinin aydınlanması baxımından maraq

doğurur (38).

Romanda Naxçıvanla bağlı olan müəyyən məqamlar da vardır. Belə ki, 1603-cü ilin 18 noyabrında Şah Abbasın Çuxursəddə yürüşü təsvir olunur. Bunu eşidən Zülfüqar xan Qaramanlı əvvəlcədən tədbir görərək Naxçıvanı osmanlılardan təmizləyir. Osmanlı ordusu Rəvan qalasında birləşərək Süleyman paşanın rəhbərliyi altında Naxçıvana yürüş planı hazırlayır. 1603-cü ilin dekabrında Şah Abbas Naxçıvana çatır. Yazıçı müasir tarixi prosesləri dəyərləndirərək siyasi ayıqlıqla Şah Abbası qarşılayanlar arasında Qriqoryan kilsəsinin keşişlərinin olduğunu da qeyd edir və bununla oxucunu növbəti hadisələrə hazırlayır. Bir müddətdən sonra şah Naxçıvanı Maqsud xan Kəngərliyə tapşırır və Rəvan qalasına yürüşə hazırlaşır. Tarixdən bəlli olduğu kimi bu zaman III Mehmet vəfat edir və 14 yaşlı oğlu Sultan Əhməd taxta çıxır. Rəvan qalasını Şah Abbas alandan sonra Eçmiədzin katolikosu ilə görüşür və yazıçı bu məqamda şərh verməkdən yayınaraq nəticəni oxucunun öhdəsinə buraxır. 1604-cü ilin ortalarında Hatəm xan Ordubadinin dəvəti ilə Şah Abbas Ordubada gəlir. Tarixi mənbələrdən də Hatəm xan Ordubadi ilə Şah Abbas arasında yaxın münasibətlər olduğu bəlli olur. Müvafiq mənbədə deyilir: “I Şah Abbasın “Səlahiyyətli vəkili” böyük vəzir Hatəm bəy Ordubadi... İsgəndər bəy Münşi Hatəm bəy Ordubadinin Cəlalilərlə təmasını böyük cəsarət və görünməmiş cürət kimi mənalandırır” (73, s. 470). Bəlli olduğu kimi yazıçının diqqətini bu iki şəxsin münasibətlərinə yönləndirən tarixi gerçəklikdir. Romanda tarixi informasiyanın bolluğundandır ki, Hatəm xanın atası Məlik Bəhrəmın Qızılbaşlara münasibəti məsələsinə aydınlıq gətirilir. Şahın Ordubada səfəri təfərrüatları ilə təsvir olunur və Ordubadın tarixin həmin dövründəki vəziyyəti ətraflı şəkildə canlandırılır. Ordubadın zəngin təbiəti, məişəti, əhalinin yaşam səviyyəsi, şəhərin təmizliyi, səlqiəliliyi, XVII əsrdə Azərbaycanın tərkibindəki yeri və rolundan ətraflı şəkildə bəhs olunur. “Şəhər başdan-

baş a yaşılıqdan ibarət idi. Ərik, alma, albalı, armud ağacları küçələrdən axan arxların kənarında səliqə ilə basdırılmışdı. Avqust ayının cırhacırına baxmayaraq şəhərdə hava sərin idi, küçələr gündə bir neçə dəfə sulanırdı” (73, s. 163). Qeyd edək ki, bu səhnələrdə yazıçının təsvir məharəti, bədii sözyaratma qabiliyyəti, üslubi imkanları təqdirolunası haldır. Şahın şəhərdə təmtəraqlı şəkildə qarşılınması, Ordubad əhalisinin qonaqpərvərliyi, səmimiliyindən irəli gəlirdi ki, Şah Abbas fərman verdi: “Səfəvi-qızılbaş məmləkətinin şahı Abbas Məhəmməd oğlu Ordubad əhlini cəmi vergilərdən azad edir, ona görə ki, sözləri ilə əməlləri düz gəlir və xətləri tanrının və imamların yanında əzizdir” (73, s. 163). Tarixi mənbələrdə bu hadisə belə təsvir olunur: “I Şah Abbas tərəfindən İran və Azərbaycan üçün görünməmiş tədbirlər öz bəhrəsini verməyə başladı. Ayrı-ayrı şəhərlərdə, xüsusilə Dərbənd və Ordubadda vergi imtiyazı... Azərbaycanı Yaxın və Orta Şərqdə çiçəklənən diyarlardan birinə çevirdi” (25). Yazıçı bu hissədə Şahın səfər etdiyi Ordubadın Vənənd, Əylis kimi kəndlərinin, ümumilikdə Ordubadın zəngin təbiəti, gözəl mənzərələri, məhsuldar torpaqları, bol suyu, ətirli meyvə bağlarından geniş şəkildə söz açır, həmçinin tarixin müvafiq dövründə, Naxçıvanın ümumi inkişafı, Ordubadın şəhər kimi mühüm ticari əhəmiyyətindən tarixi mənbələrdən qidalanaraq dolğun məlumat verilir.

Yazıçı tarixi mənbələrdən faydalanaraq daha bir faktı bədii mətnə daxil edir. Belə ki, italyan əsilli Sironimonun (Sinan Cığaloğlu) Osmanlı ordusuna əsir düşməsi, sarayda mövqe tutması, Səfəvilər cəbhəsinə göndərilməsi kimi məlumatlar verilir və bu xəbər Şah Abbasa verildikdə Şah Çuxursəd əhalisinin İranın mərkəzlərinə köçürülməsi qərarını verir. Beləliklə, Şah Abbasın dövründəki birinci köç siyasətinin tarixi əsası əsərdə belə göstərilir. Hadisələrin sonrakı inkişafı göstərir ki, Şah Abbas Təbrizə qayıtdıqdan sonra Cığaloğlu Naxçıvana gəlir və buranı boşaldılmış görür. Qarşıdan qışın, aclığın gəldiyini görən Cığaloğlu geriye, Vana qaydır. Cığaloğlu

Ömər paşanı Naxçıvana göndərir, Şah Abbas isə Əmir Günə xan Qacarı Naxçıvana göndərir və Əmir Günə xan Osmanlı ordusunu Naxçıvandan uzaqlaşdırır, bu döyüşdə Allahverdi xan fərqlənir (73, s. 172). Hadisələrin axarı göstərir ki, Gəncədə Şah Abbasa qarşı çıxan Əmir xanla vuruşmada Hatəm xan Ordubadi ölür. Oğlu Əbu Talib xan Etimaddövlə olur (73, s. 234). Bitlis əmiri Şərəf xanın oğlu Aydın xan 1606-cı ildə Naxçıvan ətrafı kəndləri qarət edir, Ziyaəddin xan bu planı pozur (73, s. 286). Aradakı boşluqdan istifadə edən Osmanlı ordusu Naxçıvana hücum edir. Döyüşdə Osmanlı ordusu məğlub olaraq geriyyə çəkilir (73, s. 288).

Yazıçı əsərin bir çox hissələrində Şah Abbas dövrünün tarixi və ədəbi mənbələrinə müraciət edir, konkret nümunələrin timsalında əsərin tarixiliyini şərtləndirir. Sadiq bəy Əfşarın “Cəngnamə” (Fəthnamə), İsgəndər bəy Münşinin “Tarixi aləmarayi- Abbasi” kimi təzkirələri və bir sıra tarixi toplular buna misal ola bilər. Nəticə olaraq deyək ki, “Şah Abbas” romanı tariximizin önəmli bir mərhələsini ədəbi müstəvidə əks etdirən dəyərli bir nümunədir.

Tarixi roman janrının keçdiyi yola nəzər saldıqda o da görünür ki, tarixi dövr etibarını ilə ən çox müraciət olunan mərhələ XIV əsr, monqolların Azərbaycana hücumu illəri, hürufizmin ədəbi-ictimai fikrimizin aparıcısı istiqamətinə çevrildiyi mərhələdir. XXI əsrdə qələmə alınan tarixi romanlarda da bu dövrə fərqli yanaşılmaqla, müstəqillik illərinin dəyərləri prizmasından baxılaraq bədii nümunələr ortaya qoyulmuşdur. Bu sıraya yazıçı-türkoq Yunis Oğuzun iki hissəli “Əmir Teymur: zirvəyə doğru” və “Əmir Teymur: dünyanın hakimi” dilogiyasını da aid etmək olar. Dilogiyanın birinci hissəsində Teymurun hakimiyyətə gəlməsi dövrü, hakimiyyətinin ilkin mərhələləri diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Romanın ikinci hissəsində Teymurun fəthlik dönəmi, hərbi yürüşləri, dövlətçilik ənənələri tarixi mənbələrə dayanmaqla yanaşı, bəddi təxəyyül imkanları hesabına qələmə alınmışdır. Əsərdəki

müəyyən hissələrin dolayısı ilə Naxçıvanla da bağlılığı vardır. Şəki hakimi Seyid Əli Arlat Əlincə qalasında müdafiə olunanlara köməklik etdiyi üçün Teymur tərəfindən öldürüldükdən sonra oğlu Seyid Əhməd Arlat Şəki hakimi təyin olunur. Bu səhnədə Teymurun Əlincə qalasını ala bilməməsindən sonra qalaya yardım edənləri sərt şəkildə cəzalandırmasından, bunu zəruri edən psixoloji məqamlardan, viran qoyduğu şəhərlərdən bəhs olunur. Seyid Əhməd Arlat Şirvanşah İbrahimə üz tutmaq üçün Şamaxıya gedir. Şirvanşah İbrahim isə Şəki hakiminə diplomatik yanaşması ilə yadda qalır (127, s. 55). Bu dövrdən bəhs edən Zaman Qarayevin “Əlincə qalası” romanında, Həmid Arzulunun “Əlincə” dramında rastlaşmadığımız bir detal var. Bu, qalanın müdafiəçisi Sultan Əhmədin oğlu Məlik Tahirin qaçaraq gürcülərə sığınması məqamıdır. Məqama Yunis Oğuzun romanında rast gəlirik ki, bu tarixi mənbələrdə öz əksini tapmır. Əsərdə gürcülərin Əlincə qalasında müdafiə olunanlara köməklik etməsi faktının verilməsi etiraz doğurmaya bilər. Amma Məlik Tahirin cəsur və məğrur bir sima olması tarixi mənbələrdə öz təsdiqini tapmışdır. Belə olan halda döyüş meydanından qaçmaq kimi mənfi bir keyfiyyəti azərbaycanlı cəngavərə şamil etmək (127, s. 116) bizcə, yazıçının ciddi nöqsanı hesab olunmalıdır.

Yazıçının məqsədinin Əmir Teymurun obrazını yaratmaq olduğundan əsərdə müəyyən tarixi təhriflər də görünməkdədir. Bütün çatışmamazlıqları ilə bircə yazıçı Yunis Oğuzun romanı müstəqillik illəri Azərbaycan romanının gərəkli nümunələrindəndir.

Müstəqillik illərində də, sovet dövründə də qələmə alınan tarixi mövzulu nəsr nümunələrində Naxçıvanın tarixinin müxtəlif dövrlərini ədəbi müstəvidə əks etdirmənin müəyyən ədəbi prinsipləri formalaşdırılmışdır. Beləliklə, hadisələrin cərəyan etdiyi məkan kimi kiçik epizodlarda bəhs olunan Naxçıvan həyatı tarixi mənbələrlə müqayisəli şəkildə öyrənilməklə tarixi həqiqətin ədəbi əksində yeni səhifələr açmış olur.

II FƏSİL

NAXÇIVANIN XIX ƏSR–XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ TARIXİNİN VƏ GÖRKƏMLİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİNİN BƏDİİ NƏSRDƏ ƏKS ETDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

2.1. Dövrün sosial-siyasi prosesləri tarixi nəsr müstəvisində

Müstəqillik illərində Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrı müəyyən qədər durğunluq yaşasa da, bu, ümumazərbaycan ədəbiyyatının tərkibində görünməz oldu. Digər sahələrdə olduğu kimi, tarixi roman janrının inkişafında da yeni istiqamətlər formalaşmaqda idi. Janrın qarşısında duran başlıca tələblərdən biri yeni mövzu axtarışları idi. Bu mənada Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirmələrindən olan yazıçı Güllü Məmmədovanın “Kalbalı xan” romanı yeni mövzu axtarışlarının uğurlu nəticəsi sayıla bilər. Romanın ön sözündə akademik İsmayıl Hacıyev yazır: “Müəllif tarixin qaranlıq səhifələrinin üzərindən sirli örtüyü götürür, real faktlar, sənədlər əsasında o dövrün mürəkkəb, zidiyyətli hadisələrinə aydınlıq gətirir, bədii sözün gücü ilə onları təsvir edir... yazıçının xidməti ondan ibarətdir ki, yalnız alimlərə məlum olan bu tarixi bədii ədəbiyyata gətir...” (108, s. 4).

“Kalbalı xan” romanında yazıçının uzun illik axtarışlarının nəticəsi olaraq Azərbaycan tarixinin maraqlı və qarışıq bir dövrünə müraciət edilir. Azərbaycan xanlıqları içərisində özünəməxsusluğu ilə seçilən Naxçıvan xanlığının tarixi, xanlığın başçısı, qüdrətli və məğrur sərkərdə Kalbalı xanın həyatı və diplomatik fəaliyyətindən bəhs olunur. Eyni zamanda Naxçıvan xanlığı ilə yanaşı Azərbaycanın digər xanlıqları haqqında da müfəssəl məlumat verilir. Azərbaycanda XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərindəki siyasi və ictimai-mədəni mühitin tarixi mənbələr əsasında, eyni zamanda yazıçı təxəyyülünün imkanları ilə uğurlu salnaməsi yaradılmışdır.

Tarixi roman janrında tarix və müasirlik məsələlərinin mühüm əhəmiyyət daşıdığını nəzərə alaraq “Kalbalı xan” romanının da bu tələblərə cavab verdiyini deyə bilərik. Belə ki, tarixi roman qarşısındakı tələbləri dəyərləndirərək “Azərbaycan tarixi romançılarının əsərlərində xalqımızın keçmişinin mühüm məsələləri işıqlandırılmışdır ki, bu da müasir həyatımızdakı ictimai və mədəni proseslərin kökünü açıb göstərməyə xidmət edir” (53, s. 121)-yazan Seyfulla Əsədullayevin fikirlərini də nəzərə aldıqda əsər müsbət dəyərləndirilə bilər.

Roman İran sərbazlarının tərəfindən əsir alınaraq şah kəmərinə aparılan əsirlərin getdiyi karvandan naxçıvanlı qızı Mahnurun Naxçıvanın qeyrətli, məğrur oğlu Murad tərəfindən qaçırılması ilə başlayır. Əvvəlcə qeyd edək ki, romanda Naxçıvan xanlığının və bu dövrdəki Azərbaycan tarixinin geniş, tarixi reallıqlara uyğun salnaməsi çoxlu elmi mənbələrə, tədqiqatlara, təzkiyələrə əsaslanaraq əks etdirilmişdir. Naxçıvan tarixinə nəzər salınaraq Kalbalı xanın dilindən Naxçıvanın zəngin təbii sərvətləri və əlverişli təbii-coğrafi şəraitinə görə tarixin müxtəlif dövrlərində bu torpaq uğurunda savaqlar getdiyi söylənilir. 1554-cü ildə Təhmasib şahla Osmanlı sultanı Süleyman Qanununun Naxçıvanda talanlar törətməsi, 1590-cı illərdə Naxçıvanda aclıq və səfalətin hökm sürməsi, II Təhmasibin hakimiyyəti illəri, Naxçıvanın Səfəvilər və Osmanlılar arasındakı müharibələrdə talanması, döyüş meydanına çevrilməsi, əhalinin acınacaqlı vəziyyətə düşməsi, Nadir şahın hakimiyyəti illərində Naxçıvanın yenidən talanlara məruz qalması və bütün bu tarixi proseslərin izlənilməsi ilə Naxçıvan tarixinin uzun bir dövrü konkret faktlar əsasında işıqlandırılmışdır. Sanki yazıçı ustalıqla Naxçıvanı XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində gözləyən qırğınların təsvirinə ədəbi zəmin hazırlayır. Xanlığın ilk xanı olan Heydərqulu xanın Qarabağ xanı Pənahəli xanla münasibətləri, Heydərqulu xanın Şəkərabad körpüsünü tikdirməsi prosesi ardıcılıqla verilir. Heydərqulu xanı Rəhim xan, onu Əliqulu xan, daha

sonra Vəliqulu xan, Abasqulu xan, İran siyasəti ilə taxta oturan Cəfərqulu xan, ondan sonra Şükürulla xanın hakimiyyət uğrunda vuruşları və Naxçıvanın bu illərdə keçdiyi yol romanda əhatəli şəkildə izlənilir. 1783-cü ildə Georgevski müqaviləsinin imzalanması və Naxçıvanın sonrakı vəziyyəti barədə verilən qısa məlumatlar həmin dövərdə tarixi reallıqların dəqiqliklə ifadəsinə imkan verir. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın xanlığı Abasqulu xana verməsi və qayıtdığı zaman Şərur düzündəki döyüş, Kalbalı xanın qələbəsinin təsviri ilə yanaşı bu səhnələrdə Naxçıvan diyarının gözəl təbiətindən verilən mənzərə bədiilik prinsipinə uyğun şəkildə əks etdirilmişdir (108, s. 32). 1787-ci ildə Kalbalı xanın Naxçıvan xanlığının başına keçməsi və Naxçıvanda yaranan sabitlik, inkişaf, xalqın Kalbalı xan ətrafında sıx birləşməsi, xalqın Kalbalı xana, xanın isə xalqa olan etimadı, sevgisi və onun yaratdığı əmin-amanlıq, Naxçıvanın müstəqilliyi üçün İrəvan xanı Hüseynəli xanla, daha sonra Xoylu Əhməd xanla döyüşləri təbii boyalarla, mənbələrə uyğun şəkildə təsvir olunur. Daha sonra xanlığın tarixində mühüm rol oynayan Kərim xan Zəndin hakimiyyəti illəri, eləcə də onun İran dövləti və Naxçıvan xanlığına münasibətinin detallarını müəyyənləşdirən qısa xronologiya dövrün mənzərəsini yaratmaq üçün əhəmiyyətli vasitəyə çevrilir. Kərim xan Zəndin Sədi və Hafiz Şirazinin məqbərələrini tikdirməsi, mədəniyyətin inkişafına fikir verməsi, Qacarın onun nəşini ayaqları altında dəfn etməsi məqamlarını xatırlatmaqla yazıçı tarixin dərslərini oxucu gözü qarşısında canlandırır. Müəllif mənbələrin verdiyi məlumatlardan məhərətlə istifadə edərək ermənilərin bölgədə qarışıqlıq yaratmaq, qırğınlar törətmək cəhdlərini, məkrli niyyətlərini elə öz dilləri ilə ifşa edir. Nadir şahdan qalma qiymətli daş-qaşları Yekaterinaya, yaxud Qafqaz ordusu komandanlarına verməklə öz niyyətlərinə ruslar vasitəsilə çatmaq cəhdlərinə toxunan yazıçı Davud Lazarevin bu istiqamətdəki xidmətlərindən bəhs edərək ermənilərin simasını

bir daha ortaya qoyur. Əsərdə I Pyoturun vəsiyyəti xatırlanır, I Yekaterinanın çar babasının vəsiyyətinə əməl edərək Qafqazda erməniləri müdafiə etməsi, Qafqazda Ermənistan dövlətinin yaradılması üçün zəmin hazırlanması məsələlərinə siyasi ayıqlıqla qiymət verilir. Bu Azərbaycanın Qarabağ, Zəngəzur kimi bölgələri ilə yanaşı Naxçıvanda da yerli müsəlmanları qırmaq, sıxışdıraraq köçürmək, buraya erməni ailələrini yerləşdirməklə ermənilərin say çoxluğunu yaratmaq və bununla da Naxçıvanın Ermənistana verilməsinə şərait yaratmaq siyasətinə xidmət etmiş olurdu. Bir az da dəqiq faktlara gedən yazar I Pyotrın 1722- ci il 22 noyabr qərarına əsasən ermənilərin Qafqazda yerləşməsinə şərait yaradılmasından sonra 1723-cü ilin 26 iyulunda Bakının alınması, Pyotrın 1725-ci ildə ölümündən sonra bu işin davam etdirilməsi kimi tarixi həqiqətlər əsərdə bədii həllini tapır (121, s. 78). Bu səhnələrin təsvirində tarixi sənədlərdən istifadə, məktublarnın verilməsi əsərdə tarixi reallıqlara dəqiq yanaşıldığını bir daha göstərir.

Yazının tarixdən uğurlu bəhrələnməsinin növbəti nümunəsi isə XVIII əsrdə yaşamış şair, İbrahimxəlil xanın vəziri Molla Pənah Vaqiflə bağlı olan məşhur məktubdur. Qacarın İbrahimxəlil xana yazdığı məktuba vəzir Vaqifin şeirlə cavab yazması, bu şeirin Qacarı təbdən çıxarması və digər səbəblərə dayanaraq 1795- ci il 2 sentyabrda Şuşa şəhərinə divan tutulur. Yazıçı əsərin bu yerində Şuşanın Qacar ordusuna təslim olmamaq cəhdlərini tariximizin bir başqa dövrü ilə müqayisə edir. Makedoniyalı İsgəndərin Şirvana yürüşünü xatırladan yazıçı xalqımızın döyüş ruhunu, vətənpərvərlik duyğularını müqayisəli məqamda göstərməyə çalışır. Kalbalı xanın ruslarla yaxınlaşmaq cəhdini duyan Qacar qəzəblənir, Kalbalı xanı Əsgəran qalasına çağırır. Kalbalı xanın onu nələrin gözləyəcəyini bildiyi halda Naxçıvanın dağıntılara məruz qalmaması üçün öz gözünü qurban verməsi, Qacarın əmri ilə bu məğrur, vətənpərvər sərkərdənin Əsgəran qalasında

gözlərinin çıxarılması, Kalbalı xanın yolda son dəfə dönüb doğma Naxçıvan torpağına baxması, gözlərinin çıxarılması prosesini xəyali olaraq yaşaması əsərin emosional təsir gücünü artırmaqla yanaşı bu cəsur insanın- Kalbalı xanın vətənpərvərliyinə qibtə hissi doğurur. Yolda Kalbalı xanın Nadir şahın Naxçıvana yürüşünü təəssüflə xatırlaması da onun bütün varlığı ilə Naxçıvana bağlılığını göstərən məqamlardandır. Qacarın ölümündən sonra Kalbalı xanın azad olması, yenidən Naxçıvan taxtına çıxması, bu arada Ehsan xana çar I Aleksandrın polkovnik rütbəsi verməsi və digər tarixi məqamlar dəqiqliklə, xronoloji ardıcılıqla təqdim olunur.

Qacardan sonra İran taxtına oturan Fətəli şahın dövründən başlayaraq Qafqazda Rusiya amilinin gücləndiyi faktını qabardan yazıçı Naxçıvan xanı Kalbalı xanın da düzgün siyasi xətt tutaraq güclü olanın yanında olmaqla Naxçıvanı talanlardan qorumaq cəhdini diqqət mərkəzinə çəkir. Fətəli şahın İbrahim xanı zərərsizləşdirmək üçün Ağabəyim ağa və Əbülfət ağanı girov götürməsi və Qarabağın şairə qızının sürgün həyatının siyasi mahiyyətinə gedilir.

Bundan sonra yazıçı romanda Qafqazda biri-birini əvəz edən generalların burada törətdiyi qırğınlar, erməni keşişlərinin bu generalları ləl-cəvahiratla ələ alaraq öz mənfur niyyətlərinə onları ortaq etməsi, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində qırğınlar törətməsi, Naxçıvan xanlığının, eləcə də digər Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya və İranla münasibətləri və bu siyasətin arxasında dayanan maraqlar, Rusiya və İran arasında gedən müharibələrdə döyüş meydanı olan, əhalisi qırılan, səfalətdə yaşayan Azərbaycan bir tam halında təqdim olunur. Bu iki dövlət arasındakı müharibələrdə dəfələrlə alınıb-satılan Azərbaycan torpaqları, eləcə də Naxçıvanın həmin dövrdəki vəziyyəti çoxlu tarixi mənbələrə istinad edilərək təsvir olunur, bir çox hallarda müəllif öz mövqeyini ortaya qoymaqla azərbaycançılıq və bəşəri maraqlara xidmətin nümunəsini göstərir.

Qafqaza gələn rus generalı K.F.Knorrinqin, S.N.Lazarevin Naxçıvana yürüşü və məğlubiyyətləri, Lazarevin öldürülməsi, Knorrinqin Sisyanovla əvəzlənməsi, naxçıvanlıların doğma torpağını, dədə-baba yurdlarını əzmlə müdafiə etməsi səhnələrini xüsusi səylə canlandıran yazıçı həm də tarixi nəsrin tələblərini gözləmiş olur. Sisyanovun Gəncəni işğal etməsi, Cavad xanın ölümü, Kalbalı xanın Sisyanovun istəyi ilə erməni keşiş Danili İran zindanından azad etməsi, 1804-cü ildə Rusiya-İran müharibəsi və bunun Azərbaycan xanlıqlarına təsiri, Cənubda Xoylu Cəfərqulu xanın İrəvana sığınması, Fətəli şahın İrəvana hücumu və bunun acı nəticələri, Sisyanovun ermənilərlə əlbirliyi, Bakıdakı məğlubiyyəti, habelə Bakı qalasının 74 il sonra alınması, Sisyanovun Abbas Mirzə tərəfindən öldürülməsi - bir-birini əvəzləyən bu hadisələrin tarixi reallıqlara uyğun şəkildə əks olunması, Qudoviçin Qafqaza gəlişi, Kalbalı xanın Qudoviçə məktub yazıb himayə istəməsi, bundan qəzəblənən Fətəli şahın Naxçıvanı almaq cəhdi, Abbas Mirzənin siyasi taktikası nəticəsində İrəvan xanı Hüseynqulu xanın xəyanəti və Kalbalı xanın İranda həbs olunması əsərdə təsvir olunan hadisələrin axarından məlum olur. Elə bu məqamda Naxçıvan yenidən hakimiyyət hərisi olan Abbasqulu xanın zülmələri ilə üz-üzə qalır. 1808-ci ildə Rusların Naxçıvana gəlib Batabat yaylağında düşərgə salması, ruslar adından naxçıvanlılara müraciət olunması və bunun Naxçıvanda yaratdığı əks-səda, Naxçıvanda iğtişələr yaratmağa çalışan ermənilərin növbəti təxribatları və Naxçıvanın mərd oğullarının bunun qarşısını alması, Naxçıvan xanı olan Şıxəli xanın çevikliyi, Kalbalı xan yoluna sadıqlığı, rusların Şıxəli xana polkovnik rütbəsi verməsi, Kalbalı xanı qurtarmaq yerinə Naxçıvanı İran zülmündən qurtarması, Ehsan xanın İran ordusunda sərhəng rütbəsi alması ilə İranın Naxçıvanı əldə saxlamaq cəhdləri, Tormosov, Pauliççi kimi rus generallarının biri-birini əvəzləməsi tarixinin dəqiqliklə izlənməsi yazıçının həm tarixi məlumatlılığından, həm də

məntiqi düşüncəsinin geniş üfüqlərindən xəbər verir. 1809-cu ildə İngilis-İran müharibəsinin nəticələri, sonra 24 oktyabr 1813-cü ildə Gülüstanda bağlanmış müqavilə, bu müqavilə ilə Rusiya və İranın Azərbaycan torpaqlarını bölüşdürməsi, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının mübahisəli ərazi olaraq qalması məqamlarının işıqlandırılması oxucu yaddaşında özünə yer tapır. Rusiyanın İrandakı səfiri Yermolovun Naxçıvanda olması, onun Naxçıvanla bağlı təəssüratları, Abbas Mirzənin Araz çayı sahilində Abbasabad qalası tikdirməsi və ruslardan qorunmaq üçün qalanın əhəmiyyətli müdafiə səddi olması, sonradan Araz çayı üzərində su-elektirik stansiyası tikilən zaman su altında qalan bu müdafiə qalasının tarixi əhəmiyyətindən bəhs olunur (108, s. 336). Bütün bu səhnələr Naxçıvan tarixinin ədəbi müstəvidə uğurlu əksinin bariz nümunəsidir.

Kalbalı xanın ölümü, bundan sonra Naxçıvan xanlığındakı dəyişikliklər- Nəzərli xanın, Hüseyn Mirzənin, Kərim xanın, Məmməd Bağır xanın, təkrar Kərim xanın Naxçıvan xanlığının taxtında əyləşməsi və həmin dəyişikliklərin Naxçıvanda yaratdığı qarışıqlıqlar nəticəsində erməni, rus və digər qüvvələr bu fürsətdən istifadə edir. Naxçıvanda talanların həyata keçirilməsi prosesini ətraflı şəkildə və dəqiqliklə qələmə alan yazıçı bu hadisələrin ağrı-acısını naxçıvanlıların çəkdiyini təəssüflə vurğulayır.

Rus siyasətinin Naxçıvanda növbəti oyunu isə Paskeviçin Qafqaza gəlməsi ilə başlayır. Naxçıvana gələn rus ordusunun qarşısını Abbas Mirzə Şahtaxtı, Xok kəndlərində almağa çalışır. Əsərdə Şıxəli xanın Ordubad hakimi təyin olunması və rusların onu əllərində saxlamağa cəhd etməsi, atası Kalbalı xanın müəyyənləşdirdiyi siyasi xəttə sadıq qalan Ehsan xanın Abbasabad qalasını ruslara təslim etməsi səhnələri də öz əksini tapır. Kərim xanın Ehsan xanın bu addımından narazı düşərək Ordubad dağlarına çəkilməsi, sonra Əlincəyə- Naxçıvanın alınmazlıq simvolu, məğrurluq rəmzi olan qalaya

sığınması, Keçili üzərindən Qarababada yerləşən rus hərbi düşərgəsinə hücumu, məğlub olub geri çəkilməsi, İrana keçməsi və bütün bu proseslərin getdiyi bir dövrdə Naxçıvanda erməni-rus birləşmələrinin günahsız əhalini qırması, Naxçıvana erməni ailələrinin köçürülməsi, yerli əhalinin didərgin salınması məqamları əsərdə tarixi bir aura yaradır. Romanda Naxçıvan hər zaman hadisələrin mərkəzindədir. İrana səfir gedən Qriboyedov Naxçıvanda olur, Kalbalı xanla görüşünü xatırlayır, rus siyasətçi bu məğrur sərkərdəyə qibtə hissini gizlədə bilmir. 1827-ci ilin sentyabrında Abbas Mirzə növbəti dəfə Şərurdan Xoka hücum edir, amma geri çəkilməli olur. Ordubada hakim olan İran hökuməti oranın əhalisini İrana köçürür, ruslarla döyüşdə Sərdarabad qalası alınır. Bu işə İrəvan xanlığının da Rusiyanın nəzarətinə keçməsi demək idi. Bununla qane olmayan rus ordusu Eristov adlı sərkərdənin başçılığı ilə Təbrizə, Mərəndə hücum edib bu şəhərləri də alır, bundan narahat olan İran hökuməti ingilislərin köməyi ilə işğalı dayandırmaq, sülh müqaviləsi bağlamaq istəyir. 1828-ci ilin 10 fevralında Təbriz yaxınlığında Türkmənçay kəndində İran və Rusiya arasında müqavilə imzalanır. Bununla da Azərbaycan torpaqları bu iki işğalçı dövlət arasında bölünür. Gülistan müqaviləsində İranın tabeliyində saxlanan İrəvan və Naxçıvan xanlıqları da Rusiyanın himayəsinə verilir. Bütün bu səhnələr gözlərimiz qarşısında böyük bir Naxçıvan tablosu yaradır. Bundan sonra İrandakı Rusiya səfiri Qriboyedov erməni Arqutinski ilə birgə ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi planı üzərində işləyir. 21 mart 1828-ci ildə Ermənistan dövləti yaradılır və bununla bağlı çar I Nikolayın fərmanı olur ki, yazıçı bu fərmanı da bədii mətnə yerləşdirir (108, s. 426). Naxçıvanda yaradılmış müvəqqəti erməni komitəsinin fəaliyyətini işıqlandıran yazıçı sənədlərə istinad edərək Naxçıvana köçürülən erməni ailələrindən, Naxçıvan əhalisinin buna etirazından, hətta Nehrəm kəndində əhalinin yolları kəsərək erməni ailələrinin Nehrəmdə yerləşməsinə etiraz

etməsindən, bu işdə fəallığı ilə seçilən Hacı Hüseynin rəşadətindən ətraflı şəkildə bəhs edir. Romanın son hissələrində isə İranda səfir olan A.Qriboyedovun əslində ermənilərin ən fəal havadarı olması, erməni siyasətinə xidmət etməsi və Qafqazda ermənilərin aktivliyinin artması istiqamətində gördüyü işlərin müqabilində elə ermənilər tərəfindən öldürülməsi epizodlarını bədii planda işləyən yazıçı haqqın qələbəsini simvolizə edir. Tarixin ibrət dərsi kimi Qriboyedovun ən çox müdafiə etdiyi erməni-Xacə Yağub tərəfindən 30 yanvar 1829-cu ildə öldürülməsi, nəşinin bir vaxtlar üzərindən oyunlar oynadığı Naxçıvan torpağına gətirilməsi, buradan Rusiyaya göndərilməsi epizodları tarixi reallıqları əks etdirir. Roman Kalbalı xan ocağında oğlanlarının Ehsan xanın ətrafında birləşməsi, Naxçıvan üçün bütün varlıqları ilə çalışmasının təsviri ilə başa çatır.

Romanın baş qəhrəmanı Kalbalı xanın gənclik illərindən başlayaraq Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın dəstəsini Şərur düzündə məğlub etməsi, Naxçıvan xanlığının taxtında əyləşməsi, doğulduğu torpağı son damla qanına, son nəfəsinə qədər müdafiə etməsi təsirli, ahəngdar bir dillə təqdim edilir. Kalbalı xan rus təbəəliyinə can atması ilə xanlıq üçün xoş olmayan addım atırsa da, Naxçıvanı rus və iranlıların qırğınından qoruyur, həm də məğrurluğu, rəşadəti, mərdliyi, vətənpərvərliyi ilə rəğbət doğurur. Yazıçı arxiv sənədlərinə, o dövrə aid bir çox elmi mənbələrə müraciət etməklə Naxçıvan xanlığının başçısı Kalbalı xanın ömür və döyüş yolunu, siyasi hakimiyyətini dolğunluqla, həm də tarixi reallıqlara uyğun şəkildə qələmə almışdır. Kalbalı xan bir insan kimi də, dövlət başçısı kimi də seçilən, nümunəviliyi ilə yadda qalan obrazdır. Bir tarixi şəxsiyyət kimi Kalbalı xan da qüsursuz deyildi. Yazıçı bu kimi detalları ümumiləşdirərək onun erməni keşişi Danili İran zindanından azad etdirməsi faktını Azərbaycan xalqının humanist düşüncəsi ilə əlaqələndirməklə yanaşı, onu da diqqətə çatdırmağı unutmur ki, düşmən hər zaman belə

məqamlardan istifadə etmişdir. Qacar qarşısında məğrur duruşu, düşməyə boyun əyməməsi, gözlərinin çıxarılmasına baxmayaraq Fətəli şahın qarşısında qamətini düz saxlaması, bunun müqabilində oğlu Şıxəli xanın gəlişi ilə dizlərinin qatlanması və bu zamankı dialoq onun əsl azərbaycanlı mənəviyyatının daşıyıcısı, cəsur sərkərdə olmaqla yanaşı həm də mərd ata olduğunu göstərir. Kalbalı xan dövlət idarəçiliyində ədalətli, mərhəmətli, haqqpərəst olduğu kimi ailədə də səmimi, sədaqətli, mənəviyyatlı, sabit xarakterlidir. Belə ki, ona sığınmış Mahnurun gözəlliyi, cazibəsi qarşısında bir kişi kimi nə qədər təsirlənsə də, bu duyğunu özündən uzaqlaşdırır, fikrində belə günah işləməməyə çalışır ki, bu əsl azərbaycanlı əxlaqının nümunəsidir. Bunun müqabilində yazıçının rəsmi rəqəmlərlə İran hökmdarı Fətəli şahın hərəmxanasında cərəyan edən həyat şərtlərini yada salması Kalbalı xanı əxlaqlı bir dövlət başçısı kimi oxucuların gözlərində ucaldır.

Kalbalı xandan sonra xanlıq taxtına oturan Ehsan xan da, Şıxəli xan da, Nəzərəli xan da atasının tərbiyəsini həm ailədə, həm də dövlətçilik sahəsində nümayiş etdirir. Şıxəli xan, Ehsan xan atasının fiziki varlığı ilə, İran, yaxud Rusiya təbəəliyinə girməklə Naxçıvanı həm işğaldan, həm də talanlardan qorumaq arasında qaldığı zaman çıxardığı doğru qərarları ilə yadda qalırlar. Söz yox ki, onların da obraz olaraq çatışmayan tərəfləri vardır. Belə ki, Ehsan xanın Naxçıvanda ermənilərin əl-qol açmasına, məskunlaşmasına icazə verməsi bu qəbildəndir. Romanda Naxçıvanın yadellilərin tapdığı altında qalmasına səbəb olan, sərvət və hakimiyyət hərisi Abasqulu xan, Kərim xan kimi tarixi şəxsiyyətlərin də obrazları yaradılmışdır. Abasqulu xanın hakimiyyəti dövründə mənəvi siması və səhvləri yazıçı tərəfindən onun öz dili, əməlləri ilə ortaya çıxarılır.

Əsərdə maraqlı məsələlərdən biri də Muradla Mahnur arasındakı səmimi məhəbbət xəttidir. Belə ki, talenin

birləşdirdiyi bu iki naxçıvanlı gəncin Kalbalı xanın himayəsinə sığınaraq qorunduqdan bir xeyli sonra həyatlarını birləşdirməsi, eləcə də onların səmimi məhəbbət xətti əsərə bir harmoniya qatır ki, bu da tarixi mövzulu əsərlər üçün vacib keyfiyyətlərdən biridir.

Əsərin bəzi nöqsanları da diqqəti cəlb edir. Yazıçı kitabın 24-cü səhifəsində XVII əsrdə Türkiyə dövlətindən və onun mövqeyindən bəhs edir. Tarixi mənbələrdən bəllidir ki, Türkiyə dövləti 1923-cü ilə qədər Osmanlı imperiyası adı ilə adlandırılmışdır. Əsərdə yazıçının təsvir məharəti heç də hər yerdə eyni deyildir. Qafqaza gələn rus generalları eyni sözlərlə xarakterizə olunur ki, bu da sıxıcı bir mənzərə yaradır. Kitabın 279-cu səhifəsində 1809-cu ilin mart ayında Qudoviçin Qafqazda ali baş komandan olduğu yazılır. 258-ci səhifədə Şıxəli xana polkovnik rütbəsi verildiyi 5 aprel 1809-cu il tarixdə yenidən Qudoviçdən söz açılır. Belə çıxır ki, ya Qudoviç mart ayında vəzifədən uzaqlaşdırılmamışdı, ya Şıxəli xana aprel ayında polkovnik rütbəsi verilməmişdi.

Güllü Məmmədovanın “Kalbalı xan” romanında hadisələrin cərəyan etdiyi əsas məkan Naxçıvandır. Əsərin ilk cümlələrindən etibarən Naxçıvandan bəhs olunan səhnələrdə yazıçı məsuliyyəti ilə yanaşı vətəndaş təəssübkeşliyi də görünməkdədir. Naxçıvanda cərəyan edən hadisələr, xarici qüvvələrin Naxçıvana olan marağı və bu kimi gerçəkliklər çox hallarda tarixi mənbələrdə olduğu kimi təqdim olunmuşdur. Yazıçı Naxçıvana olan hədsiz marağın kökündə məhz bu torpağın təbii sərvətlərinin mənimsənilməsinin durduğunu əsaslandırmağa çalışır. Romandan oxuyuruq ki, bu dövrdə Moskvaya, Nijni-novqoroda Ordubad ipəyi daşınırdı. Naxçıvan duzunun ticari əhəmiyyətindən söz açıldığı səhnələrdə duzun, Naxçıvan düyüsünün, şərabının Mərəndə, Xoya, Təbrizə aparılmasından bəhs olunur ki, bu da Naxçıvanın müvafiq dövrdəki ticari əhəmiyyətini göstərir. Burada Naxçıvanın bölgənin ticari mərkəzi kimi əhəmiyyəti vurğulanır, mühüm

ticarət xəttinin üzərində yerləşməsinin Naxçıvana xeyiri və ziyanından əhatəli şəkildə bəhs olunur.

Əsərdə Naxçıvanın bəhs olunan dövrü ilə yanaşı tarixin müxtəlif mərhələlərindəki inkişafı, gerçəkliklərindən də məqamında informasiyalar verilir. Atabəylər dövlətinin yadigarı kimi xatırlanan, haqqında müəyyən məlumatlar verilən Xudafərin körpüsünün 1795-ci ildə Qacarın hücumları zamanı dağıdılması tarixinə də nəzər salınır. Romanda təsvir olunur ki, 1808-ci ilin oktyabrında rus ordusu Naxçıvana gəlir və Batabat yaylağında düşərgə salır, Biçənək, Qarababa, Şeyx Mahmud kəndlərində olurlar. Bu məqamda Naxçıvanın incisi olan gözəl Batabat yaylağı vəsf olunur, Naxçıvan təbiətindən əlvan söz tablosu yaradılır. Yaxud təsirli bədii məqam kimi Şıxəli xanın çox tərəddüddən sonra Kalbalı xanı yox, məhz düşmən əsarətində olan Naxçıvan torpağını azad etməsi səhnəsi Naxçıvan xanlarının xanlıq missiyasına sədaqətlə xidmət etmələri, doğma torpaqlarını cəsarətlə müdafiə etmələrini göstərdiyi kimi yazıçının milli mövqeyinin ifadəsi olaraq da obrazı dolğunlaşdırmaq məharəti kimi də dəyərlidir. Xatırlayaq ki, gözləri çıxarılan Kalbalı xanın Batabat yaylağını havasından tanıması epizodu bu məğrur, mərd sərkərdənin torpaq, vətən sevgisindən, doğma elinə bağlılığından xəbər verir. Yazıçı əsərin müəyyən məqamlarında tarixi mənbələrə müraciət edir, həmçinin bədii düşüncənin hüdudları çərçivəsində müəyyən həqiqətləri işıqlandırır. 336-cı səhifədə Abbasqulu Mirzənin tikdirdiyi Abbasabad qalasından bəhs olunur, qalanın müdafiə əhəmiyyətindən söz açılır. Rus ordusunun Naxçıvandakı fəaliyyətinin bir istiqaməti kimi Kərim xanla döyüşən rus ordusunun komandanı Paskeviçin Qarababadan Batabata qədər yol çəkənməsi, Çay Şahbuz adlı qəsəbə salmasından da söz açmaqla hadisələrə obyektiv baxış bucağını müəyyənləşdirir (108, s. 395). Ruslara məğlub olan Kərim xanın Əlincəyə sığınması epizodunda isə yazıçı tarixlərə şahidlik edən, Naxçıvanın məğrurluq rəmzi olan Əlincə qalasının

əzəmətindən söz açır, qalanın tarixdəki yerindən də yığcam şəkildə məlumat verir. Bu illərdə Ordubadın əsasən İranın əlində olması, fars əsgərlərinin Naxçıvanda törətdiyi qırğınlardan, həmçinin Ordubad əhalisinin İrana köçürülməsindən bəhs edən yazar tarixilik prinsipini öndə tutur. Bu sırada Abbas Mirzənin 1827-ci ilin sentyabrında Şərurdan Xok kəndinə hücum etməsi, qırğınlar törətməsi faktını da qeyd edə bilərik. Tarixi mənbələr də həmin dövrdə Naxçıvanda olan rusların bu torpaqla nə qədər maraqlandığını göstərməkdədir. Naxçıvanda xidmət edən Qriboyedovun da tarixi məktubları dediklərimizi sübut edir. Həmin məktublarda Naxçıvana məxsus olan Dəmirlisudan, Salvartı yaylağının şahənə görüntüsündən, eyni zamanda bir rusun adət etmədiyi Naxçıvanın isti iqlimindən də söz salınır.

Naxçıvan əhalisinin yaşayış səviyyəsindən də məlumat verən yazıçı Şıxəli xanın Ordubad hakimi təyin olunduqdan sonra Ordubadda gördüyü işlərdən geniş şəkildə bəhs edir. Onun Ordubada bulaq suyu çəkdirməsi, ipəkçiliyin, arıçılığın, meyvəçiliyin inkişaf etdirilməsindəki rolu diqqətə çatdırılır. Burada ərik sortlarının məşhurluğu, aparılan abadlıq işlərinin genişliyi, Əylis, Dəstə, Çənnəb kəndlərinin, həmçinin Biləv balının dillər əzbəri olmasından danışılır. Dövrün ədəbi mühitinə bələdliyin göstəricisidir ki, yazar Əndəlib Qaracadağının Şıxəli xana şeir yazması faktını xatırladır. Bu faktı ədəbi qaynaqlar da təsdiqləməkdədir. Belə ki, ədəbiyyatşünas Əsgər Qədimov Şıxəli xanın Ordubaddakı fəaliyyətindən, “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisini təsis etməsindən də bəhs etmişdir (101, s. 19-27). Naxçıvanda Yermolova qızılgül qəhvəsi verilməsi Naxçıvanın süfrə mədəniyyətinin özünəməxsusluqlarından biri kimi göstərilir. Maraqlı məqamlardan biri də Naxçıvanda boyaqçılığın inkişaf səviyyəsi, boymadərən bitkisindən təbii rəngin alınması (108, s. 153), bir başqa məqamda Naxçıvanda XVIII-XIX əsrlərdə formalaşan məişət adətlərindən məlumat verilməsi tarixi dövr

haqdakı təsəvvürləri tamladır. Burada fəaliyyət göstərən günbəzli Mirzə Əli hamamı, Fərzəli, Şıxəli hamamlarından, Əbülqasım karvansarasından, bu dövrdə yığılan “Saqqal” vergisindən, Naxçıvanın günəşi salamlayan Eynalı dağından danışılır. Əsərdə Naxçıvanla bağlı çoxlu yer adları da çəkilir ki, bu adların hər biri bu torpaqlarda tarixin müxtəlif dönəmində qədim türklərin, azəri türklərinin yaşadığından soraq verir. Bu sırada Xəlilli, Biçənək, Şeyx Mahmud, Qarababa, Batabat, Salvartı, Şəkərabad kəndləri, Əlixanlı, Sarbanlı, Qurdlar, Şahab kimi məhəllələrin adları çəkilir.

Naxçıvanın məişəti, əhalinin dolanışq səviyyəsi, burada yaşayan insanların ümumi dünyagörüşü, milli təfəkkürü, mənsub olduğu torpağa dərin məhəbbəti, bu dövrə məxsus tikinti mədəniyyətindən maraqlı şəkildə bəhs olunur. Burada sözə, sənətə verilən qiymətdən geniş səhifələr açan yazıcının uğurlu təsvir məharəti və müraciət etdiyi mənbələr oxucuda bəhs olunan dövr haqda dolğun təsəvvür yaradır. Naxçıvan tarixinin bu mərhələsi, bu mərhələnin tarixi gerçəklikləri, tərbiyəvi əhəmiyyəti haqqında ümumi, qanəedici fikir formalaşdırır. Hər bir bədii əsərdə olduğu kimi haqqında danışdığımız romanda da tarixi həqiqətlərin dolğun əksi ilə yanaşı vacib detallardan biri də həyatı reallıqların ədəbi müstəvidə həllini tapmasıdır (170). Bu prizmadan yanaşdıqda “Kalbalı xan” romanı tarixi bədii nəsrin uğurlu nümunəsi sayıla bilər.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə nəzər saldıqda görə bilərik ki, XX əsr ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişiklərin ifadəsi ilə yanaşı, dünya ədəbi prosesinin bilavasitə təsiri nəticəsində müxtəlif cərəyan və janrların ədəbi cəbhəyə gəlməsi ilə də yadda qalır. Qədim və zəngin tarixi keçmişə, dövlətçilik ənənələrinə malik olan Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövənləri zaman-zaman mövzu alınaraq maraqlı bədii nümunələr yaradılmışdır. Tarixi roman janrının sovetlər dönəmində keçdiyi yola nəzər saldıqda görürük ki, müəyyən

uğurları ilə yadda qaldığı kimi müstəqillik illərində də tarixi mövzulu əsərlərə mütəmadi müraciət olunmuşdur. Müstəqillik illərində qələmə alınan, eləcə də Azərbaycan tarixinin maraqlı, ziddiyətli, eyni zamanda daha çox söz demək imkanı verən mərhələlərindən biri də XIX əsrdir. Yazıçı-publisist Məhərrəm Zamanın “Maxtalı” romanı da bu dövrdən söz açır. Ədəbiyyatşünaslığımızda tarixi roman janrının qarşısında qoyulan tələblər bəzən birmənalı şəkildə qarşılanmamışdır. Məsələyə bu prizmadan yanaşan ədəbiyyatşünas Vəli Nəbioğlu yazır: “... yüz il bundan qabaq da və indi də tənqidimizin tarixi həqiqət və bədii həqiqətin nisbəti probleminə münasibəti mahiyyətcə dəyişməmişdir” (122, s. 216). Eyni zamanda tarixi mövzulu əsərlərdə təsvir olunan dövrə münasibətdən danışan professor Yavuz Axundlu yazır: “Yazıçı çalışmalıdır ki, tarixi romanda qələmə aldığı dövrün ruhunu saxlasın, tarixi inkişafın qanunauyğunluqları gözlənilsin, mahiyyəti təhrif olunmasın” (6, s. 19). Fərqli fikirlər içərisində ədəbiyyat isə öz yolu ilə getmişdir.

Romanda hadisələr, əsasən, Naxçıvanda, Tiflisdə, Dağıstanda cərəyan edir. Bütün Qafqazın nüfuzlu siması kimi Maxtalı Hübətın həyatından, fəaliyyətindən, onun saf, təmiz mənəviyyətli Azərbaycan gözəli Banugünəle olan məhəbbətindən dastan bağlanılır. Ehsan xanın Maxtalı ilə görüşüb onu xanlığın nümayəndəsi kimi Qafqaz canişini Paskeviçlə danışığa göndərməsi, Maxtalının dərnək təşkil etməsi, maarifçi fəaliyyəti, Paskeviçin arvadı Katerinanın Maxtalıya bəslədiyi saxta məhəbbət, bunun müqabilində Dağıstandan ona kənz verilmiş Astananın sevdicinə qovuşması üçün etdiyi cəhdlər, Dağıstan səfəri, Paskeviçdən sonrakı Qafqaz canişini Vorontsovun Qafqazdakı fəaliyyəti, qaçaqların Naxçıvandakı əməlləri və Maxtalının atasının intiqamını qaçaqlardan alması, təqiblərdən qurtarmaq üçün Maxtalının Dağıstana sığınması, Banugünəlin öldürülməsi, Maxtalıyla Astananın evlənməsi və Maxtalının ölümü kimi hadisələrdən

bəhs edən müəllif süjet xəttinin tərkibində XIX əsr Azərbaycan- Naxçıvan reallıqlarını əhatə etmişdir.

Romandan aydın olur ki, müəllif təsvir olunan dövrü dərindən öyrənmiş, geniş mütaliənin nəticəsində xalqımızın min illər ərzində formalaşan adət və ənənələrindən, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən, inamlardan, el arasında sınaqdan çıxmış məsəllərdən yaradıcı şəkildə bəhrələnmişdir. Bu mənada romanda folklordan gələn detallar çoxdur. Tənqidçi Məmməd Kazım Ələkbərli folkloru milli forma üçün ən əsas mənbə hesab edirdi. Müstəqillik illəri Azərbaycan romanının əsas istiqaməti milli mövqenin ön planda tutulması prinsipidir və müəllif də bu balansı qorumağa çalışmışdır. Xalqımızın zəngin söz xəzinəsindən bəhrələnən yazıçı obrazların psixologiyasının, fərdi xarakter cizgilərinin formalaşdırılmasında bu detallardan istifadə etmişdir. Bu cür məqamlardan biri də müəllifin atla bağlı olan eldən gələn söz və məsəllərdən istifadə etməsidir. Maxtalinın, eləcə də Azərbaycan xalqının yaddaşında formalaşmış at kultu, bu məqamda simvolizmdən uğurlu istifadə faktı və bu kimi detallar yazarın folklor irsimizə bələdliyinin göstəricisidir. Paskeviçin dilindən verilən: “Atları belə mərđanə və qeyrətli olan məmləkətdə ərənlərlə üzləşmək ona baha başa gələrdi” (163, s. 61)-sözləri atları vasitə edərək Azərbaycan insanının vətənpərvər ruhu, iradəsi, azadlıq və müstəqilliyə olan inamını göstərir. Müəllif zaman-zaman mütaliə və müşahidənin nəticəsində ortaya qoyduğu faktları bədiiliyin prinsiplərini pozaraq təsvir edir. Mahaçqala şeyxinin Maxtaliya: “bizi rusların əsarətindən azad et”- deməsi inandırıcı səslənir. Bunun üçün zəmin yoxdur, ona görə də bu detal romanda süni təsir bağışlayır.

Əsərdə Azərbaycan ədəbiyyatının milli simalarından olan Mirzə Fətəli Axundovun da yarım tarixi obrazı yaradılmışdır. Amma Fətəli bəylə bağlı xarakter xüsusiyyətlər Axundovun tarixi simasını əks etdirmir. Katerinanın dilindən

Azərbaycan şairinin şeiri verilir (163, s. 112). Yaxud Maxtalıyla gəldiyi Naxçıvan səfərində Katerinanın Əshabikəhf mağaralarını ziyarət etməsi Naxçıvana olan marağın göstəricisi olsa da, əlimizdə Paskeviçin nə özünün, nə də həyat yoldaşının Naxçıvanda olması, xüsusilə xəstə yatağında Ehsan xanla görüşməsinə sübut edən heç bir mənbə yoxdur. Hətta Katerinanın islam dinini qəbul etməsi faktı da yazıçı təxəyyülünün məhsuludur.

Yenə də folklordan gələn təsir, mifik düşüncənin ifadəsi kimi Astananın balaca oğlunun öldüyü gün yağış yağması, uşağın dəfnindən sonra yağışın kəsməsi el arasında formalaşmış inamlarımızın bədii əksi kimi mənalıdır. Körpə uşağın ölümünə qarşı sanki təbiətin etirazı, hayqırışı, bu haqsız ölümə göylərin göz yaşı tökməsi təsirli dillə təsvir olunur, əsl mənada lirik-sentimental ovqat yaradır. Müəllifin uğurlu bədii tapıntısının nəticəsi kimi el məsəlləri, folklor mətnlərindən istifadə, Azərbaycan eləcə də, doğma Naxçıvanın özünəməxsus mənəvi yaddaş xəzinəsindən məqamında, bədii və nəzəri tələblər səviyyəsində istifadə edilmişdir.

Romanda cərəyan edən hadisələrin bir hissəsi Naxçıvanla bağlıdır. Maxtalının Naxçıvandakı fəaliyyət illərinə də toxunulmuşdur. Bu səhnələrin hər birində Naxçıvanın təsvir olunan tarixi dönmədəki reallıqlarının əksi, yazıçı təxəyyülünün ifadəsi kimi maraqlıdır. Maxtalının dilindən verilən onun uşaqılıq illəri, bu illərdəki Naxçıvan mühitinin əksi, XIX əsrdə regionun ümumi inkişafı, Naxçıvanda gedən ictimai-siyasi proseslər, bu diyarın təbiəti, gözəllikləri, Naxçıvan insanının təmiz mənəvi dünyası, inam və əqidəsi, milli ruhu, vətənpərvərlik, mübarizlik duyğularından bəhs etməklə müəllif əhəmiyyətli bədii nəticə əldə etmişdir. Eyni zamanda qəhrəmanın doğulduğu Maxta kəndi və ətraf bölgələrdəki əhalinin sosial düşüncəsi, yaşam şərtləri, bir sözlə ümumi dünyagörüşünü müəyyənləşdirən səhnələrin verilməsi tarixin müvafiq dövründəki Naxçıvanın bir çox reallıqlarını

bədii şəkildə gözlərimiz önündə canlandırır. Maxtalinın uşaqılıq illərinin xatirələri onun xarakter cizgilərinin müəyyənləşməsinə də mühüm rol oynayan faktorlardandır.

Romanda adı keçən Qarabulaq, Maxta, Kültəpə, Əshabi-kəhf, Şahbuz kimi yer adlarının dəqiqliklə verilməsi tarixi mövzuda qələmə alınmış romana yüksək ədəbi dəyər qatmışdır. Maxtalinın toyunu təsvir edərkən müəllif Naxçıvanda toy adətlərindən, bu toyların özünəməxsusluqlarından söz açır. Toylarda yaşadılan milli, mənəvi kimliyimizin, türkçülük düşüncəsinin göstəricisi olan adət və mərasimlərimizi ətraflı şəkildə qələmə alan yazar əsərin milli koloritini gücləndirməyə nail olur. Naxçıvanın qədim musiqi və oyun havalarından da danışmaq müəllifin tədqiqatçılıq bacarığından irəli gəlir. Qeyd edək ki, yazarın “yallı” adlanan oyun növündən danışaraq “halay”, yəni ay halında oyun deyə mülahizə yürütməsi də diqqət yetiriləsi məsələlərdəndir.

Ədəbiyyatşünaslığın yekun qənaəti belədir ki, “Hər bir tarixi romanda dövrün ruhu və koloriti aydın hiss edilməlidir. Bunsuz, ümumiyyətlə, tarixi roman anlayışı mücərrəd səslənərdi” (160, s. 104). Bu prizmadan yanaşaraq deyə bilərik ki, müəllif bir sıra məqamlarda Maxtalı, eləcə də Banugünel, Paskeviç, Ehsan xan, Katerina, Voronçov kimi obrazları fərdi psixoloji məqamda dolğun canlandıra bilməmişdir. Əsərin bəzi hissələrində sönük təsvir elementlərinin olması da diqqəti cəlb edir. Maxtalı obrazının görkəmli sərkərdə Ehsan xanla görüşü səhnəsi uyğunsuz alınmışdır.

Qeyd edək ki, Maxtalinın təşkil etdiyi dərnəkdəki fəaliyyəti, mühazirələri onun dövrü üçün açıqfikirli, siyasi oyanıqlığı olan sima olduğunu göstərir. Bu məqamlarda müəllif ədəbi çərçivədən kənara çıxmamış, müsbət mənada oxucuya təsir edə bilməmişdir. Maxtalinın mühazirələrində yaradılış, tanrı barədə düşüncələri, həyata metafizik baxışı maraq doğurur. Amma Astananın qıra bilmədiyi Maxtalinın iradəsini Katerina asanlıqla qıra bilir, mühazirələrindəki humanist

insanla atasının intiqamını alan Maxtalı tamamilə fərqlənir. Eyni zamanda Naxçıvanla bağlı fərqli düşüncənin daşıyıcısı olsa da bölgədəki Osmanlı İmperiyası və çar Rusiyası siyasətindən ayıqlıqla nəticə çıxara bilir.

Bütün bunlarla birlikdə müəllif Azərbaycan xalqının Qafqazdakı yeri, Qafqaz xalqlarından fərqlənən milli özünəməxsusluqlarını bədii mətnin içərisində əridə bilir. Maxtalının qeyrət, əxlaq haqdakı düşüncələri qarşısında Qafqaz canişini Paskeviçin dilindən verilən: “Vətən namusu şəxsi namusdan da çox-çox üstündür. Katerinanı dəyişmək, əvəzləmək olar... Amma vətən əbədidir” (163, s. 50),- sözləri özlüyündə çox şey deyir. Yaxud: “Rus ordusunu artırır, bizimkilər də arvadların sayını” (163, s. 215) -sözləri ümumi planda ibrətəməz səslənir.

Ehsan xan xarakterik cizgilərinə görə əsərdə tarixdə olduğundan çox fərqli şəkildə təqdim olunur. Banugünel isə sadə Azərbaycan qadınının xarakter xüsusiyyətini, azərbaycanlı qadın kimliyini qoruya bilir.

Əsərin dili, üslubi keyfiyyətləri ilə bağlı da müəyyən maraqlı məqamlar var. Belə ki, bölgə dialektinə məxsus söz kimi işlədilən “Atası Astanaya çırpdı” ifadəsi maraqlıdır. Yaxud əsərin bütün mətni boyu Banugünel dialektlə, özünəməxsus ləhcədə danışır.

Əsərdə ən çox dəqiqləşdirməyə ehtiyac duyulan məqam Naxçıvan tarixi ilə bağlı müəyyən təhriflərdir. Tarixdən bəllidir ki, Paskeviçdən sonrakı Qafqaz canişini Baron Rozen olmuşdur. Romanın 35-ci səhifəsində yazıldığı kimi Ehsan xan savadsız və dünyagörüşsüz adam olmamış, əksinə, rus və fars dillərini bilən, mütaləli bir sima olmuşdur. Tarixən gözləri Azərbaycan torpaqlarında olan ermənilərin Qafqazdakı pozuculuq missiyası da az, amma yaxşı işıqlandırılmışdır. Maxtalı öz səhvini belə boynuna alır: “...ermənilərin Qafqazda yerləşdirilməsində bilmədən etdiyim səhvlik...” (163, s. 259). Orta Şərqi müxtəlif bölgələrindən Qafqaza köçürülən erməni

kəndlisinin öz dilindən verilən sözləri onların çirkin əməllərinin ifadəsinə xidmət edir. Onlar deyir ki, əslində köçürülən kasıb ermənilər varlı ermənilər və ruslar tərəfindən əsarətdə saxlanılır. Bu, tarixən rusların Qafqazda ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə etməsinə bir işarədir. Bütün bunlarla birlikdə roman tarixi nəsrimizin uğurlu nümunəsidir.

Qaçaqçılıq hərəkətindən bəhs edən əsərlər özünə-məxsus sənətkarlıq xüsusiyyətləri və təsir imkanlarına malikdir. Bu mənada Qaçaq Nəbi hərəkətinə müraciətlə bir çox nəsr və dram əsərləri yazılmışdır. Folklorşünas Həsən Qasımovun “Dağlara çəkildi” povesti, Süleyman Rəhimovun “Aynalı” povesti, “Pəri Çıngıllı” hekayəsində, “Qafqaz qartalı” romanında olduğu kimi yazıçı Cəlal Bərgüşadın “Boz atın belində” romanı da Qaçaq Nəbi haqqında yazılmış maraqlı bədii əsərlərdəndir. 1970-ci ildə kitab halında çap olunan əsər oxucu kütləsinin marağına səbəb olmuşdur.

Yazıçı uzunmüddətli axtarışlar, toplanmış materiallar əsasında bu el qəhrəmanı-Qaçaq Nəbinin həyatı, döyüş yolu haqqında tarixi reallıqlara uyğun olaraq dastanvari şəkildə bir əsər yazmışdır. O, əsəri yazmazdan əvvəl mətbuatda Nəbinin keçdiyi yolun müxtəlif səhifələrini əks etdirən məqalələr də çap etdirmişdir. Əsərin müvafiq məqamlarında Nəbiyə həsr edilmiş şeir parçalarını verməklə yazıçı güclü təsir imkanı yarada bilmişdir. Burada 1930-cu illərdən aşığıların dilindən toplanmış şeirlərdən, Qaçaq Nəbi haqqında dastandan da istifadə olunmuşdur. Baş qəhrəman olan Nəbinin həyat yolunu işıqlandıрмаğı məqsəd olaraq müəyyənləşdirən yazıçı Nəbinin mübarizə apardığı istibdad, çar məmurlarının yerli xalqa qarşı amansız rəftarı, xalqın malını talaması, hüquqlarını tapdalaması kimi ictimai-sosial problemləri geniş şəkildə işıqlandırmaqla dövrü reallıqları ilə təsvir etmiş, ictimai-siyasi mənzərəni dolğun yarada bilmişdir. “Boz atın belində” romanı Azərbaycan oxucusu tərəfindən olduğu kimi ədəbiyyatşünaslığımız tərəfindən də obyektiv şəkildə qiymətləndirilmişdir. Əsə-

rin nəzəri problemlərinə toxunan ədəbiyyatşünas Seyfulla Əsədullayev “romanda naturalist təsvirə, sözcülüyə yer verilmişdir”- deyir (53).

Romanda Naxçıvanla bağlı müəyyən məqamlar da vardır. Bəzi səhnələrdə Naxçıvanda cərəyan edən hansısa hadisədən danışıldığı halda, bir qisim səhnələrdə isə dolayısıyla Naxçıvanla müəyyən bağlılığı görürük. Əsərin 134-cü səhifəsində iki naxçıvanlının söhbəti verilib. Bu dialoqda Naxçıvan mahal naçalniki Slavçinskinin əhaliyə qarşı rəhmsiz davranışından danışılır.

Əsərin maraqlı xüsusiyyətlərindən biri də hər bömənin əvvəlində Azərbaycan, eləcə də dünya ədəbiyyatı və mədəniyyətinin görkəmli simalarından verilmiş kəlamların yaratdığı təsir, estetik dəyərdir. Yazıcının axtarıları nəticəsində “Kafkaz” qəzetində Nəbinin dəstəsi ilə bağlı verilən xəbərdən yaradıcı şəkildə bədii mətnə istifadə olunmuşdur. Səlim bəyin dilindən “Kafkaz” qəzetində dərc olunan yazı şərh olunmuşdur. Naxçıvanın Tivi, Nəsirvaz, Anzır kəndlərində, eləcə də digər kəndlərdə Nəbinin dəstəsinə yardımlar edildiyi, cəza tədbiri kimi Nəbiyə kömək edənlərin cərimələncəyi bildirilir. Şuşada gedən bu söhbətlərdə Nəbinin dəstəsinin bütün Azərbaycana səs saldığı, xalqın Nəbini müdafiə etməsi məsələləri Naxçıvanla da bağlanır. Bu məqamda Nəbinin dəstəsində seçilən igidlər içində Tumaslı Allahverdinin, Başkəndli Şahhüseynin adları çəkilir.

Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi mövzuda qələmə alınan maraqlı əsərlərdən biri də folklorçu-yazıçı Həsən Qasımovun “Dağlara çəkildi” povestidir. Yazıçı povesti “Azərbaycan” jurnalının 1964-cü il 5-6-cı nömrələrində nəşr etdirmişdir.

Povestdə Qaçaq Nəbinin yeniyetməlik illəri, onu qaçaqçılığa sürükləyən ictimai mühit və Nəbinin dağlara çəkilərək xalqın azadlıq mübarizəsində, əzilən təbəqənin hüquqlarının müdafiəsində fəal iştirak etməsindən bəhs olunur.

Əsər Nəbinin çobançılıq etdiyi günlərin təsviri ilə başlayır. Nəbi kasıbçılıqla gün keçirən Alı kişinin oğludur. Mahalın tanınmış mülkədarı Məmməd bəyin sürüsünü otarır. Gecələrin birində Nəbi dostu Kərimi sürünün yanında qoyub kəndə gəlir, canavarlar Məmməd bəyin heyvanlarından bir neçəsini parçalayır. Bunu eşidən Məhəmməd bəy Nəbini döydürüb tövləyə saldırır və buradan başlayaraq Nəbinin qaçması, bəyin ona qərəzli münasibəti, ailəsini incitməsi, digər tərəfdən isə bəyin bacoğlusunun Nəbinin sözlüsü, mahalın gözəl qızı Həcərə vurulması Nəbini gərgin vəziyyətə salır. Nəbi Xoca Qaluts adlı bir erməninin evində nökrəçilik edir. Üzərinə şər atılan, həbs edilən Nəbi qaçır, Həcərlə toyunu edir, bəyin ona qərəzli münasibətinin davam etdiyini görəndən sonra bəydən minlərlə həmvətəninin qisasını alaraq ən sadıq adamları ilə dağlara çəkilir. Bu sadə süjet xətti üzərində qurulan povestdə müəllif Qaçaq Nəbiylə bağlı olan tarixi mənbələrdən, el dilində gəzən rəvayətlərdən də istifadə edərək tarixi reallığa müəyyən qədər sadıq qalmaqla Nəbini qaçaqçılığa sürükləyən ictimai mühitin, çar üsuli-idarəçiliyinin iç üzünü açıb göstərməyə səy edir.

Əsərdə Nəbi və Həcərlə yanaşı Nəbinin atası Alı, anası Gözəl, nənəsi Nisəbəyim, Həcərin atası Xanəli, dostu, silahdaşı Kərim kimi əməkçi xalqın nümayəndəsi olan sadə kəndlilərin obrazları ilə rastlaşırıq ki, əsərin ana xəttinin, aparıcı ideyasının müəyyənləşməsində bu obrazlar mühüm rol oynayırlar. Eyni zamanda Məhəmməd bəy kimi azərbaycanlı olmasına baxmayaraq rusların diqtəsi ilə öz xalqına zülm edən əzəzil mülkədar obrazı, onun tüfeyli qohumu- bəyzadə, Lütfəli bəy kimi işbazların surətləri ilə yanaşı Hüseyn bəy kimi kiçik epizodlarda iştirak etməsinə baxmayaraq öz mənəvi keyfiyyətləri ilə Məmməd bəylərdən fərqlənən obrazlar da vardır.

Nəbinin qəhrəmanlığı, azadlıq duyğusu, mübarizliyi, ədaləti, kəndlilərə qarşı edilən zülmə dözməyərək mübarizə meydanına atılması və ümumxalq sevgisi qazanması əsərdə

səriştəli yazıçı qələmi ilə təsvir olunur. Öz mətanəti, sədaqətliliyi, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri, düşüncəsi etibarilə heç də Nəbidən geridə qalmayan Həcər surəti də oxucu yaddaşından silinmir.

Əsərdə müəyyən nöqsanlı cəhətlər də vardır. Əvvəlcə onu deyək ki, yazıçı bir çox məqamlarda bəsit təsvirçiliyə yol vermişdir. Çox halda sıxıcı olan bu təsvir üsulu əsərə müəyyən qədər sönüklük də gətirmişdir. Nəbiylə bağlı olan mənbələrin verdiyi tarixi məlumatlar bəzən nəzərə alınmamışdır. Əsərdə yazıçı diqqətsizliyindən irəli gələn qüsurlar da vardır. Xoca Qalutsun arvadı Mariyanın bəzən otuz, bəzən də iyirmi beş yaşında verilməsi faktı, Nəbinin məhkəməsinə təsvir edərəkən yazıçının məhkəmə prosesini müasir dövrdəki kimi təsvir etməsi belə nöqsanlarındandır. Bu nöqsanlar əsərin ümumi bədii məziyyətlərinə xələl gətirmir.

Əsərdə şeir parçalarından istifadə, folklor nümunələrindən yaradıcı şəkildə bəhrələnmə, həm də mətn daxilində müvafiq məqamlarda şifahi xalq şeiri nümunələrinin verilməsi əsərə canlılıq gətirir. Nəbinin toyunun genişliklə təsvir olunması ilə xalqımızın qədim və zəngin adət-ənənələrindən məlumat vermək, toy adətlərimizin özünəməxsusluqlarından danışmaq, xalqımıza məxsus olan adətlərdən ən gözəli kimi elin dar günündə insanların birləşməsi, yardımlaşması Nəbinin toyunda onun ailəsinə qonşuların əl tutması, köməklik etməsi səhnəsinin timsalında geniş epik lövhələr açılır. Gəlin köçürmə və bununla bağlı mərasimlərdə regional xüsusiyyətlərin dəqiqliklə işlənməsi, Nəbinin ailəsinin simasında ailə dəyərlərimiz, məişət mədəniyyətimizin müəyyən cizgilərinin verilməsi əsərin müsbət keyfiyyətləridir.

“Dağlara çəkildi” povestində əsas hadisələrin cərəyan etdiyi məkan Naxçıvan olmasa da, bir çox epizodlarda Naxçıvanla bağlı müəyyən məqamlar vardır. Belə ki, əsərdə Naxçıvanla bağlı olan yer adlarından istifadə olunmuş, Naxçıvanın özünəməxsusluqlarından söz açılmış, bu regionun insanların

məişət şəraiti, problemləri, müvafiq dövrdə əhalinin dolanışq səviyyəsi, Naxçıvan insanının səxavətindən bədii dillə bəhs olunur. Naxçıvanın gözəl təbiəti, coğrafi mövqeyi ilə bağlı müəyyən məqamlar açıq və ya dolayısıyla təqdim olunur. Həmçinin Naxçıvan dağlarında Qaçaq Əbdülkərim adlı qaçağın olmasından qısa da olsa söz açılır (98, s. 171). Nəbigilin kəndinin yaylaq yeri olan Salvartının gözəl təbiəti, əlverişli şəraiti ilə bərabər Salvartı ətrafındakı dağlar, düzənliklərdən də dəqiqliklə bəhs edilməsi yazıçının tarixi mənbələrlə yanaşı Nəbinin gəzdiyi yerlərin coğrafiyasını da öyrəndiyini göstərir. Nəbinin, sonra isə Həcərin sığınacağı kimi Naxçıvan dağlarının təsvir olunması, Şahbuz rayonu və kəndindən kiçik epizodlarda bəhs olunması, Biçənək yaylağı və Biçənək kəndindən, bu yerlərin təbiəti, sıldırım qayalarından, gözəl mənzərələrindən, buz bulaqlarından söz salmaqla yazıçı Nəbinin gəzdiyi oyaqlardan biri kimi Naxçıvanın tarixi rolundan xəbər verir. Nəbigilin Salvartı yaylağında olması, azuqə üçün Naxçıvana getməsi, naxçıvanlıların onlara qarşı səxavətindən danışan sənətkar yazır: "...Salvartı dağını aşıb, Əlincəçayın sahili ilə Ərəfsə, Milah, Qazançı, və Xanağa kəndlərini keçdilər..." (98, s. 99). Qayıdanbaş Qazançı kəndindən iki cayılın onların atlarını oğurlamaq istəməsi ilə atışma başlaması, bir nəfərin ölməsi, elin ağsaqqal nümayəndələrinin barışığa gəlməsi, ağsaqqalıq missiyası ilə məsələni yoluna qoymasına baxmayaraq ölən Yusif kişinin qardaşının qazançılıqlardan qısa almaq məqsədi ilə basqına getməsi hadisələri yeni məcraya salır. Bundan sonra Qazançı kəndində dinc adamların öldürülməsi, yüzbaşının Nəbini günahkar bilərək həbs etməsi səhnələri ardıcılıqla öz bədii əksini tapır.

Azərbaycan tarixi roman janrının inkişafında mühüm yer tutan əsərlərdən biri də yazıçı Əyyub Abbasovun "Zəngəzur" romanıdır. Roman qədim və zəngin Azərbaycan torpaqlarının zaman-zaman ermənilər tərəfindən işğal olunması, ərazi iddiaları, qırğınlardan bəhs edir. Son illərdə

romanın tam mətni bərpa olunaraq nəşr edilmişdir. Əzəli Azərbaycan torpaqlarından olan Zəngəzur mahalı və qonşu ərazilərin XIX əsr və XX əsrin əvvəllərindəki vəziyyəti, siyasi proseslər, dövrün ictimai-sosial mənzərəsi, mədəni mühiti tarixi faktlar və yazıçı təxəyyülü imkanları hesabına qələmə alınmışdır. Romanda Zəngəzur uğrundakı mübarizələr, ermənilərin Zəngəzuru işğal etmək üçün etdikləri cəhdlər və bu kimi hadisələrin ətrafında cərəyan edən proseslər izlənilir. Əsər haqqında professor Yavuz Axundlu yazır: ““Zəngəzur” romanı bizə tarixin amansız sınaqlarından ibrət götürməyi öyrədir. Bu mənada roman indi də olduqca müasir səslənir” (6, s. 133).

Akademik Məmməd Arif də əsərə yüksək qiymət vermiş, yazıçının tarixilik prinsipinin gözlədiyini vurğulamışdır (17, s. 449). Romanda yazıçı uzun illərin xatirələri və yaddaşa söykənən materiallara istinad edərək dövrü mükəmməl şəkildə öyrənmişdir. Ədəbiyyatşünas Vəli Nəbioğlu yazır: “...Zəngəzur” kimi romanlarda gözə çarpan yeni cəhət xalq hərəkətinin ictimai bir qüvvə kimi təsvir edilməsidir” (122, s. 156). Əvvəla, onu deyək ki, roman sovet dövründə qələmə alınmışdır və əsərdə dövrün ideoloji təsirləri kifayət qədər güclüdür. Buna görə də əsərdə faktiki olaraq Azərbaycan torpaqlarını ermənilərin işğal etməsi, minlərlə günahsız insanın qırılması hallarını yazıçı ideoloji sədlərə görə lazımınca, gerçəkiliyi ilə təqdim etməmişdir. Əsərdə adı keçən, tarixdə də öz əksini tapan erməni keşiş Mesropla bağlı olan məqamlar bu dövrdən bəhs edən bir başqa əsərdə-yazıçı Güllü Məmmədovanın “Kalbalı xan” romanında da vardır. Qeyd edək ki, müstəqillik illərində yazıldığı üçün “Kalbalı xan” romanında “Zəngəzur” romanından fərqli olaraq hadisələrə daha milli mövqedən yanaşılır. Həmçinin əsərdə yazıçının ədəbi səyi nəticəsində mətn daxilində ədəbi əsərlərdən, Azərbaycan ədəbiyyatının məşhur simalarının yaradıcılığından söz açılır ki, bu sıraya Mirzə Ələkbər Sabirin şeirlərindən verilən nümunələr də daxildir. Eyni zamanda əsərdə folklor

motivlərindən, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən, bayatılardan müvafiq məqamlarda istifadə olunur və bu da əsərə müsbət keyfiyyət qazandırır. Milli adətləri yaşatmaq baxımından maraqlı məqamlardan biri də romanda qədim Azərbaycan torpaqlarından olan Zəngəzur mahalının toy adətlərindən, bu şənliklərin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən, belə mərasimlərdə aşıqların iştirakından bəhs olunmasıdır. Folklorda daha çox nağıl süjetindən gələn ənənəvi müraciət formalarından yararlanma halları da əsərin uğurlu məqamlarıdır.

Bu gün üçün aktual olan bir məsələyə də münasibət bildirmək istəyirik. Əsərin birinci hissəsinin 459-cu səhifəsində oxuyuruq: “Türklər 1915-ci ildə erməniləri qırıb məhv etdikləri zaman bu adam öz dəstəsi ilə çar ordusunun tərəfinə keçmiş və türklərə qarşı vuruşmuşdur”. Bu adamın kimliyi ilə işimiz yox. Amma tarixən bizim milli təəsübkeşliyimizin yetərinə olmaması səbəbindəndir ki, bir azərbaycanlı ziyalı, yazar bu gün bütün dünyanın Türkiyəyə qarşı soyqırım iddialarını irəli sürdüyü siyasi, strateji əhəmiyyət kəsb edən bir məsələdən bu qədər kəskinliklə danışa bilir. Maraqlıdır ki, görəsən yazar hansı sənədə, konkret fakta dayanaraq bu “soyqırım uydurması”nı qəbul edir və öz iddiasını bədii şəkildə irəli sürür?

Yazıçı həmçinin XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində siyasi mühitdə cərəyan edən hadisələri Zaqafqaziyada milli şuraların yaradılması prosesini, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün siyasi, mədəni hadisələrini xronoloji ardıcılıqla təsvir edir, bölgənin təbii şəraiti, özünəməxsus keyfiyyətləri haqqında kifayət qədər fikir formalaşdırma bilir. Romanda diqqət çəkən başlıca məqamlardan biri də XIX əsr Azərbaycan mühiti üçün aktual olan bir məsələdən-qaçaqçılıq hərəkətindən ətraflı məlumat verilməsidir. Qaçaq Nəbinin hərəkət qrafiki, həmçinin qaçaqçılıq hərəkətini doğuran siyasi, sosial-mədəni mühitin kökünə varılaraq bunu zəruri edən

səbəblərə işıq tutulur. Lakin, bəzən yazıçı müəyyən detallara diqqət yetirməmiş, yaxud obrazların nitqində onların siyasi mövqeyinə uyğun olmayan sözlərdən istifadə etmişdir. Əsərin 528-ci səhifəsində oxuyuruq. Naxçıvandan nümayəndə heyəti göndərilir ki, türk ordusunu köməyə çağırınsın. Türk əsgərinin dilindən verilir: “...İrəvan, Naxçıvan, Bakı, Qarabağ bizim əlimizdədir. Bu gün-sabah Zəngəzur da bizim olacaqdır. Siz Andronikə tabe olmayın. Onu da bilin ki, türk əsgərləri yerli ermənilərə toxunmayacaq...” (1, s. 528). İlk olaraq onu deyək ki, türk əsgərləri Naxçıvana bu psixologiya, bu düşüncə və missiya ilə gəlməmişdilər. İkinci isə sırası bir türk əsgərinin bu qədər səlahiyyətli danışması, xüsusilə ermənilərə toxunmayacaqlarını deməsi inandırıcı deyil. Bu məqamlar əsərin ümumi ruhuna kölgə salır.

“Zəngəzur” romanında hadisələrin cərəyan etdiyi yer kimi də, müəyyən məqamlarda dolayısı ilə bağlı olan məqam kimi də Naxçıvan faktoru görünməkdədir. Bu kimi məqamlardan bir neçəsinə nəzər salaıq. Nəbi ilə Gülüstan qudalarına Naxçıvanın “Gülabı” üzümündən pay göndərilir. Bu məqamda Naxçıvanda kənd təsərrüfatının inkişafından, üzümçülüüyün və digər sahələrin formalaşmasından danışılır. Naxçıvanda inanclar sistemindən də müəyyən məlumat verən yazar dünyaca məşhur Əshabi-kəhf ziyarətgahı haqqında müəyyən məlumatlar verir. Daha sonra Naxçıvanda duzçı-xərma sənəti, Naxçıvan duzunun tarixi, bölgədəki ticari əhəmiyyəti, Naxçıvan əhalisinin dolanışığındakı rolundan bəhs olunur, Naxçıvan duzu vurğunluqla vəsf olunur (1, s. 98; 176). Eyni zamanda Naxçıvandakı vəziyyətdən, ermənilərin burada törətdiyi qırğınlardan zəngəzurlu Abbasəlinin dilindən müəyyən məlumat verilir. Naxçıvandan Zəngəzura silah və digər köməkdən, ermənilərin Mehdiqulu xanın rəhbərlik etdiyi Milli Komitədən narazılığından və digər məsələlərdən danışılır ki, bu da Naxçıvanı öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir (1, s. 483). Həmçinin yazıçının milli, yaradıcı düşüncəsinin məhsuludur ki,

bir erməninin digər erməninini satması faktını diqqət mərkəzinə çəkir. Karo Hamparsumyanın 20 iyun 1918-ci il tarixli məktubunda Andronikin törətdiyi qırğınlardan danışılır ki, bu da erməni adının çirkin simasını açmağa xidmət edir (1, s. 458-460).

Əyyub Abbasovun “Zəngəzur” romanının ikinci hissəsi isə daha çox XX əsrə ahatə edir. Bu hissədə də Naxçıvanla bağlı müəyyən məqamlar öz əksini tapır, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində Azərbaycanda, həmçinin Naxçıvanda cərəyan edən siyasi-mədəni hadisələr ətraflı şəkildə canlandırılır. Məlum olur ki, ermənilərin bölgədə qırğınlar törətməsi, tacirlərin bu bölgəyə gəlişini də çətinləşdirmiş, bundan sonra duz ticarətində zəifləmə olmuşdur. Zəngəzurdan qaçaraq Naxçıvana sığınan əhəlinin vəziyyəti, Zəngəzurdə isə ermənilərlə AXC ordusunun döyüşü kimi məsələlərin bir qisminə yazıçı təxəyyül gücünə istinad edərək müəyyən qədər tarixi və məntiqi ardıcılığı pozur. Belə ki, Naxçıvan polkunun Zəngəzur, Sisyan bölgələrində bir neçə kəndi əlində saxlaya bilməməsi faktları inandırıcı şəkildə təqdim edilmir (2, s. 237). Həmçinin bu dövrdəki siyasi hadisələrdən, xarici dövlətlərin Azərbaycandakı maraqlarından bəhs olunur. Yazıçı dəqiq müşahidələri əsasında ermənilərin ingilis maraqlarına uyğun olaraq müdafiə olunması, digər tərəfdən Xosrovpaşa Sultanov kimi yazıçı gözündə fərqli görünən müsavətçilərin tərəfindən Zəngəzura silahlı dəstə göndərilməsi prosesinin kökünə gedərək bölgənin siyasi mənzərəsini yarada bilir.

Əyyub Abbasov Naxçıvandakı vəziyyət, Naxçıvanı müdafiə edən yerlilərin qəhrəman simalarını dolğunluqla canlandırır. Qeyd edək ki, tarixi mənbələrdə də I Kalbalı xanın nəvəsi III Kalbalı xanın Naxçıvandakı müdafiə hərəkətindəki rolu dəyərləndirilir. Hadisələrin sonrakı mərhələsi bizə III Kalbalı xanın Naxçıvandakı vəziyyətlə əlaqədar mövqeyini göstərir. Ermənilərin III Kalbalı xanın nüfuzundan qorxmalarını yazar obyektivliklə ifadə edir.

Romanında rast gəldiyimiz “Yeni qardaşlıq, birlik

dünyası milli ədavətə əbədilik son qoydu” (2, s. 477) -sözləri isə dövrün ideoloji basqısının nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Beləliklə, apardığımız təhlillərdən göründüyü kimi, bəhs etdiyimiz dövrün ictimai-siyasi hadisələri, prosesləri və şəxsiyyətləri Azərbaycan tarixi nəsrində geniş şəkildə əks etdirilmiş, bu zəmində Naxçıvanla əlaqədar süjetlər və əhvalatlar diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

2.2. Tarixi nəsrdə sənətkar və zaman problemi

Azərbaycan tarixində istər ictimai-siyasi inkişaf istiqamətlərinə, istərsə də ədəbi-mədəni sahədəki yeni inkişaf meyillərinə görə XX əsr xüsusilə seçilməkdədir. XIX əsrin sonlarından başlayaraq maarifçilik ideyalarının geniş vüsət alması, maarifçi ziyalılardan birbaşa xidmətinin nəticəsi olaraq ictimai şüurda oyanma prosesini sürətləndirdi. Maarifçi dünyagörüşünün təməl prinsipləri üzərində formalaşan yeni ədəbi ənənələr XX əsrin əvvəllərində yüksək inkişaf pilləsinə çatdı. Bu dövrün ədəbiyyatı dünya ədəbi ənənələrinə istinad edərək formalaşır, mövzu və ideya istiqamətlərini aldığı ictimai həyatımıza güzgü tuturdu. Eyni zamanda bu dövrdə siyasi vəziyyətin gərgin olması müəyyən mənada ədəbiyyatın da inkişaf istiqamətlərini yönləndirirdi.

İstər Xalq Cümhuriyyətindən əvvəlki illərdə, istərsə də XX əsrin 30-40-cı illərində dövrün tələblərinə uyğun olaraq yeni ədəbi janr və formalar ədəbiyyatımızda söz sahibliyi qazanırdı. Bu sırada dünya təcrübəsində XIV-XV əsrlərdə meydana gələn roman janrı və bu janrın sütunları üzərində Volter Skott yaradıcılığında formalaşmağa başlayan tarixi roman (177) ənənəsinin Azərbaycan ədəbiyyatına gəlməsi diqqətəlayiq hadisə idi. Azərbaycan ədəbiyyatında da tarixi roman janrı əhəmiyyətli inkişaf yolu keçmişdir. Bu mənada tarixi romanın janr kimi formalaşmasında, görkəmli satirik şair, yazıçı, dramaturq, ictimai xadim olan Məmməd Səid Ordubadinin danılmaz xidmətləri vardır. Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi romanın ilk uğurlu nümunələri sırasında onun qələminə məxsus olan “Qılınc və qələm”, “Dumanlı Təbriz”, “Döyüşən şəhər” romanlarını göstərmək olar.

Tarixi romanların yazılmasında zəruri olan ilk amil tarixi keçmişə öyrənməklə yanaşı, bəhs olunan dövrü günün reallıqları çərçivəsində, bədiiliklə əks etdirməkdir. Məsələyə bu baxımdan yanaşanda Məmməd Səid Ordubadi yaradıcılığında

əhəmiyyətli yerə malik olan “Dumanlı Təbriz” romanında əks etdirilən dövrə nəzər saldıqda əsərdə qarşımıza çıxan kiçik çatışmazlıqların olmasını və onların səbəblərini görə bilirik. İlk növbədə müəyyən ədəbi ənənənin olması lazımı faktordur. Bu mənada ədəbiyyatşünas Yaşar Rzayevin “Dumanlı Təbriz” romanı və romanın yarandığı çətin dövrü xarakterizə edərək dediyi sözlər maraqlıdır: “Roman yazıldığı illərdə ədəbiyyat siyasiləşmişdi, estetik həzz mənbəyindən daha çox, siyasi-ideoloji funksiya daşıyırdı” (142, s. 189). Doğrudan da, belə bir şəraitdə böyükhəcmli, nəzəri strukturları formalaşmamış bir janrdə, həm də tarixi mövzuda, sənədlər əsasında əsər yazmaq yazıçıdan cəsarət və zəhmət tələb edirdi. Bu baxımdan yanaşaraq tarixi nəsr və zaman problemini məhz Azərbaycan ədəbiyyatı reallığında dəyərləndirən İsmayıl Şıxlı ədəbiyyatımızda nəsrin tarixi dövr və zaman müstəvisində formalaşdığını qeyd edir (153). İstər “Dumanlı Təbriz” romanının yazıldığı dövrdə, istərsə də bu günə qədərki mərhələdə tarixi roman janrı haqqında ədəbiyyatşünaslığımızda ən müxtəlif fikirlər səslənmişdir (18; 45; 59). Bu sırada əsərin yüksək bədii keyfiyyətləri, tarixi hadisələri məhz tarixi reallıqlara uyğun şəkildə əks etdirmə səviyyəsinə görə deyilmiş müsbət fikirlərlə yanaşı əsərin dilinin zəifliyi, bəzi məqamlarda bədii tələbləri səviyyəsində olmaması, hadisələrin xronoloji təqdimi, tarixi hadisələrin əslindən fərqli dəyərləndirilməsi, surətlərin mənəvi aləminin açılmaması, obrazların inqilabi düşüncəsinin birtərəfli şəkildə verilməsi və s. bu kimi fikirlər də vardır. Bu sırada yazıçı Ənvər Məmməd-xanlının roman və romanın baş qəhrəmanı Əbülhəsən bəy haqqında olan fikirləri maraqlıdır: “Qəribə burasıdır ki, ... qəhrəman inqilabdan hər kəsdən çox qurtuluş gözləyən əməkçi kütlələrin şüurunda gedən proseslə əsla maraqlanmır” (114, s. 91). Bu və buna bənzər fikirlərlə birlikdə roman yazıldığı dövrdə də, bu günə qədər də geniş oxucu kütləsinin diqqət mərkəzində olmuşdur. İstər Məmməd Səid Ordubadinin tarixi

romanlarının, istərsə də ümumilikdə Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının sistemli tədqiqatçısı sayılan professor Yavuz Axundlu “Dumanlı Təbriz” romanı haqqında yazır: “Ordubadiyə görə tarixi romanda xalqın həyatı, xalqın ruhu, xalqın mübarizəsi göstərilməli, bədii obrazı yaradılmalıdır” (6, s. 192).

Tarixi roman janrının qarşısında duran əhəmiyyətli faktorlardan biri də tarixi dövrə münasibət və tarixi reallıqları əks etdirə bilmə səviyyəsidir. Bu məqamda müəllifin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Romanı yazmamışdan əvvəl müəllif bu dövrü uzun müddət öyrənmiş, ən müxtəlif mənbələrə baş vuraraq zəngin material toplamış və zaman-zaman mətbuat səhifələrində çıxış etmiş, bu mövzu ətrafında müxtəlif əsərlər yazmışdır. Səttarxan hərəkətindən bəhs edən “Təbrizlilərin mübarizə tarixindən”, “İran tarixi” əsərinin “İran inqilabı” fəslə və başqa bu tipli əsərlərə bələdliyi, müəllifin dərin mütaliəsindən xəbər verir.

Əsərin uğurlu alınması üçün müəllifin bəhs etdiyi dövrü dərinlən mənimsəməsi, hadisələrə obyektiv yanaşması, faktlara məxəzlərə, sənədlərə əsaslanaraq, günümüzün reallıqlarına uyğunlaşdıraraq göstərə bilməsi gərəklidir. Üzərinə götürdüyü işin məsuliyyətini tamamilə dərk edən yazıçı “Gizli Bakı” romanında qəhrəmanın dilindən deyirdi: “Gələcəyin yollarını təyin etmək üçün keçmişə unutmamalıyıq” (136, s. 181). “Dumanlı Təbriz” romanı ilə bağlı bu günə qədər belə mübahisəli qalan məqamlardan biri də romanda təsvir olunan faktlardır. Əbülhəsən bəyin fəaliyyəti ilə Məmməd Səid Ordubadinin tərəcəməyi-hal materiallarının oxşarlığı, hətta bir çox hallarda eyniyyət təşkil edir. Kim idi Əbülhəsən bəy? Müəllifin də əsərin sonunda verdiyi kimi Ramana mədənlərində mexanik işləyən Nüsrət Hüseynov adlı şəxsin dilindən verilir bütün hadisələr. Əslində burada müəllifin 1906-1915-ci illərdə fəaliyyət göstərən bolşevik “Hümmət” təşkilatının İran inqilabına maddi və mənəvi köməklik edən Culfa şöbəsinin

tərkibindəki fəaliyyətinin də payı vardır. Ordubadinin istər “Həyatım və mühitim” (132) memuarında, istər 2008-ci ildə əlyazmalardan toplanıb çap olunmuş “Xatirələr”ində (133, s. 7-31), istərsə də İran inqilabı barədəki araşdırmalarda və xatirələrdə göstəriləni kimi, müəllif romanda bəhs etdiyi hadisələrin bir çoxunun şahidi olmuşdur.

Məmməd Səid Ordubadi Cənubi Azərbaycan inqilabı hərəkatında bilavasitə iştirak etmiş, inqilabi sima kimi uzun müddət məxfi fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Azərbaycan ziyalıları, inqilabçıları barədəki məlumatlardan əsərdə xəsisliklə istifadə halları da vardır. Nəriman Nərimanovun bolşevik, hümmətçi fəaliyyətindən bəhs edən kitabda oxuyuruq: ““Hümmət”in səlahiyyətli nümayəndəsi rolunda ən etibarlı şəxs-Məmməd Səid Hacıağa oğlu Ordubadi çıxış edirdi. Təbriz, Qəzvin, Ərdəbil kimi qaynar yerlərdə olurdu” (39, s. 83). Həm bu, həm də digər mənbələrdən öyrənirik ki, Culfada fəaliyyət göstərən Baxşəli ağa Şahtaxılının rəhbərlik etdiyi gizli inqilabi təşkilatın ən fəal üzvlərindən biri Ordubadi olmuşdur ki, bu da Əbülhəsən bəy obrazının yaradılmasında müəllifə xeyli köməklik etmişdir.

Diqqət edilərsə, siyasi yetkinliyi, sosialist ideologiyası ilə tam şəkildə silahlanması, miss Hanna ilə söhbətlərində Şərqdə islam fanatizminə, dini təriqətlərə mənfi münasibəti, dini mərasim və ayinlərə tənqidi yanaşması, klassik şərq ədəbiyyatına, mədəniyyətinə dərinlən bələd olması, İran inqilabından bəhs edən ədəbiyyata bələdliyi, ədəbiyyat, söz, sənət haqqında nəzəri cəhətdən əhatəli mülahizələr irəli sürməsi və bu kimi onlarla faktlar Əbülhəsən bəy obrazının avtobioqrafik xarakterini səciyyələndirir. Bütün bunlar müəllifin tərcümeyi-hal faktlarından yaradıcı şəkildə bəhrələnməsini təsdiqləməkdədir. Məlum olduğu kimi, Ordubadi 1915-ci ildə Culfada həbs olunmuş, Saritsinə sürgün olunmuş, 1918-ci ildə Nərimanovun dəvəti ilə Həştərxana gələrək “Hümmət” qəzetində işə cəlb olunmuşdur. Romanda 1915-ci ildən sonrakı

hadisələrin yığcam təsvir olunması və məlumat xarakteri daşması da dediklərimizə sübut ola bilər.

“Dumanlı Təbriz” romanında hadisələr əsasən Təbriz şəhərində cərəyan etsə də, əsərin süjet xətti müəyyən dərəcədə Naxçıvanla da bağlıdır. Bildiyimiz kimi, müəllif 1906-1907-ci illərdən Culfada yaşamış, burada Baxşəli ağa Şahtaxtılı, Əliqulu Qəmküsar, Nəsrulla və Fərəculla Şeyxov qardaşları, Nağı İsmayılov, Məmmədhüseyn Hacıyev kimi ziyalılarla inqilabi cəbhədə çiyin-çiyinə mübarizə aparmışdır. Qeyd edək ki, bu şəxslər naxçıvanlı idi və Azərbaycanın ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatında əvəzsiz xidmətlər göstərməklə yanaşı, Cənubdakı məşrutə hərəkatına köməklik edir, eyni zamanda Naxçıvanda ictimai şüurun formalaşmasında da səylə çalışırdılar. Müəllif eyni zamanda konkret faktların timsalında Naxçıvanda, Culfada cərəyan edən hadisələri dəqiqliklə əks etdirməyə çalışmışdır. Culfada inqilabçılara qarşı çar məmurlarının amansız rəftarı, Saritsına sürgün olunmasına qədərki dövrdə müxtəlif həbsxanalarda azərbaycanlılara, xüsusilə qadınlara qarşı amansız münasibət və qəddar davranış humanist düşüncəli sənətkarın yaradıcı dünyasında təbəddülət yaratmışdı. Ona görə də müəllif əsərdə çar Rusiyasının Naxçıvanda yeritdiyi siyasəti və onun doğurduğu acı nəticələri, özbaşınalıqları, əhalinin ağır güzəranını reallıqları ilə göstərə bilmiş, bu dövrdə Rusiya, İngiltərə, Amerika kimi müstəmləkəçilərin Azərbaycan torpaqlarından pay ummalarını siyasi ayıqlıqla əks etdirə bilmişdir. Romanda həmçinin Çar Rusiyasının Naxçıvanda yeritdiyi siyasət konkret faktlarla tənqid olunmuş, Culfada fəaliyyət göstərən ziyalılara qarşı təqib və təzyiqlərdən bəhs olunmuş, yerlərdə bu siyasəti həyata keçirən Xromtsov, Ştraube, Eşşolt kimi rus hərbiçilərinin çirkin əməlləri pislənmiş, rus zabitlərinin yerli xalqa və yerli əhalinin çar zabitlərinə münasibəti və nəhayət, Məmməd Səid Ordubadinin özünü də aparən həbs, sürgün dalğasından, bu kimi hadisələrin xalqın azdlıq mübarizəsinə olan inamını qıra

bilməməsindən ətraflı şəkildə danışılmışdır.

Əsərdə Naxçıvanın sərt iqlimi, gözəl təbiət mənzərələri, əhalinin yaşayışı, dünyagörüşü, Arazboyu ərəzilərin iqtisadi vəziyyəti və bu kimi məsələlərə də toxunulur. Romanda qismən də olsa, şimala cənub arasında müqayisə məqamlarına rast gəlinir. Təbriz yolunda inqilabi ruhlu mahnılar oxuyan arabaçını təsvir edən müəllif deyir: “Bu sözləri Araz çayının şimalında danışmaq olmazdı” (129). Bununla sənətkar Azərbaycanda çar Rusiyasının yaratdığı rejimin iç üzünü göstərməyə çalışır.

Əsərdə dəqiq olmayan faktlar da var. Məsələn, romanda 1910-cu ildə Türkiyə dövlətinin Təbrizdəki konsulluğundan bəhs olunması kimi yanlış bir fakt da oxucunu ağışuna düşdüyü tarixi dövrdən ayırmağa kifayət edir. Məlumdur ki, 1910-cu ildə Türkiyə respublika elan olunmamışdı. Dövlətin rəsmi adı Osmanlı imperiyası idi və bu səbəbdən də Türkiyə yazmaq məqbul deyildi.

“Dumanlı Təbriz” romanında Rusiya və böyük güclərin Qafqazdakı xalqların başı üzərindən oynadığı oyunlara da diqqət çəkilir. Xatırlamaq yerinə düşər ki, Məmməd Səid Ordubadi “Qanlı sənələr” kitabında erməni millətçilərinin xalqımızın başına gətirdiyi müsibətlərdən ətraflı bəhs etmişdir (134). Bu romanda da Qafqazda ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərdən, ikiüzlü siyasətdən, Çarın qılığına girərək rus ordusunun Təbrizə girməsindən istifadə edən daşnaqların çirkin əməllərindən geniş bəhs olunur, Təbriz və Xoydakı qırğınlar pislənilir.

Məmməd Səid Ordubadinin bu əsərinin yazıldığı dövrün siyasi cəhətdən gərgin olması və müəllifin sosializm ideyalarına aludəliyi Azərbaycan inqilabı tarixinin, azadlıq mübarizəsinin şanlı səhifəsi olan Cənubi Azərbaycan inqilabı hərəkatının hərtərəfli işıqlandırılmasına müəyyən mənada kölgə salmışdır. Ninanın Əbülhəsən bəyə dediyi: “Sənin iradən bolşevik iradəsidir, onu heç kim sındıra bilməz”, -sözləri Ordu-

badinin dünyagörüşündəki kommunist ideologiyasının təsirini göstərən fakt kimi diqqətəlayiqdir.

Bütün bu cəhətləri ilə birlikdə “Dumanlı Təbriz” romanı Azərbaycan romanı tarixində, Səttarxan hərəkatının, inqilab illərində Naxçıvanın ictimai-siyasi və mədəni mühitinin, Təbriz inqilabında “Hümmət”in Culfa təşkilatında təmsil olunan Azərbaycan maarifpərvərlərinin fəaliyyətinin, XX əsrin əvvəllərindəki mühtinin öyrənilməsi və tarixi roman janrının ənənələrinin formalaşması baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Yekun olaraq fikrimizi görkəmli ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayevin sözləri ilə tamamlayaq: ”Dumanlı Təbrizin əsas qəhrəmanı Təbriz özüdür” (94, s. 491).

Əsası Məmməd Səid Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanında müəyyən edilən tarixi roman janrının mövzu dairəsinə Cənubi Azərbaycan məşrutə hərəkatından bəhs edən əsərlər də daxildir. Cənubi Azərbaycan məşrutə hərəkatını əks etdirən əsərlərdən biri də Pənahi Makulunun “Xiyabani” romanıdır. Romanda inqilabın bir mərhələsi- Xiyabani dövrü elə baş qəhrəman Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin həyatının fonunda qələmə alınmışdır. Belə ki, Xiyabaninin uşaqlıq illəri, ailəsi, mühiti, bu mühitin əzici təsirində yetişən qəhrəmanın ömür yolunun fərqli cizgiləri ilə yanaşı keçdiyi inqilabi yol da detalları ilə izlənilir. Səttarxan hərəkatının bir çox məqamlarına tarixi sənədlər işığında aydınlıq gətirilir. Bir çox tarixi nəsr əsərlərində olduğu kimi “Xiyabani” romanında da tarixi həqiqətlə yanaşı süjet xəttində reallığı əks etdirməyən müəyyən məqamlar da vardır. Bununla yanaşı romanda tarixiliklə yazıçının mövzunu bədii əks etdirmə səviyyəsi balanslaşır, nəticə olaraq maraqlı bir əsər ortaya çıxır. Yazıçının dövrün mühüm sənədlərinə dair informasiyalılığı əsərin uğurlu cəhətlərindəndir.

Romanın süjet xəttini təşkil edən Xiyabaninin döyüş yolu və inqilabın əsas tarixinin əks etdirilməsi ilə yanaşı əlavə

detalların varlığı bədiiyyəti şərtləndirən məqamlardandır. Yazıçının milli mövqeyinin göstəricisi kimi dəyərləndiriləsi məqamdır ki, xalqımızın tarixi düşmənləri olan ermənilərin tarixin hər dövründə olduğu kimi məşrutə hərəkatında, inqilabın qarşısının alınmasında Azərbaycana, azərbaycanlılara qarşı yeridilən məkrli niyyətlərini duymuş, ustalıqla süjet xəttində təqdim etmişdir. Ermənilərin öz məkrli niyyətini həyata keçirmək vasitəsi kimi Arakel və Hampanı öldürməsi, qızları Şuşanikin Paşa bəy tərəfindən böyüdülməsi epizodu kimi bu sadə xəttlə yazıçı sanki qlobal məsələnin kökünə enməyə çalışır. 1918-1920-ci illərdə şimalda olduğu kimi Cənubi Azərbaycandakı ermənilərin törətdiyi qırğınları tarixi reallıqlarla əks etdirən yazıçı inqilabın gedişinə bu hadisələrin təsirini ifadə etməklə geniş epik planda dövrün canlı salnaməsini yaradır.

Müəllifin Cənubi Azərbaycanda XX əsrdə baş vermiş üç böyük inqilabı əks etdirən “Səttarxan”, “Gizli zindan”, “Xiyabani”, “Heydər əmioğlu” romanlarını inqilabi keçmişin ədəbi tarixi kimi dəyərləndirən Yavuz Axundlu yazır: “Müəllif qələmə aldığı dövrün heç bir mühüm hadisəsini diqqətdən yayındırmır, tarixi prosesləri hərtərəfli, bütün səciyyəvi cəhətləri ilə təsvir etməyə çalışır” (6, s. 277). Romanda cənubi Azərbaycandakı inqilabın gedişi prosesinin təsviri ilə yanaşı Şimali Azərbaycanda da gedən proseslərə münasibət bildirilir. Həmçinin bəzi hadisələr Naxçıvanda cərəyan edir. Xiyabaninin Tehranda təhlükənin gücləndiyini görüb Məşədə getməsi, İmamqulu Mirzənin Təbrizə gəlməsindən sonra Xiyabaninin Təbrizə qayıtmasını istəyən inqilabçıların məktubu və bu səhnələrin təsvirində şimalla bağlılıq vardır. Məktubu gətirən inqilabçının dilindən Naxçıvanda gedən proseslər barədə məlumat verilir. “Çayçı dükanı açmışdım, tez-tez Məhəmməd-ağa (Şahtaxılı), Məmməd Səid Ordubadi... ilə görüşürdük” (106, s. 136) -sözləri “Hümmət” təşkilatının Cənubi Azərbaycan inqilabına köməklik edən Culfa firqəsi ilə bağlı

sənədlərlə uyğundur. Amma bu dövrdə Şahtaxılı Culfada deyildi (39, s. 181). Dağıstana gedən Xiyabaniyə Culfada Məmməd Səid Ordubadi və Əli Nurinin də Saritsinə sürgün olduğu xəbəri verilir. Tarixdə bu hadisə 1915-ci ilin əvvəllərində baş vermişdir (132, s. 121).

Romanda hadisələrin cərəyan etdiyi məkan kimi Naxçıvanın da adı çəkilməkdədir. Əsərin 176-cı səhifəsindəki kiçik hissədə Culfa bölgəsinin iqlimi, təbii şəraiti, küləkli havasından bəhs olunur. Eyni zamanda rus qoşunlarının Naxçıvandan getməsindən sonra daşnakların qırğınlar törətdiyinə dair məlumat verilir. Yazıçının ehtiyatla verdiyi bu səhnədə Naxçıvanda Araz-türk cümhuriyyətinin fəaliyyət göstərdiyi, ermənilərin cümhuriyyətin zəifliyindən istifadə edərək Naxçıvanda qanlı qırğınlar törətdiyi dövrün tarixini görürük. Həmçinin Culfadan Təbrizə gedən qatarı türk əsgərlərinin ələ keçirməsi epizodu ilə hadisələrin 1919-cu ildə cərəyan etdiyini bilirik. Tarixdən bəllidir ki, 1919-cu ilin avqust ayında Naxçıvana gələn Qafqaz-türk ordusunun komandanı Kazım Qarabəkir paşa bir müddət Naxçıvanda qaldıqdan sonra Təbrizə gedir və ingilislərdən Təbrizi azad edir (120, s. 220). Çox güman ki, romanda adı xatırladılan həmin qatar Qarabəkir paşanın ordusunu Təbrizə aparan qatara işarədir.

Səttarxan hərəkətinin nümayəndələri Sovet Azərbaycanına- Nərimanova məktub göndərərək kömək istədikləri səhnədə Şimali Azərbaycan haqqında fikirlər də xatırlanır. Elə bu anda III Kalbalı xanın Naxçıvanda nüfuzu, naxçıvanlıların onun ətrafında sıx birləşməsi kimi məsələlərlə yanaşı onun Cənubi Azərbaycana münasibətinə də toxunulur. Tarixdən bəllidir ki, Cəfərqulu xanın bacısı Maku Sərdarının arvadı idi. Bunu nəzərə alaraq Kalbalı xanın Cənub məsələsində kəskin mövqe tutmayacağı fikri üzərində dayanılır ki, bu da tarixi həqiqəti əks etdirir (106, s. 191)

Yazıçı Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində də ermənilərin təxribatçı əməllərinin davam

etdiyini qələmə alır. Bibioğlu adlı adamın Xanlığa getməsi səhnəsinin təsvirində isə XX əsrin əvvəllərindəki Naxçıvanın sosial-siyasi mənzərəsi əhatə olunur. Naxçıvanın məişəti, naxçıvanlıların milli geyimləri və s. bu kimi məsələlər dəqiqliklə, tarixi dövrə uyğun olaraq təsvir olunur. Şimaldan silah yardımını alan Təbriz inqilabçılarının köməkçiləri sırasında həmin Makulu sərdar da var. Çünki Cəfərqulu xanın bacısını almışdı.

Azərbaycan tarixi roman janrı müstəqillik illərində mövzu axtarışlarını daha da genişləndirdi. Azərbaycan xalqının tarixinin daha çox qaranlıqda qalan dövrləri tarixi mövzuya müraciət edənlərin diqqətini cəlb etməkdə idi. Belə əsərlərdən biri də Naxçıvanda yazıb-yaradan yazıçı Güllü Məmmədovanın “Qarabəkir əfsanəsi” romanıdır. Roman 2001-ci ildə akademik İsmayıl Hacıyevin rəyi ilə çap olunmuşdur. Akademik bu mövzuya müraciətin aktuallığını əsaslandıraraq yazır: “...yazıçı Güllü Məmmədovanın Kazım Qarabəkir paşa haqqında sənədli roman yazması təsadüfi deyil... Biz bir tarixçi alim kimi əsəri yüksək qiymətləndirir...” ik.

Romanda Qafqaz-Türk qoşunları komandanı Kazım Qarabəkir paşanın həyatı, döyüş yolu, Türkiyənin şərqi vilayətləri və Naxçıvanda ermənilərə qarşı mübarizəsi, eləcə də türk ordusunun Naxçıvandakı fəaliyyəti, Naxçıvana erməni hücumları, qətlialmlar, Naxçıvanın müdafiəsindəki əməli işləri geniş epik lövhələrlə canlandırılır. Həmçinin Naxçıvanın vətənpərvər oğullarının döyüş yolu izlənilir, Naxçıvanda Araz-Türk respublikasının fəaliyyəti və bu dövrün bir çox siyasi, ictimai, mədəni proseslərindən ətraflı, tarixi reallıqlara uyğun şəkildə bəhs olunur. Tariximizin daha dərinədən araşdırılmağa zəruri ehtiyacı olan bu dövrünə müraciət etməsi səbəblərini şərtləndirən yazıçının qeydlərindən də görünür ki, o, uzunmüddətli elmi axtarışlar nəticəsində toplanmış materiallara istinad edərək, hətta Paşanın doğulduğu yerə getmiş, doğmaları ilə görüşmüş, onların xatirələrini dinləmiş və bu məsuliyyətli,

zəhmətli işi boynuna götürmüşdür. Kitab səkkiz hissədən ibarətdir. Əvvəlinci hissədə Kazım Qarabəkir paşanın atasının hərbi sahədəki rəşadətindən, Kazımın doğulması, uşaqlıq illəri, təhsili, erkən itirdiyi atasından sonra ailənin yaşayışı o dövrün tarixi materialları, paşanın və paşa haqqında olan xatirələr, sənədlər əsasında və yazıçı təxəyyülü ilə təsvir edilmişdir. Kazım Qarabəkirin hərbi sənətinə marağı, doğma xalqına qarşı olan haqsız hücumlar, birinci dünya müharibəsindən Osmanlı dövlətinin məğlub çıxması nəticəsində qərb dövlətlərinin təzyiqi və bu kimi siyasi proseslərin cərəyan etdiyi bir dövrdə yaşaması onun taleyini hərbi işinə, türk ellərinin müdafiəsi işinə bağlamasına səbəb olur. Artıq yetkin, savadlı, səbatlı bir zabıt kimi yetişən Kazım Ərzurum, Ərzincan, Qars, İğdır kimi şərq vilayətlərində rus ordusunun öz yerini ermənilərə verməsi nəticəsində ermənilərin qanlı qırğınlar törətməsi, günahsız, əliyalın əhalini qırmasının qarşısını almaq üçün şərq cəbhəsinə yollanır və qısa zamanda erməniləri bu qədim türk torpaqlarından uzaqlaşdırır. Kazım Qarabəkirin növbəti vətəndaşlıq missiyası isə türk dünyasının böyük oğlu Mustafa Kamal Atatürkün “türk qapısı” adlandırdığı Naxçıvanı erməni əsarəti və qırğınlarından azad etməkdir. Yazıçı Paşanı ümumtürk düşüncəsinə xidmət edən sərkərdə kimi təqdim edir, onun bütün varlığı ilə türk varlığına bağlılığını konkret xidmətləri ilə ifadə edir. Əsərin bu məqamında yazıçı Naxçıvanda cərəyan edən ictimai-siyasi hadisələri, Naxçıvana qarşı ermənilərin ərazi iddialarını, Rusiyanın və digər dövlətlərin maraqlarını, Naxçıvanda Milli Şuranın, Araz-Türk respublikasının fəaliyyətini, Naxçıvanın Cəfərqulu xan, Kalbalı xan, Fətəli Hüseynov, Rəhim xan kimi qəhrəman, vətənpərvər övladlarının döyüş yolunu dövrün materialları, arxiv sənədləri, həmçinin o dövrün canlı şahidlərinin xatirələrinə əsaslanaraq qələmə almışdır. Həmin dövrün tarixindən bəhs edən vətənpərvər yazıçı Məmməd Səid Ordubadinin “Qanlı sənədlər” kitabından seçilmiş bir epizodun verilməsi ilə başlayan “Köhnə

düşmən” adlı hissədə Arazı keçərək Qaraxanbəyli kəndinə gələn ermənilərin pozuculuq işlərindən söz açılır. Naxçıvanlıların silahlanması, Kalbalı xan və Rəhim xana Şeyx Şamilin nəvəsinin silah gətirməkdə köməklik etməsi epizodu əsərin maraqlı səhifələrindəndir. Naxçıvan üzərinə hücum əməliyyatında nehrəmli Hacı İsmayıl Axundzadənin qəhrəmanlığından bəhs edən yazıçı əsərin sonrakı hissələrində Nehrəm əhalisinin cəllad Andronikə qarşı müqavimətindən, daşnakların bandit dəstələri ilə döyüşdəki cəsurluğundan ətraflı şəkildə söz açır. Müsəlman Milli Komitəsinin sədri Mirzə Nəsrulla Əmirovla Erməni Milli Komitəsinin sədri Xazaryan arasındakı danışıqlardan bəhs olunan hissələrdə Müsəlman Milli Komitəsinin katibi, o illərdəki hadisələrdən sonralar xatirələrini yazmış (52) vətənpərvər ziyalı Mirzə Bağır Əliyevin fəaliyyətindən də söz açılır. Həmçinin Şərurda Fətəli Hüseynovun ermənilərə qarşı döyüşlərdəki fəallığından geniş şəkildə bəhs olunur. Eyni zamanda Azərbaycan hökumətinin Vehib paşa ilə danışıqlarından, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin Pedaqoji Texnikumda müəllimi olmuş Lətif Hüseynzadənin ermənilərə qarşı mübarizədə rolundan da müfəssəl məlumat verilir (79). Naxçıvanda “El güzgüsü” dram cəmiyyəti bu illərdə fəaliyyətini genişləndirir, tamaşalar hazırlanır. Mirzə Nəsrulla Əmirovdan sonra Mehdiquluxan Diyarbəkirskinin Milli Komitədəki sədrliyi dövründəki proseslər tarixiliklə təqdim olunur. Əsərdən bəlli olur ki, Qafqaz-türk ordusu komandanı Kazım Qarabəkir paşa Xəlil bəyi Naxçıvana göndərir. Xəlil bəyin türk əsgərlərinin Naxçıvanın müdafiəsi işini təşkil etməsi səhnəsi tarixi ədəbiyyatla uyğunluğu ilə seçilir. Naxçıvana gələn Andronik Nehrəmdə güclü müqavimətlə qarşılaşır. Yayı faciəsi, Sirab kəndində günahsız insanların yandırılması və s. kimi tarixi reallıqlarla uyğun olan hadisələrin əsərdə bədii şəkildə təqdim olunması yazıçının məharətinin göstəricisidir. Yazıçı ermənilərin Naxçıvanda törətdikləri qətliaamları

tarixlərinə, statistik göstəricilərinə görə ardıcılıqla təsvir edir. Belə ki, Andronikin qırğınlar törətdiyi Yaycı, Sirab, Qahab, Şurut, Paradaş, Qazançı, Baş Anzır, Aşağı Anzır, Cəhri, Çənnəb, Unus, Əmovu, Zeyvə, Zeynəddin, Şeyx Mahmud, Nüsnüs, Əylis, Dırnis kəndlərində günahsız, əliyalın əhalinin vəhşicəsinə öldürülməsi, didərgin salınması faktları sənədli roman prinsipləri çərçivəsində təsvir olunur. Əsərdən aydın olur ki, Naxçıvanın III Kalbalı xan, Cəfərqulu xan, Rəhim xan, Kərim xan, Fətəli Hüseynov, Hacı İsmayıl Axundzadə, İbrahimxəlil Axundov, Böyükxan Naxçıvanski kimi qəhrəman oğullarının doğma torpağın müdafiəsi üçün bütün varlıqları ilə döyüşməsi, türk əsgərlərinin isə həm fiziki, həm də silah köməkliyi və mənəvi dəstəyi nəticəsində Naxçıvanın ermənilərə verilməsinin qarşısı alınır. Ermənilərin Naxçıvana köçürülməsi siyasətinin kökünə gedilir, tarix səhnəsində bu oyunların mahiyyətinə varılır. Bu siyasi prosesi dəstəkləyən çar Rusiyasının Lazarev və Qriboyedov kimi canişinlərin əli ilə hələ XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Naxçıvanın erməniləşdirilməsi prosesi izlənilir. Müsəlman əhalinin doğma torpaqlarından didərgin salınması, qırğınlara məruz qalması kimi məkrli siyasət həyata keçirən qüvvələrin planlarının I Pyotrdan gələn tarixi nəzərdən keçirilir. Xarici dövlətlərin, eyni zamanda ermənilərin bu torpaqlardakı marağının siyasi kökləri izah edilir. Əsərdə Qars, Ərzurum, İğdır, Ərzincan kimi tarixi türk torpaqlarında erməni qırğınlarının da təsviri verilir, onun siyasi kökləri aydınlaşdırılır, türk dünyasının qəhrəman oğlu Kazım Qarabəkir paşanın və şanlı türk ordusunun əzmi, rəşadəti nəticəsində ermənilər bu yerlərdən qovulsa da bu torpaqlar günahsız yerə tökülmüş türk qanını, türk şəhidlərini unutmur. Naxçıvanda məğlub olan Andronikin ordusunun İrana getməsi, Kazım Qarabəkir paşanın Naxçıvana gəlməsi, paşanın Naxçıvandan getməsi ilə ermənilərin qüvvə toplayaraq yenidən hücumlara başlaması səhnələri tarixi həqiqətin ədəbi inikasıdır. Kazım Qarabəkir paşa Naxçıvanda mədəniyyətin

dirçəlməsi, dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi sahəsində gördüyü işlərlə yanaşı dövlətin hərbi qüdrətinin artırılmasına da diqqət yetirir. Bu proses sonradan Naxçıvanda müqavimət hərəkatının dayağına çevrilir. Bu kimi hadisələr Naxçıvanda Araz-Türk Respublikasının fəaliyyətinə zəmin yaradırdı. Kazım Qarabəkir Naxçıvanda olanda fəaliyyəti dayandırılmış “Rüşdiyyə” məktəbinin, “El güzgülü” dram cəmiyyətinin işinin sürətlənməsinə də köməklik edir. Bu qədim türk yurdunda paşanın milli şeirlərinin səsləndiyi məqamda Nuru paşanın ordusunun Bakını azad etməsi xəbəri verilir və əsl coşğuya səbəb olur. Düzdür, burada maraqlı olan odur ki, 7 avqustda Naxçıvanda olan Paşa 5 sentyabrda Təbrizdən, İngilis ordusu ilə döyüşdən qayıdır, 31 oktyabrda isə Naxçıvandan gedir. Romanda Paşanın Cavidlə görüşü, Xəlil ağa Hacılarovun Bakının azad olunması xəbərini verməsi 5 sentyabr tarixə qədər olduğu bəlli olur. Tarixdən məlumdur ki, Bakı 15 sentyabrda azad olunmuşdur (25). Paşa Kalbalı xan, Rəhim xan, Cəfərqulu xanla, həmçinin Naxçıvanın başqa işıqlı ziyalıları ilə də görüşür. Onun xüsusilə Hüseyn Cavidlə dostlaşması paşanın şair təbiətinin, sənətə bağlılığının təzahürü kimi xoş təsir bağışlayır. 7 avqustda gəldiyi Naxçıvanadan paşanın 31 oktyabrda getməsi yazıçının tarixi xronikaya sadıq qalmasının nəticəsidir. Türklərin dar gündə naxçıvanlılara mənəvi dəstək verməsi onların bütün azərbaycanlıların dayağı olduğunu göstərir. Naxçıvanın qorunması istiqamətində mühüm addım olan Araz-Türk Respublikasının yaradılması ilə növbəti hücumlardan qorunur. Kazım Qarabəkir üçün doğmalaşmış Naxçıvan onun döyüş yoldaşı Xəlil bəyin həyatında yeni səhifələr açır. Burada müəllif Xəlil bəylə Hacı Mehdimin qızı İlahə xanım arasındakı məhəbbət xəttini qabarıq verməklə əsərə xoş əhval-ruhiyyə doğuran bir bədii tərəvət gətirir. Az keçmir ki, Qəmərlinin, Uluxanlının ermənilərə verilməsi xəbəri Naxçıvana leqal təhlükəni yaxınlaşdırır. Tarixdən bəlli olduğu kimi ermənilər Naxçıvanı hərbi yolu ilə ələ ala bilməyəcəklərini

gördüklərindən türklərin Mudros müqaviləsinin şərtlərini pozduğunu bəhanə gətirərək orduların Naxçıvandan çıxarılmasına nail olurlar. Nəticədə Araz-Türk Respublikası ləğv olunur, bundan sonra İngilis general-qubernatoru Luqitovun köməkliyi ilə Naxçıvanda erməni qubernatorluğu yaradılır. İngilis generalı Devi, Tomsonun Naxçıvana gəlməsi ilə burada qeyri-qanunlu erməni hökuməti yaradılır. Erməni baş naziri Xatuzovun, qubernator Varşamyanın Naxçıvana gəlişi, hadisələrin sonrakı inkişafından da görüldüyü kimi, Paris-sülh konfransında ermənilərin uydurmalarını dünya ictimaiyyətinə çatdırmasının nəticəsidir. Naxçıvanda isə Varşamyanın milli düşüncəli ziyalıları və fəalları həbs etdirməsi, sürgünlərə göndərməsi naxçıvanlıların dirəniş əzmini qırmağa xidmət edən addım kimi dəyərləndirilir. Bu cür təqiblərə məruz qalan ziyalılar içərisində Əli Səbri Qasimovun da olması tarixi həqiqətlərlə üst-üstə düşür (72, s. 12). Bu məqamda naxçıvanlıların mübarizəsi, ermənilərin əl altından silahlanması, günahsız yerli əhalini qırması və nəticədə Naxçıvanda əhalinin ayağa qalxmasına səbəb olur. Ermənilər Naxçıvandan uzaqlaşdırılır. Döyüş səhnələrində ermənilərlə mübarizədə Ordubad və Şərur cəbhələrindəki fəallıq geniş təsvir olunur. İngilislərdən haray görməyən mənfur ermənilər bu dəfə də Amerikan generalı Haskeli Naxçıvana gətirirlər. Naxçıvan ziyalılarından Kalbalı xan, Cəfərqulu xan, Rəhim xan kimi yerli fəalların birliyi nəticəsində Haskelə Naxçıvan həqiqətlərinin mahiyyəti çatdırılır (120). Buna baxmayaraq ermənilərin Ordubadın kəndlərinə basqınları, günahsız əhalini vəhşicəsinə qırması həqiqətləri gerçəklikləri ilə diqqətə çatdırılır. Azərbaycan Demokratik Respublikasından Naxçıvana Səməd bəy Cəmilinskiyə nüməyəndə göndərilməsindən sonra Naxçıvandakı vəziyyət yaxşılaşmağa başlayır. Bu dövrün hadisələri tarixi mənbələrlə (25) yanaşı həmin dövrün canlı şahidi olmuş vətənpərvər ziyalıların xatirələrində də öz geniş əksini tapmışdır (79, s. 60-62; 52). Növbəti hissədə isə

Türkiyədə cərəyan edən hadisələr diqqət mərkəzinə çəkilir. 24 apreldə Mustafa Kamal Atatürkün parlament sədri seçilməsi, Veysel Ünüvarın son vəziyyəti öyrənmək üçün Naxçıvana gəlməsi, Qarsın azad olunmasındakı xidmətlərinə görə Kazım Qarabəkirin korgeneral təyin olunması, nəhayət Gümrü müqaviləsinin, 13 oktyabr 1921-ci ildə isə Qars müqaviləsinin imzalanması tarixi mənbələrə uyğundur. Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalmasının təsdiqlənməsi ilə bitən hadisələr əsərin ən əhəmiyyətli səhifələrini təşkil edir.

Romandakı “Köhnə düşmən” bölməsinə qədərki hadisələr Türkiyənin müxtəlif bölgələrində, daha dəqiqi, Kazım Qarabəkir paşanın doğulduğu, böyüdüüyü, döyüşdüüyü yerlərdə cərəyan edir. Andronikin türk torpaqlarından qovulması nəticəsində Naxçıvana gəlməsi, ardınca Xəlil bəyin dəstəsinin Naxçıvanın köməyinə çatması və digər səhnələr Naxçıvan tarixini özündə əks etdirir. Naxçıvandan bəhs edən hissə Paşanın xatırladığı Atatürkün “Naxçıvan şərqin qapısıdır. Azərbaycana açılan pəncərədir. Onu ermənilərə vermək olmaz” (110, s. 151), sözləri ilə başlayır. Bu dövrdə Naxçıvanda mövcud olan kəndlərin adı çəkilir, Naxçıvan şəhərinin məhəllələri, Naxçıvanın məişəti, əhalinin yaşam səviyyəsi, Naxçıvan təbiətinin gözəlliyi, əzəmətli tarixi, tarix və təbiət abidələri, bir sözlə, XX əsrin əvvəllərindəki Naxçıvanın tərənnümü yazığının dövrün mənbələrindən mükəmməl səviyyədə bəhrələndiyini deməyə əsas versə də, həmin hissədə tarixi sənədlərlə uyğun olmayan məqamlar da vardır.

Ermənilərin Qaraxanbəyli məntəqəsindən Naxçıvanı top atəşinə tutması, ilk qırğınların törədildiyi Əznəbürt və Xoşkeşin kəndləri, Andronikin dəstəsinə qarşı güclü müqaviməti ilə adını tarixlərə yazdıran Nehrəm və Xok kəndlərindəki faciələrdən danışılır. Bu səhnələrdə Naxçıvanda törədilən milli qırğınların mahiyyətinə varılaraq hadisələr siyasi ayıqlıqla şərh olunur. Ermənilərin Pırxamuş, Şahab, Əlixanlı, Sarvanlar, Qala, Zaviyyə məhəllələri, həmçinin Yayıcı

kəndində törətdiyi qırğınların mahiyyətinə varılır, Şərur mahalı, Kültəpə, Şeyx Mahmud, Qacancı, Əbrəqunus, Xanağa kimi kəndlərdə isə onların vəhşiliyinin qurbanı olmuş günahsız insanların taleyi fonunda təsirli səhnələr qələmə alınmışdır. Badamlı, Sirab kəndləri, Qahab, Əlincə qalası, Şurut, Paradaş, Baş Anzır, Cəhri, Ordubad və Çənnəb kəndləri, 20 nəfər türk şəhidinin dəfn olunduğu Naxçıvan şəhərindəki Böyük bağda yaşanan tarixdən əhatəli məlumat verilir. Nuh yurdu kimi tanınan Naxçıvanın gözəl təbiətindən, iqlimindən danışan müəllif Naxçıvanda duz çıxarma sənətindən, tarixlər yadigarı olan Duz dağından və bu duzun Naxçıvanın taleyində hələ qədim zamanlardan oynadığı roldan geniş və əsaslandırılmış məlumatlar verir. Naxçıvan torpağının kənd təsərrüfatı üçün səmərəliliyindən söz açılır, əhalinin yaşayışı, məişət güzəranı haqqında XX əsrin əvvəlinə uyğun məlumatlar verilir. Naxçıvan tarixində unudulmaz simalar olan Naxçıvanskilər və Naxçıvan xanlığı haqqında danışan yazıçı Kalbalı xanın Naxçıvanın tarixi taleyindəki rolundan, xanlığın digər Azərbaycan xanlıqları ilə diplomatik münasibətlərindən, Ağa Məhəmməd şah Qacarın Kalbalı xanın gözünü çıxarmasından bəhs edən məlumatları elə I Kalbalı xanın nəslindən olan Cəfərqulu xanın oğlu III Kalbalı xanın öz dilindən verir. Naxçıvanın bu seçilən nəslinin keçdiyi yol, həmçinin bu torpağın qorunması üçün gördükləri əməli iş mənbələrə uyğun şəkildə verilir. Əsərdə Naxçıvan xanlığının tarixi, zəngin mədəniyyəti, mənəvi keçmişi barədə dolğun fikir yaradılır. Qarabəkir paşanı naxçıvanlıların qonaqpərvərliklə qarşılamaı Naxçıvanın xilaskarına olan el məhəbbəti kimi mənalandırılır. Paşanın Naxçıvanda özünümüdafiə işinin ilkin mərhələsi kimi idarəçilik sistemini formalaşdırması, Araz-Türk Respublikasının gücünü artırması, milli ruhun güclənməsi və mədəniyyətin inkişafı üçün gördüyü tədbirlər xalqda ona qarşı rəğbət və el sevgisinin formalaşmasına səbəb olur. Əsərdə bu kimi bir çox məqamlara aydınlıq gətirilməsi şəxsiyyətin tarixi

prosesdəki yerini dəqiqləşdirməyə kömək edir. Müəllif o dövrün canlı şahidləri olmuş Mirzə Bağır Əliyevin və Lətif Hüseynzadənin xatirələrinə, həmçinin bəzi tarixi mənbələrə və sənədlərə istinadən Qarabəkirin Naxçıvanda gördüyü işlər barəsində dolğun məlumatlar verməyə nail olur. Naxçıvanlı ziyalılardan Xəlil ağa Hacılarov, Həsən Səfərov, Şeyx Məhəmməd, Hüseyn Cavidlə görüşdə Qarabəkir paşa da öz şeirlərindən, ədəbiyyat məsələlərindən danışır, Hüseyn Cavidlə isə paşa arasında bir dostluq körpüsü salınır. Bu isə iki qardaş xalqın birliyi ideyasını simvolizə edir. Hətta “Bakı” qəzetində öldürülməsi ilə bağlı xəbər çıxan Cavidin dilindən açıqlama verilir ki, bu, ədəbi-tarixi bağlılığın növbəti uğurlu nümunəsidir (110, s. 318). Sonra paşa Cavid əfəndinin evində olur, Lətif Hüseynzadə ona xidmət edir ki, həmin səhnələr müəllifin təxəyyül gücünün zənginliyindən xəbər verir. Bu zaman Cavidin dilindən paşaya Naxçıvanın tarixinin qədim dövrlərindən başlayaraq məlumatlar verilir, xanlıqlar dövrü, Naxçıvan xanlığında Kalbalı xanın rolu kimi məsələlərdən siyasi dəqiqliklə verilən informasiyalar yüksək fikir formalaşdırır (110, s. 328). “El güzgüsü” adlı dram cəmiyyətinin fəaliyyətinə toxunan yazar teatrın yeni mövsümün açılışında Kazım Qarabəkir paşanın şeirinin səsləndirilməsini hadisəyə çevirir, daha sonra Naxçıvan səhnəsində Rza Təhmasibin fəaliyyətindən danışır. Türk yazarı Namiq Kamalın “Vətən, yaxud Sillistirə” dramı ilə fəaliyyətini bərpa edən “El güzgüsü” dram cəmiyyətinin fəaliyyətinə Naxçıvanda yaranan maraq əsaslandırılır. Təbrizdə ingilislərin qarışıqlıq salması xəbərini eşidən Paşa sentyabrın beşində Təbrizə gedir, Türk-İngilis müharibəsində qələbə çalır və Mudros müqaviləsi bağlandıqdan sonra yenidən Naxçıvana qayıdır (110, s. 332). Naxçıvanın sosial-mədəni mühitində, eləcə də hərbi sahədə müəyyən tarazlıq yarandıqdan sonra 31 oktyabrda Qarabəkir paşa Naxçıvandan gedir. Az keçmir ki, ermənilər Naxçıvanda və Zəngəzurda yenidən baş qaldırırlar.

Araz-Türk Respublikasının dövlətçilik təcrübəsinin azlığı nəticəsində ermənilər Naxçıvanda qırğınlar törətməkdə davam edirlər. Qəmərli və Uluxanlının ermənilərə verilməsi (110, s. 342) xəbəri erməniləri Naxçıvanda daha da fəallaşdırır, Şərura hücum edib qırğınlar törətmələrinə səbəb olur (110, s. 354). Həmin vaxt ermənilərin Ordubada qarşısını almaq üçün Ordubadın rəisi Böyükxan Naxçıvanskinin səyi ilə güclü müdafiə tədbirlərinin yaradılması da tarixiliyi ilə seçilir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndəsi Rüstəm bəy Sultanovla danışıqlar aparılması, Naxçıvanın vəziyyəti, bölgələrdəki qırğınları mərkəzə xəbər verməsi buradakı əhalinin ümumi vəziyyəti haqqında fikir formalaşdırır. Bu gərginlikdən istifadə edən Andronikin Naxçıvan hökumətinə hədə dolu 16 yanvar 1919-cu il tarixli məktubu, eləcə də romanın ayrı-ayrı hissələrində konkret tarixi şəxsiyyətlərin dilindən verilən məktublər əsərdə tarixi bir aura yaradır ki, bu da sənədli roman üçün vacib şərtlərdən biridir. Həmçinin, ingilis generalları Tomson və Devinin Naxçıvana gəlməsi, Naxçıvanın vəziyyəti ilə maraqlanmaq məqsədi ilə Naxçıvanı gəzməsi, burada hökm sürən acınacaqlı vəziyyətlə tanış olması Naxçıvanın həmin tarixdəki real vəziyyətinin təsviri və təqdimi baxımından maraqlıdır. Generalların Naxçıvana gəlməsi ilə Araz-Türk Respublikasının varlığına son qoyulur, 25 apreldə Milli Şura ləğv olunur, Devi Naxçıvanın Ermənistanı verildiyini elan edir, Heydər ağa Bənəniyarlı Naxçıvanda erməni general-qubernatorun müavini təyin olunur (110, s. 388). Ermənilər ingilisləri türklərin Naxçıvana kömək etdiklərinə inandırır, hətta naxçıvanlıların və türklərin erməniləri qırmasını iddia edirlər. Bu adla türk əsgərlərinin Naxçıvandan çıxarılmasına nail olan ermənilər Naxçıvanda silahlanma işini sürətləndirir, Naxçıvanın say-seçmə igidlərini gecələr həbs edir, öldürür, sürgün etdirirlər. Qeyd edək ki, bu sırada bu gün Azərbaycan səviyyəsində tanınan görkəmli ziyahılar, dövlət və sənət adamları da var idi. Naxçıvanın

vəziyyəti ağırlaşır, əhali yenidən Kalbalı xan, Rəhim xan, Fətəli Hüseynov, İbrahimxəlil Axundovun başçılığı ilə taborlara yığılıb müdafiəyə hazırlaşır. Bütün bu səhnələrdə Naxçıvanın bəhs olunan dövrdəki acınacaqlı həyatı bütün tərəfləri ilə, reallıqlarıyla sənədlərə uyğun şəkildə təsvir edilir. Daha sonra yazıçı 1919-cu il 12 fevralda imzalanan Paris sülh konfransında Qafqaz xalqlarının iştirakı məsələsinə toxunur, ermənilərin nümayəndəsi Avetis Ahronyanın iddiaları, Ərzurumu Ermənistanın paytaxtı etmək cəhdlərindən danışmaqla ermənilərin saxta iddialarının əsassız olduğunu ədəbi müstəvidə göstərir. Ermənilərin məkrli niyyətləri öz dillərindən verilir. 1848-1849-cu illərdə Naxçıvanın Rusiyanın tərkibində olmasından istifadə edən ermənilər bu qədim türk yurdunun digər Azərbaycan torpağı olan İrəvan quberniyasına birləşməsi prosesini öz maraqlarına uyğun xarakterizə edirlər.

AXC hökumətinin Xarici İşlər Naziri Miryusif Cəfərovun 8 iyul 1919-cu il tarixli məktubunun (110, s. 418) mətninin verilməsi isə romanda tarixiliyi, sənədliliyi şərtləndirən məqamlardandır. Həmçinin naxçıvanlıların sədaqətliyinin göstəricisi kimi Naxçıvanda məhəllələrindən birinə Xəlil bəyin şərəfinə “Xəliliyyə” adı verilir. AXC-nin Naxçıvandakı qubernatoru Səməd bəy Cəmilinskinin fəaliyyətini də işıqlandıran yazıçı eyni zamanda buraya yenidən gələn Amerikanın nümayəndəsi Haskelin Naxçıvanla tanış olmaq üçün çıxdığı gəzintidə ermənilərin burada yaratdığı acınacaqlı vəziyyəti də ürəkəğrısı ilə təsvir edir. Haskellə Naxçıvan camaatının görüşündəki gərginlik əhalinin doğma torpağın müdafiəsində nə qədər ayıqlıqla durduğunu bir daha göstərir. Əsərdə naxçıvanlıların tarixən qəhrəman və cəsur siması da uğurla təqdim olunur. Amerikalı generalın qarşısında Əli Səbrinin kəskin çıxışı həm də naxçıvanlıların səbrinin tükəndiyini göstərir. Hüseyn Cavid, Mirzə Bağır Əliyev, Hüseynağa Novruzovun çıxışlarında bu torpağın insanların doğma yurda məhəbbətinin real nəticəsini görə bilirik ki, bu da

əsərin tərbiyəvi əhəmiyyətini artıran xüsusiyyətlərdəndir (110, s. 444). Tarixin dərsidir ki, amerikalı general bəyanatlarla naxçıvanlıların başını qatdığı zaman ermənilər Nüsnüsdə, Unus, Çənnəb və Əylisdə günahsız, əliyalın xalqı min bir işgəncələrlə öldürürdü.

“Qarabəkir əfsanəsi” sənədli romanı Naxçıvan ədəbi mühitində yazılan tarixi roman janrının seçilən nümunələrindəndir. Belə ki, əsərin sənətkarlıq xüsusiyyətləri də, təsvirçilik məharəti də özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Romanda mətnin müvafiq məqamlarında şeir parçalarının verilməsi əslində yazıçının uğurlu ədəbi cəhdi kimi dəyərləndirilməlidir. Bu cür hallar əsərə müsbət ruh, estetik ovqat qazandırır. Folklordan yararlanmanın növbəti nümunəsi kimi Qarsın 40 il sonra ermənilərdən alınmasını təsvir edən yazıçı Koroğlunun Qars səfərini xatırladır ki, bu özlüyündə məntiqi sonluq tapmasa da tarixə müraciət baxımından yerindədir. Paşanın Qars qalasında tapdığı türk bayrağını öləndə qızlarına hədiyyə etməsi detallı ilə yazıçı qəhrəmanının mənəvi keçmişinə, dövlətçilik atributuna sədaqətini göstərir.

Əsərdə janrın tələblərini pozan müəyyən məqamlar da vardır. Bu sırada ermənilər tərəfindən oxunan mahnılar bayağılığı ilə seçilir və heç də müsbət təsir yaratmır. Yaxud əsərin 137-ci səhifəsində “Çiçəkli Türkiyə” sözü işlədilir ki, bu hadisələr 1917-1918-ci illərdə cərəyan edirdi. Bu vaxt isə Türkiyə respublika deyildi. Yaxud I Kalbalı xanın gözünün çıxarılmasının təkrar verilməsi uyğunsuz alınır. Tarixdən məlum olduğu kimi Ağa Məhəmməd şah Qacar 1797-ci ildə I Kalbalı xanın iki gözünü də çıxarmışdır (51, s. 33). Yazıçı isə Kalbalı xanın bir gözünün çıxarıldığını yazır. Bu isə tarixi faktın təhrifindən başqa bir şey deyil (110, s. 190).

Romanın bir çox səhnələrində yalnız tarixi xronologiya izlənilir, bədiilikdən isə əsər-əlamət görünmür. Bununla yanaşı yazıçı ermənilərin Naxçıvandan getməsi ilə Naxçıvana güclü yağışın yağmasını ilahi zərurət kimi dəyərləndirir, sanki Naxçı-

vandan erməni izini təmizləməyə yağış da tələsirdi fikri ilə güclü emosional təsir yaradır. Ayrıca qeyd olunası məqamlardan biri də əsərin dili məsələsidir. Qeyd edək ki, romanda dilimizin zəngin elementlərindən istifadə edən yazıçı həm də tariximizin həmin dövrünə uyğun deyimlərdən, dialektlərdən də istifadə edir. Bunlar da əsərin uğurları sırasındadır. Romanın ayrı-ayrı hissələrinin əvvəlində türk dünyasının məşhur sərkərdələrindən verilmiş aforizmlər də bölmənin başlanğıcında oxucunu hadisələrə hazırlamaq baxımından maraqlı ədəbi priyomdur.

Romanda baş qəhrəman Kazım Qarabəkir paşa türk dünyasının böyük oğlu, qəhrəman insan, əzmkar sərkərdə, geniş ürək sahibi, mərhəmətli bir insan kimi təqdim olunmaqla yanaşı, həm də tarixi şəxsiyyət kimi dolğun, reallıqlara uyğun, tarixdəki yerinə yaxın bir şəkildə təqdim olunur. Bəlli olur ki, Paşanın Naxçıvana sevgisinin kökündə bir türk təəssübkeşliyi dayanır. Kazım Qarabəkir cəbhədə də, sırayı həyatda da, xalq arasında da, mütəfəkkir şair Hüseyn Cavid və digər sənət adamları ilə görüşlərində də qəhrəman, qəlbi türkcülük eşqi ilə döyünən insan kimi görünür. Yazıçı bütün gücü ilə Kazım Qarabəkir paşanı tarixdəki yerinə uyğun şəkildə alaraq tarixi nəsrin tələblərinə, bədii təxəyyül imkanlarına əsaslanaraq mükəmməl obrazını yaradır.

Əsərdə Kazım Qarabəkir paşa ilə yanaşı Xəlil bəy, Naxçıvan tarixində əhəmiyyətli yeri, rolu olan III Kalbalı xan, Cəfərqulu xan, Kərim xan, Rəhim xan, Mirzə Nəsrulla Əmirov, Fətəli Hüseynov, Molla İsmayıl Axundzadə, Hacı Mehdi Bağırov kimi tariximizin yaddaşında qalan mərd oğulların, Naxçıvanın müdafiəsi uğrunda qəhrəmancasına döyüşən cəsur vətən övladlarının da mükəmməl obrazı yaradılmışdır.

Əsərin sonunda Naxçıvanda bir kəhrizə Kazım Qarabəkir paşanın adının verilməsi, burada “Kazım Qarabəkir adına məscid” tikilməsi kimi naxçıvanlılar tərəfindən bu böyük türk oğluna verilən dəyərdən bəhs olunur. Belə də olmalı idi.

Çunki Türk dünyasının iki böyük siyasətçisindən biri olan Mustafa Kamal Atatürkün “Azərbaycanın sevinci Türkiyənin sevincidir. Azərbaycanın ələmi Türkiyənin ələmidir” sözlərini eşidiriksə, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev “Biz bir millət, iki dövlətik” fikrinin verdiyi coşğunu yaşayırıq.

Görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyəti, yaxud ömür yolunun müəyyən mərhələlərini qələmə almaqla yazılan əsərlər də janrın uğurlu nümunələridir. Təbii ki, burada əsərin qəhrəmanının həyat yolunun daha əhəmiyyətli və xalq üçün daha gərəkli dövrü seçilir. Bu mənada Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi nəsrin müraciət etdiyi başlıca dövrlərdən biri də XX əsrin əvvəlləridir. İctimai-siyasi həyatımızda olduğu kimi ədəbiyyatımızın da zirvə nöqtələrindən biri olan ustad Cəlil Məmmədquluzadənin obrazının yaradıldığı əsərlər çoxluq təşkil edir. Belə əsərlərdən biri də naxçıvanlı yazıçı Novruz Nehrəmlinin “Zülmətdə işıq” povestidir. Povest 1986-cı ildə “Azərbaycan” jurnalının 11-ci nömrəsində dərc olunmuşdur. Qeyd edək ki, povestdən bu fəsildə danışmağımızın məqsədi hadisələrin Cəlil Məmmədquluzadənin həyatının Nehrəm dövründən bəhs etməsidir.

Bu kiçik həcmli povestdə Mirzə Cəlilin həyatı və fəaliyyətinin Nehrəm dövrü qələmə alınmışdır. İlk olaraq onu deyək ki, əsərdə janrın tələblərinə uyğun olaraq tarixi reallıqlarla yanaşı müəyyən ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Mirzə Cəlilin Nehrəm kəndinə müəllim kimi gəlməsi ilə başlayan povestdə onun cəhalət və fanatizmin hələ də davam etdiyi bir mühitdə pedoqoq kimi yorulmadan fəaliyyət göstərməsi, ilk andan etibarən haqları tapdanan insanları müdafiə etməsi, ona qarşı olan hücumlar, Nehrəm kəndinin hakimi Xudayar bəylə onun münasibətləri oxucuda maraq doğurur. Qeyd edək ki, povestdə Nehrəm kəndinin kattası kimi tanıdığımız Xudayar bəyi biz ədibin “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərindən tanıyıırıq ki, bu da yazıçının Mirzə Cəlil

yaradıcılığından bəhrələnməsinin nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər (116). Əsərin sonunda Həlimənin ölməsi, Mirzə Cəlilin qızı Münəvvərlə birlikdə Nehrəmdən Naxçıvana gəlməsi səhnəsi də ustad sənətkarın həyatının ağır günü kimi təsirli sonluq yaradır.

Povestdə Cəlil Məmmədquluzadənin obrazı, demək olar ki, dolğun və tarixdəki missiyasına uyğun şəkildə təqdim olunmuşdur. Yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin dövrünü, həyat və yaradıcılıq yolunu dərinlən öyrənmiş, ədibin atası, anası və qardaşı Ələkbərin adlarını olduğu kimi saxlamışdır. Əsərdə böyük demokrat yazıçının dilindən verilən “Bütün millətlər etdi tərəqqi tam, Bir bunu anlamır bu qövmü-avam!” (125, s. 126)-misraları isə Seyid Əzim Şirvaninin “Əkinçi” qəzetində çap olunmuş əsərindəndir. Yazıçı Mirzə Cəlilin müasiri və dostu M.T.Sidqinin böyük ədiblə əlaqələrindən, eləcə də Qurbanəli Şərifzadəyə yazdığı məktublardan bəhs etməklə isə Cəlil Məmmədquluzadənin obrazını daha da dolğunlaşdırmışdır. Lakin baş qəhrəmanın təqdimində yazıçının bəzi nöqsanları da diqqəti cəlb edir (37; 97). Məsələn, böyük ədibin Nehrəmdən getdiyi zaman faytonçuya dediyi “Heyf mənim burada ömrümdən hədəf gedən günlərimə” (125, s. 131),- sözləri obrazın və tarixi şəxsiyyətin psixologiyasına uyğun deyil.

Povestdə Cəlil Məmmədquluzadə obrazı ilə yanaşı, onun kimi işıqlı insanlar olan Kərbəlayı Abdulla, Hacı Qənbər, çayçı Mirzə Mehdi surətləri də vardır. Tağı, Fərəc, Nubar, Səkinə, Həlimə kimi hər gün hüquqları tapdalanan obrazlarla yanaşı Kərbəlayı Cəfəralı, Xəlil ağa, Xudayar bəy, Dəstəgül kimi surətlər də vardır ki, onların hər birinin süjet xəttinin formalaşmasında müəyyən rolu danılmazdır.

Əsərin ümumi ruhuna uyğun olmayan məqamlar da vardır. XX əsrin əvvəlləri, Naxçıvanda cəhalətin, istibdadın, fanatizmin tüğyan etdiyi təsvir olunur və Naxçıvanın dindar kəndlərindən biri olan Nehrəmdə Tağı kişinin oğlunun nişanlısı onların evində qalır, buna açıqlama verilmir və Fərəc Xudayar

bəy tərəfindən döyüləndə Tağı kişi Aminəyə deyir: “Bala, üzünü Allaha tut, ondan yarına kömək istə” (125, s.89). Görkəmli sənətkarın yaşadığı mühitdə valideyn tərəfindən bu cür, açıq sözlərin deyilməsi inandırıcı təsir bağışlamır. Bu kimi məqamlar əsərin təsir gücünü azaldır. Əsərin əvvəllərində Kərbəlayı Abdullanın Tiflisə getməsi və bunun səbəbləri haqqında məlumat verilmir. Düzdür, kifayət qədər olmasa da onun inqilabçı fəhlə olması xatırladılır. Əsərin sonunda isə Abdula birdən-birə fəal inqilabçı kimi təqdim olunur.

Əsərin yazılmasında əsas qaynaqlar tarixi keçmişimiz, ədəbi abidələrimiz, mənəvi mədəniyyətimiz, xalq yaddaşı və folklor mətnləridir. Nubarın paltarlarının oğurlanması və bunun onların namusuna toxunmaq kimi qəbul olunması xalqın əxlaqi görüşlərinin ifadəsidir. Həlimənin ölümü səhnəsinin verildiyi məqamda anasının dilindən bayatı çağırılması da əsərə emosional təsir gücü qatır. Həlimənin dilindən oxunan mahnı da belə güclü təsir gücünə malikdir.

Tut ağacı boyunca,

Tut yemədim doyunca,

Üç aydı nişanlıyam,

Danışmamışam doyunca! (125, s. 128).

Cəlil Məmmədquluzadənin Nehrəmdə işlədiyi illərdə həm Nehrəmdə, həm də Naxçıvanda Novruz bayramının keçirilməsi və bu bayrama məxsus olan mərasimlərdən ətraflı şəkildə bəhs olunması da əsərin müsbət keyfiyyətlərindəndir. Novruzda “Xan bəzəmə” və digər oyun və mərasimlərin keçirilməsi, bu mərasimlərin Nehrəm kəndi üçün əhəmiyyəti, dəqiqliklə təsvir olunmaqla əsərin təsir gücünü artırır.

Əsərdə Nehrəm kəndindəki Xəndək, Hasar, Çaylaq, Aşağı məhəllə, Qumqala, Hasannı kimi məhəllələrin də adları çəkilir. Qeyd edək ki, Çaylaq adına görkəmli ədibin xatirələrində də rast gəlinir (115, s. 95-184). Povestdə Dəyirman arxı, Ağuluq, İmamzadə kimi yer adları, dini abidələrin adları çəkilir, onlar haqqında məlumatlar da verilir. Yazıçı

“Saib Təbrizi” xalçasının adını çəkməklə isə oxucuların diqqətini Azərbaycanda xalçaçılıq sənətinin ən qiymətli incilərindən birinə cəlb edir. Həmçinin əsərdə Nehrəm kəndindəki Mirzə Cəlilin müəllim işlədiyi ikisinifli “Zemski” məktəbindən, buradakı dərs prosesindən də məlumat verilir. Mirzə Cəlilin Nehrəmdə gördüyü işlərdən, qızları məktəbə cəlb etməsindən danışan müəllif onun öz həyatını təhlükə qarşısında qoysa da, maarifçilik fəliyyətindən bir addım da geri çəkilmədiyini qabardır.

Beləliklə bu fəslidə tədqiqata cəlb olunan bədii nümunələrdən aydın olur ki, həmin əsərlərdə tarix və müasirlik problemi diqqət mərkəzinə çəkilmiş, həmçinin müxtəlif dövrlərdə Naxçıvanın kəşməkəşli tarixi və mədəniyyəti çox uğurlu şəkildə əks etdirilmişdir.

III FƏSİL

MÜASİR TARİXİ GERÇƏKLİK VƏ BƏDİİ NƏSR

3.1. Tarixi nəsrdə Naxçıvanın sovet dövrünə münasibət məsələləri

Azərbaycan tarixi romanının əhəmiyyətli bir mərhələsini də müstəqillik illərində yaranan bədii nümunələr təşkil edir. Müstəqillik illərində qələmə alınan tarixi romanların fərqliliyi ilk növbədə mövzu müxtəlifliyindədir. Burada Naxçıvan ədəbi mühitində qələmə alınan romanların da payı danılmazdır. Belə ki, sovetlər dönəmində də tariximizin müxtəlif mərhələlərini əhatə edən qaçaqçılıq hərəkatından bəhs edən romanlar yazılmışdır. Bu romanların başlıca xüsusiyyəti sovet ideologiyasına sədaqətliyindədir. Məsələyə bu baxımdan yanaşan ədəbiyyatşünas Hüseyn Həşimli yazır: “Lakin tariximizin elə mərhələ və problemləri də olmuşdur ki, onlar ədəbiyyatın diqqətindən kənar qalmış, daha doğrusu, belə mövzularda əsər yazmaq sovet dövründə ideoloji baxımdan əslində qadağan olmuşdur” (70, s. 5). Müstəqillik illərində Naxçıvanda qələmə alınan tarixi romanlardan biri də Həmid Arzulunun “Qaçaq Quşdan” tarixi romanıdır. Roman müstəqillik və azərbaycançılıq düşüncəsi həddləri çərçivəsində yazılmışdır. 2000-ci ildə kitab halında çap olunan “Qaçaq Quşdan” romanına yazdığı ön sözdə akademik Bəkir Nəbiyev yazır: “”Qaçaq Quşdan” sənədli romandır. Roman dastanvari üslubda qələmə alınmış... Müəllif hərdən publisistik üslubla o dövrün siyasi-ictimai mənzərəsini yaradır” (124, s. 7-12).

Romanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsi, Sovet hökumətinin qurulması prosesi, kollektivləşmə, kolxozlaşma hərəkatı və bütün bunların Naxçıvanda doğurduğu təsirdən danışılır. Şahbuzun Keçili kəndi və ətraf bölgələrdəki etirazlar, qaçaqçılıq hərəkatından, xalq qəhrəmanı Qaçaq Quşdanın mübarizəsindən bəhs olunur. Roman Keçili kəndinin

sakini, igidliyi, cəsurluğuna görə Dəli Məhərrəm adlandırılan şəxsin xalqın müqəddəs quş kimi baxdığı “Səma quşu”nu vurması və bunun onun ailəsində bədbəxtliyə səbəb olacağı ilə əlaqədar yaşanan narahatçılıqlarının təsviri ilə başlayır. Dəli Məhərrəmin ailəsində təzə dünyaya gələn oğlan uşağını bu quşun dimdiyinə vurması, son anda quşun körpəni Məhərrəmin qucağına salması və kənddə, xalq arasında quşun verdiyi, quşun payı, quşdan alınan uşaq kimi adlandırılan körpənin uşaqılıq illəri, cəsür gəncliyi və igidliyi, rəşadəti vəsf olunur. Bütün bunların fonunda onun yaşadığı Keçili və ətrafdakı Teyvaz, Milax kəndləri, eləcə də bütün Naxçıvanda cərəyan edən hadisələrə nəzər salınır, “Dünya dəyişir. Ermənilərin canfəşanlığı” hissəsində Naxçıvanda gedən siyasi proseslərə obyektiv və dəqiq, tarixilik gözlənilməklə yanaşılmış, konkret qiymət verilmişdir. Gün keçdikcə böyüyən Quşdan atasından, ətrafından, rusların siyasəti, ermənilərin xalqımıza qarşı olan tarixi düşmənliyi, torpaqlarımıza qarşı iddiaları, xalqımızın zaman-zaman başına gətirdiyi müsibətlərdən məlumatlandıqca bu dağlar oğlunun mübariz ruhu, vətənpərvər duyğuları, döyüş əzmi, ədalətliliyi və bütün bunlarla yanaşı içindəki gənclik ehtirası onu bölgənin danışan dili, vuran qolu edir. Quşdan bir gün ermənilərin gizli silahlanmasını, Gecəzur ermənilərinə silah daşınmasını görür. O, qardaşı və Keçilinin mərd oğulları ilə birgə bu silahları ermənilərdən alır, atası bu silahları Keçili ilə yanaşı Milaxda sovet hökumətinə qarşı çıxanların başçısı kimi sənədlərdə də adı keçən Kərbəlayı Yəhyaya göndərir. Az keçmir ki, ermənilərin Keçili və ətraf bölgələrdə qırğınları, günahsız, əliyalın əhaliyə divan tutması başlayır. Yazıçı dövrə aid arxiv sənədləri, eləcə də bu hadisələrin şahidlərindən topladığı materiallara əsaslanaraq Quşdanın rəhbərlik etdiyi qaçaqçılıq hərəkatı haqqında müfəssəl məlumat verməklə hərəkatın mahiyyətinə varır. Naxçıvanın ayrı-ayrı kəndlərində ermənilərin törətdiyi vəhşiliklərdən söz açmaqla yanaşı vətəndaş-yazıçı təəssübkeşliklə bu dövrün tarixi reallıqlarını

oxucuya çatdırır. Yazıçı əsərin qəhrəmanı Quşdanla Keçilinin seçilən tayfalarından birinin qızı olan Gülnaz arasındakı məhəbbət xəttini verməklə əsərə oxunaqlılıq, ədəbi-estetik dəyər qata bilir. Keçili və bu bölgənin tarixi keçmişi, məişəti, reallıqlarını da əks etdirməklə dövrün canlı salnaməsi yaradılmış olur. Dəstançılıq ənənələrindən gələn təsir kimi əsərdə uyğun məqamlarda verilən şeir parçaları qəhrəmanın simasını göstərməyə, ona el məhəbbətini ifadə etməyə, hadisələrin açılmasına xidmət edir. Yazıçı ermənilərlə yanaşı sovet idarələrində müəyyən postu tutan azərbaycanlıların da erməni siyasətinə uyaraq vaxtilə ermənilərdən bu torpaqları müdafiə edən, Qazançıdakı keşişə və onun məkrli siyasətlərinə qarşı çıxanların siyahı ilə sürgün, həbslərə məruz qalması tarixini göstərir. Bu kimi detalların verilməsi tarixi reallıqların bədii müstəvidə əksinə xidmət edir. Quşdanın azadlığı uğrunda mübarizə apardığı xalqın qəhrəmanına çevrilməsi və sonda orbəyanların məqsədinə çatması, xalqın igid oğlu Babəklərə olduğu kimi Quşdana da ətrafının xain çıxması və əsir düşməmək, məğlubiyyəti qəbul etməmək üçün özünü öldürməsi faktı ilə qarşılaşırıq. Yazıçının bədii məharətinin nəticəsidir ki, Quşdan ölsə də məğlub təqdim olunmur. Onu sovet dövlətinin məğlub edə bilməməsi faktı da özlüyündə bu məğrur xalqın qəhrəman övladının yenilməzliyini bir daha göstərir və simvolik məqamda qiymətləndirilir. Əsərdə folklorlardan bəhrələnmənin nümunəsidir ki, dəstançılıq ənənəsinə uyğun olaraq Quşdan haqqında olan rəvayət Keçili kəndindən olan bir nurani qocanın dilindən verilir.

Azərbaycan ədəbiyyatında qələmə alınan tarixi romanların sistemləşməsi zamanı məlum olur ki, bir qism romanlarda hadisələrin çox az bir hissəsi Naxçıvanda cərəyan edir. Həmid Arzulunun “Qaçaq Quşdan” romanında isə hadisələr tamamilə Naxçıvanla bağlıdır. Hadisələr Naxçıvanda, Keçili və ətraf kəndlərdə cərəyan edir. Əsərdə Naxçıvanla bağlı yer adlarına nəzər saldıqda görə bilirik ki, yazıçı XX əsrin

əvvəllərindəki Naxçıvanı sənədlərdən və digər mənbələrdən mükəmməl şəkildə öyrənmiş, bəhs olunan əraziləri gəzmiş, yer adları, hətta bu adların mənşəyi, yaranma prosesi, etimologiyası ilə maraqlanmış, müvafiq məqamlarda məlumat vermişdir. Yazıçı həmçinin dövr haqqında olan tədqiqatlardan da bəhrələnmişdir (31; 164). Naxçıvan təbiətinin incilərindən sayılan Salvartı, Sultanbud və Qoyunbasar yaylaqları, xalqın aran-yaylaq yeri olaraq istifadə etdiyi bu torpaqların gözəl təbiəti, gözyaşıtək şəffaf bulaqları, səfali düzləri, könülaçan təmiz havası və ən əsası da bu yerlərin qonaqpərvər, saf, gözəl mənəviyyətli insanları valehedici bir şəkildə təsvir edilir. Torpağa bağlılıq, vətənpərvərlik hissləri aşılardan əsər Quşdan kimi mərd, qeyrətli oğulları məhz sevgisini aldığı torpaq kimi ucaldır. Xalqın yadelli işğalçılardan müdafiə olunduğu Daş qala, Camal qalası, Milaxlı Kərbəlayi Yəhyanın kənd camaatını erməni qırğınından qorumaq üçün gizlətdiyi Ballı qaya kimi təbii abidələri bu torpağın insanlarına məğrurluq hisslərini aşılardan. Bu regionun insanlarının sığınacaq yeri olması, insanları düşmənlərdən müdafiə edən bu qala və qayalara həm də folklordan gələn bir inamla daşa bağlılıq, ilkinlik kultu kimi də yanaşılır. Quşdanın tonqal qaladığı Qılinc qaya və bu epizodun təsviri zamanı kənd camaatının həm Quşdanın cəsurluğuna, həm də qalanın möhtəşəmliyinə heyranlıqla baxması xalq arasında daşla bağlı inamlara işarədir. Şirin çay, Divanxana bulağı, Şahbuz rayonunun yaraşığı olan Çınqıllı bulaq kimi saf suyu doğma torpağımızın bağrından süzülən bulaqlar heyranlıqla tərənnüm edilir. Oxucu qəlbində doğma torpağa tükənməz sevgi formalaşdıran bu detallar yazıçının vətəndaş mövqeyinin ifadəsidir. Bundan başqa Naxçıvanın müxtəlif yerlərində olan, hansısa hadisəylə, yaxud konkret şəxslə bağlı olan yer adlarından da bəhs olunur, hətta kiçik epizodlarla olsa da bu yerlər haqqında informasiyalar verilir. Bu sırada Top yeri, Qaratorpaq, Ağabba dağı, Toğlu qaya, Dar qaya, Quşdanın atını səyirtməyi Palçıqlı kəfşəni, Teyvaz, Milax

kəndlərinin yaxınlığında yerləşən Qiblə daşı, Dəlik təpə, Göy dağ, Qurudərə, İşıqlı dərə, Vələverə kimi yer adlarını aid etmək olar. Əsərin ilk cümləsindən başlayaraq xalqın min illik inamlar sistemi, tarixi yaddaşı ilə bağlı olan məqamlar işıqlandırılmışdır. Atrəddi piri, Xəzinə dərəsi kimi ziyarətgah rolunu oynayan pirlərdən məlumat verən yazıçı bu torpağın min illərdən bəri bu xalqın məskəni olmasının sübutu kimi məhz inanc yerlərini qoruyub saxladığının, bir növü tarixini yaşatdığıнын sübutudur. Yazıçı Keçili ilə yanaşı Milax, Teyvaz, Qazançı, Andronikin ala bilmədiyi Nehrəm, Sirab, Dəstə, Kənd Şahbuz, Gecəzur, Gömür, Nursu, Cəhri, Quşdanın qızı Çiçəyin yaşadığı Yarımca, Külüs kimi bu gün mövcud olan kəndlərdən də söz açmışdır. Milax kəndi ilə Teyvaz kəndi arasında yerləşən, bu gün yaşayış olmayan qədim Zoğala kəndindən də bəhs edilməsi əsərə tarixilik qazandıran məqamlardandır. Eyni zamanda Naxçıvanda cərəyan edən siyasi hadisələrə də toxunaraq əsərin 79-80-ci səhifələrində Naxçıvanın və Azərbaycanın siyasi vəziyyəti haqqında elmi mənbələrə istinad etməklə məlumatlar verən yazıçı bədiiliyin prinsiplərini pozsa da, oxucunun dövrün reallıqlarını görməsinə kömək edir. Quşdanın atası Dəli Məhərrəmin Naxçıvana gəlməsi, ermənilər tərəfindən öldürülməsi və Pirqəmiş adlı məsciddə yas mərasimini təsvir etməklə Naxçıvandakı vəziyyətin nə qədər gərgin olduğu göstərilir. Bütün bu qırğınlara başçılıq edənlər isə qaniçən erməni daşnakları idi. Andronik tərəfdarlarının törətdikləri qırğınlara haqqında akademik İsmayıl Hacıyev yazır: “1918-ci il ərzində Naxçıvan kəndləri dəfələrlə erməni quldurlarının hücumuna məruz qaldılar. Lap elə əvvəllərdən bu hücumların məqsədi Naxçıvanı zəbt edib Ermənistanı birləşdirmək idi” (24, s. 97).

Romanın qəhrəmanı Quşdanın doğma kəndi olan Keçili haqqında isə yazıçının kifayət qədər məlumatlılığı əsərin uğuru sayılır. Belə ki, Keçili kəndi ilə bağlı əsərin əvvəlindən də görüldüyü kimi müəllif xeyli araşdırmalar aparmış, məlumat-

lar toplamış, bu dövrü sənədlər əsasında işləyərək “Tarixin qanlı yaddaşı” (164) adlı sənədli povest yazmış Sadıq Zeynal-
oğlunun əsərindən də bəhrələnmişdir. Müəllif arxivlərdən topladığı sənədlər əsasında çoxlu məlumatlar əldə etmiş, yaşlı nəsillə bu barədə söhbətlər aparmışdır. Məhz bu axtarışların nəticəsidir ki, yazıçı Keçili kəndinin tarixi və kənddə yaşayan tayfalar haqqında dolğun məlumat verir. Quşdanın mənsub olduğu Sofulular, onun sevdiyi Gülnazın mənsub olduğu Zeynalxanlılar kimi tayfalarla yanaşı Hacılılar, Əşkafılılar, Alməmmədlilər və başqa tayfalara aid məlumatlar da əsərin informasiya bazasını zənginləşdirir.

Romanda yazıçı XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi Naxçıvanda da ermənilərin törətdikləri qırğınlar, ərazi iddiaları, erməni vəhşiliyinin hələ də xalqın yaddaşında yaşayan izlərindən söz açmış, tarixi sənədlərdə olduğu kimi ermənilərin xalqımızın başına gətirdiyi müsibətlərin mahiyyətinə gedərək baş verən hadisələrə siyasi şərh verilmişdir. Belə qırğınların hədəflərindən biri də Şahbuz rayonunun Keçili kəndi idi. Uca dağların, sıldırım qayaların verdiyi sərt təbiət bu kəndin insanlarına da sirayət etmişdir ki, hələ sovet hökuməti qurulmamışdan əvvəl Naxçıvanda Araz-Türk Cümhuriyyətinin fəaliyyət göstərdiyi illərdə və ondan da əvvəlki dövrlərdə yaranan boşluqdan istifadə edən ermənilərin günahsız, əliyalın xalqı qırması faktları tarixin tərbiyəvi dərsi kimi təqdim olunur. Məlum olur ki, müqavimət göstərən yerli əhalinin siyahısı sovetlər dönəmində dövlət təhlükəsizlik orqanlarına soxulmuş məkrli ermənilərin əlindədir. Təhlükəsizlik orqanlarında işləyən azərbaycanlıları da bu işə təhrik edən orbəyanlar 1917-1920-ci illərdə müqavimət hərəkatına başçılıq edən, ziyalı, milli düşüncəli vətəndaşları sürgünlərə, həbslərə, güllələnmələrə məruz qoymuşdur. Naxçıvanın igid oğlanları olan Quşdanlar, Kərbəlayı Yəhyalar günahsız xalqı müdafiə edir. Bu dövrü arxiv sənədlərinə əsasən tədqiq edən Sadıq Zeynal-
oğlunun verdiyi məlumatlardan da göründüyü

kimi, kütləvi qırğınların bir hədəfi Keçili kəndi idisə, digər hədəfi də Milax, Teyvaz, Ərəfsə kəndləri olmuşdur. Keçili kəndində bu illərdə öldürülən günahsız insanların taleyindən, bu kənddəki qırğınlardan bəhs edən çoxlu elmi mənbələr vardır. Belə mənbələrdən biri də akademik Ziya Bünyadovun Keçili kəndində bu ildə öldürülənlərin siyahısını verdiyi “Qırmızı terror” kitabıdır (31, s. 23-30). Bu işlərə rəhbərliyi isə Azərbaycan Siyasi İdarəsinin Naxçıvan Vilayət şöbəsinin köməkçisi Orbelyan, 41-ci sərhəd dəstəsinin rəhbəri Nikişev edirdi (41, s. 18). “Milax işi”nə rəhbərlik edən Orbelyan və onun havadarları siyasi şöbənin sədri Yaqubova təsir edərək “Keçili işi”nin də ona verilməsini istəyir və buna nail olur. Bununla da Keçili kəndində də qanlı cinayətlər başlayır (164, s. 15). Yazıçı erməni məsələsinin kökünə varır, tarixə gedərək onların bu torpaqlara gəlmə olması, sonradan torpaq iddialarına düşməsi kimi məsələləri elə erməninin dilindən ifadə edir. “Müsəlmanın başına nə gəlsə ürəyiyumuşaqlığından, xeyir-xahlığından, rəhimdilliyindən gəlir” (20, s. 53)-deyən erməninin əsil siması Gecəzürdə keşiş Matevosyanın itinin Keçiliyə gəlməsi, quduraraq ona sahib çıxanları qırmaq istəməsi ilə müqayisədə göstərilir.

Naxçıvanın bu illərdəki vəziyyətindən ətraflı şəkildə bəhs edən yazıçı xalqın hər gün dəyişən hakimiyyətlərin əlində əsir olması, Naxçıvanda gözü olan erməni, rus, ingilis, fars, amerikan işğalçılarının burada yaratdığı vəziyyətdən çaş-baş qalmasını təsvir edərək din xadimlərinin hər gün öz qapılarından bir bayraq asmasını yazır (20, s. 79). Qeyd edək ki, XX əsrin əvvəlləri Cənubi Azərbaycan məşrutə hərəkatının bədii tarixini yaradan Məmməd Səid Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanında da Təbrizdə dini zümrədən olan insanların evinin önündən hər gün bir bayraq asması faktı vardır (129).

Romanda 1912-1930-cu illərdə Naxçıvanda cərəyan edən hadisələrdən, siyasi proseslərdən, xarici dövlətlərin buraya olan marağından, ermənilərin bölgədəki məkrli

oyunlarından, Naxçıvanda Araz-Türk respublikasının fəaliyyəti və fəallarından, milli düşüncəli ziyalılardan, imperiya dövrünün ilkin mərhələsindəki proseslərdən, kollektivləşmə hərəkatından, kollektivləşməyə qarşı çıxılan bölgələrdən, sovet rəhbərliyinin buna qarşı gördüyü tədbirlərdən, güc orqanlarına yerləşmiş ermənilərin bundan istifadə edərək Naxçıvanın işıqlı ziyalılarını, müqavimət göstərən insanları vəhşicəsinə qırmasından və s. proseslərdən yazıçı qısa icmallarla dolğun və dəqiq məlumat verir. Oxucunu dövrün gerçəklərini yaşamağa, unutmamağa səsləyir. Azərbaycanda, Naxçıvanda qaçaqçılıq hərəkatından Qaçaq Qardaşxanla Qaçaq Quşdanın görüşlərindən danışılan səhnələrdə isə dastançılıq ənənələrinin aşkar izi görünür. Yazıçı qaçaqçılığa doğru aparən siyasi proseslərin kütlələr üzərindəki təsirini və buna qarşı ilkin etirazları sosial planda, incəliklərinə qədər vermişdir. Bu haqda professor Yavuz Axundlu yazır: “İki qəhrəmanın dostluğu xalqın taleyi ilə bağlı məsələlərə eyni münasibəti ifadə edən əqidə, məslək, amal dostluğu olduğu üçün daha güclüdür” (10, s. 380). Tədqiqatçı əsər və müəllifin yaradıcılığı haqqında fikirlərini ümumiləşdirir və əsərin tarixi funksiyası ilə yanaşı tərbiyəvi əhəmiyyətini də vurğulayır (8). Tarixi dəqiqliklə 17 iyulda Andronikin Nehrəm kəndini ala bilməməsi, nehrəmlilərin mübarizəsi, Kazım Qarabəkir paşanın Naxçıvana gəlməsini eşidib Naxçıvandan qaçması, Türk Qafqaz ordusunun Naxçıvana gəlməsi, Milli komitənin yaradılması və fəaliyyəti əsərin məzmununu dolğunlaşdırır (20). Mirzə Nəsrulla Əmirovun, həmçinin o dövrlük milli düşüncəli ziyalıların Naxçıvanın müdafiəsi yolundakı əməli işlərindən danışılır. Qazançıya yığılmış ermənilərin Milax, Teyvaz, Ərəfsə kəndlərində qırğınlar törətməsi təsvir edilmiş, Kərbəlayı Yəhyanın erməni gəlinini özünə arvad etməsi, əsərin sonunda gördüyümüz kimi bu “erməni” arvadın əməlləri, bunaları bilə-bilə erməniləri yenə də süfrəmizin artıqları ilə saxlamamız, ermənilərin isə ilk fürsətdə günahsız xalqı amansızcasına qırması inandırıcı

dəlillər əsasında təqdim olunur. Müəllif tarixi reallıqla bərabər təxəyyül imkanlarından da istifadə edərək bu səhnələri təbii, inandırıcı şəkildə təsvir etməklə oxucuda güclü təsir yaradır. Quşdanın atası Dəli Məhərrəmin Naxçıvana gəlməsi, Rəhim xanla görüşməsi səhnəsi də, Kərbəlayı Yəhyanın kənd əhalisini qorumaq üçün Ballı daşda gizlətməsi də, bir çox bu kimi səhnələr qısa təsvir olunmasına baxmayaraq güclü fikir formalaşdırır. Həmçinin Kərbəlayı Yəhyanın aqibəti də qısa şəkildə işıqlandırılır. Yəqin ki, yazıçı düşüncəsində səhvlərinin qurbanı olan, amma müsbət tərəfləri də olan Kərbəlayı Yəhyanın bağışlanmazlığının kökündə erməni gəlinini qaçırması, əxlaq məsələsindəki zəif mövqeyi durur. Kərbəlayı Yəhyanın Teyvazda kollektivləşməyə qarşı çıxanlarla birgə keçirdiyi yığınaqda “Qurani-Kərim”ə and içilməsi, Orbelyanın burada iştirak edənləri siyahı ilə güllələnməsi kimi səhnələr də ermənilərin iç üzünü, məkrli niyyətlərini, saxtakarlıqlarını göstərməklə yanaşı minilliklər ərzində bu xalqın başına olmanın oyunlar açılmasına baxmayaraq milli təəssübkeşlik məsələsində hələ də lazımınca mövqe tuta bilməməyimizi diqqət mərkəzinə çəkməkdir. Yazıçı bu kimi detallardan kifayət qədər istifadə edərək həmin dövrün tarixinə bədii güzgü tutur. Yaqubov haradasa əməllərinin düzgün olmadığını bilir və hətta bunu təklidə Bəşirova deyir. Amma bu heç nəyi dəyişmir. Bəşirovsa ondan fərqli olaraq bu çirkəbə təsadüfən düşmüş adamdır. O, qısa zamanda Orbelyanların niyyətini duyur, bu axına birbaşa qarşı çıxmasa da, buna cəhd edir. Quşdanla görüşüb onu vəziyyətdən xəbərdar edir. Elə bu görüşdən qayıdanda da xain Makar tərəfindən öldürülür. Quşdan isə Makarı bir zaman qudurmuş erməni itini basdırdığı zibillikdə, həm də özünə öz qəbrini qazdıraraq basdırır. Məhz bu səhnədə yazıçı qələminin güdrəti aydınca görünür.

Yazıçı Naxçıvanın tarixinin bu illərini xarakterizə edən kiçik hissələrdə burada gedən siyasi proseslərə də aydınlıq gətirir. Belə ki, 28 iyul 1920-ci ildə Naxçıvana Qızıl Ordunun

gəlməsi, az sonra Naxçıvanın Ermənistana verilməsi ilə bağlı xəbərlərin yayılması, xalqın kütləvi etirazları, 30 noyabrda Behbud ağa Şahtaxılının Naxçıvanın, Zəngəzurun Ermənistana verilməsi əleyhinə çıxışı, 2 dekabrda “Kommunist” qəzetində bunun yalan olduğunu bəyan edən yazının dərc olunması, Naxçıvanın Fövqəladə Komissarı Bahadur Vəlibəyovun bu işlərdəki rolu və bu kimi məsələlərdən ətraflı məlumat verən yazıçı milli mövqeyinin ifadəsi kimi Naxçıvanda gedən proseslərə biganə qala bilmədiyindən oxucunu da milli məsələdə ayıq olmağa çağırır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Naxçıvanın Fövqəladə Komissarı Bahadur Vəlibəyovun həyatının müxtəlif məqamlarını qələmə alan tarixi mövzulu əsərlərdən biri də xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun “Günəş doğan yerdə” romanıdır. Romanda XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan tarixinin ədəbi əksi istiqamətində müəyyən məqamlar maraq doğurmaqdadır (84). “Qaçaq Quşdan” romanındakı bu məqamlarda müəyyən qədər yaradıcı düşüncənin izləri olsa da, tarixi reallıqlarla uyğunluq daha güclüdür (25). Romanda erməni fitnəkarlığının ən çirkin və düşünülmüş forması keşişin oğlu Haykazın etirafıdır. Düşünülmüş şəkildə, həm də erməni siyasətinə uyğun olaraq erməni iddialarının kökünə gedərək Naxçıvanda, eləcə də Azərbaycanın digər bölgələrində törədilən qırğınlar bu mənfur erməninin dilindən verilir.

Əsərdə Naxçıvan xanlarının nəslindən söz açılır, ermənilərə qarşı mübarizədə fəallığı ilə xüsusilə seçilən Fətəli xanın şücaətindən, qəhrəmanlığından danışmaqla nəinki Keçili kəndinin, bu dövrdəki Naxçıvan həyatının salnaməsi yaradılır.

Romanda folklor motivlərindən, bayatılardan, atalar sözü və məsəllərdən, geniş şəkildə istifadə edilir. Əsərdə qəhrəmanın həyatının müxtəlif səhnələrini, onun ruhi mənəvi dünyasını, düşüncələr aləmini ifadə edən, həm də Quşdana olan ümumxalq sevgisini, məhəbbətini, rəğbətini yaşadan şeir parçalarından yerli-yerində istifadə olunur. Keçili kəndində, eləcə də bir çox bölgələrimizdə məişət şəraitimizin, süfrə

mədəniyyətimizin gözəl nümunəsi, xalqın qısa hazırlıqla bağlı gördüyü tədbirlərdən məqamında bəhs olunur. Yaxud novruz bayramı ilə əlaqəli olaraq bu gün də yaşadılan adətlərdən dolğun şəkildə danışan yazıçı novruz adətləri, çərşənbələr, xan bəzəmə, küsülülərin bərişması, bayram süfrəsindəki yeddi ləvin yemək hazırlama və bu bayramla bağlı hətta unudulmaqda olan adətlərimizdən ürək dolusu söz açır. Əsərin sonunda Quşdanın arvadı Gülnazın namusunu, ləyaqətini qorumaq naminə öz canından keçməsi, özünü qayadan atması Burla xatunu xatırladır. Həmçinin yazıçının düşüncəsindəki Azərbaycan qadınının mənəvi ucalığını bir daha göstərmiş olur. Əsərdə aşıq yaradıcılığından bəhrələnmənin uğurlu nümunələri də diqqəti cəlb edir. Keçili kəndinin aşığı Orucəlinin sənətə bağlılığı, məclis aparması, sevgilisi Zabita ilə deyişmələri, Zabitanın dediyi haxıştalar əsl folklor məclisini xatırladır. Toy şənliyində iştirak edən Göyçə aşığı Aşıq Ümidin Qaçaq Qardaşxandan dediyi dastan sevilərək dinlənildiyi kimi, Aşıq Orucəli ilə deyişməsi də maraqla qarşılır, Naxçıvanda aşıq sənətinə marağı göstərir, aşıq sənətinin incəliklərinə qədər bütün normalarının gözlənməsi, folklordan bu nümunəvi bəhrələnmə əsərə müsbət keyfiyyətlər qatır. Aşıqların iştirak etdiyi toy şənliyi və Keçili kəndində tarixin məhz bu dövrdəki toy adətlərindən ətraflı danışılması mərasim və adətlərimizdən və bu adətlərin Keçili kəndində də yaşadılmasından xəbər verir. Haxıştalar deyilməsi, xına gecəsinin keçirilməsi və bu kimi milli təfəkkürümüzün ifadəsindən danışmaqla yazar oxucusunu tarixin sehrinə sala bilir.

“Qaçaq Quşdan” romanında əsərin ümumu ruhuna, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə xələl gətirən detallar da vardır. Əsərin əvvəllərində səma quşunu təsvir edərkən beş metr uzunluqda idi deyilir. Orucqulu kişi ilə bağlı olan səhnələrdə isə Mina bəzən Orucqulunun qızı, bəzən də nəvəsi kimi təqdim olunur (20, s. 53). Yaxud əsərin 252-ci səhifəsində yaralanan “Erməni güdükçü ürəyinin başını tutub qaçdı” (20, s. 252) kimi

cümlələr əsərdə məntiqi prinsiplərin pozulmasına səbəb olur. Bir başqa nümunəyə nəzər salaq. Yazıçı Quşdanı təsvir edərkən onu oxuculara enlikürək, ucaboy, ağbəniz bir şəxs kimi təqdim etməklə yanaşı, həm də onun incəbelli olduğunu yazır. Halbuki dastanlarda, nağıllarda kişi qəhrəmanları yox, qadın qəhrəmanları təsvir edərkən onların incəbelliliyindən söz açılması sənətkarların karına gələn ənənəviləşmiş bir haldır.

Romanın baş qəhrəmanı olan Quşdan kiçik yaşlarından oxucu gözü qarşısında böyüyür. Belə ki, onun ümumi dünyagörüşü təhsil illərində yox, hələ uşaq yaşlarından xalq içərisində yetişməsi nəticəsində formalaşmışdır kimi fikirdə bir yarımçıqlıq var. Əsərdə səma quşunun verdiyi azad ruh Quşdanın simasında xalqın mübariz oğlunu yetişdirir, səma quşu ömrünün sonuna qədər Quşdanı müdafiə edir. Öldükdə isə sirli bir şəkildə onun nəşini ortalıqdan götürür, mifik yaddaşda olduğu kimi qəhrəmanın ölüsünü belə düşmənlərinə vermir. Quşdan cəsur, mərd, döyüşkən, bir o qədər də milli düşüncəli, vətənpərvər, qeyrətli bir insandır. Bəzən hadisələrə bitərəf yanaşsa da, bu, onun daxili ədalətinin təzahürüdür. Quşdan-Gülnaz məhəbbət xəttində isə o, sadıq aşıq obrazıdır. O, ermənilərə qarşı mövqeyində barışmaz olduğu kimi ermənilərə güzəştə gedən atası Dəli Məhərrəm və Kərbəlayı Yəhya ilə də ürəyinin dərinliyində barışmır, buna baxmayaraq etik prinsipləri, etalon əxlaqi dəyərləri qoruyaraq səssiz qalır. O, dastan qəhrəmanlarımız kimi atını müqəddəs görür, atı da son ana qədər ona sədaqətli olur. Quşdanın ölümü oxucuda dərin təəssüf hissi doğurur. “El üçün ağlayan göz kor qalar” prinsipi doğrulsa da yazıçı sonda Quşdanının ölümünü, özünü öldürməsinə ruhu, iradəsi, əzmi ilə bağlayır. Quşdan müəllifin dediyi kimi xalq mübarizidir və xalq yolunda ölür ki, ölümsüzləşsin. Yazıçı məharəti ilə Quşdan obraz olaraq qəhrəmanlaşır, ucalır. Tədqiqatçı Həsənəli Eyvazlı yazır: “Yazıçı Quşdanı addım-addım həyata hazırlayır” (20, s. 20). Düşündürücü odur ki, illərlə həyata, qəhrəmanlıq səhnəsinə hazırlanan Quşdan

sonda ölümü ilə ictimai gerçəkliyə etirazını bildirir.

Romanda əsas hadisələrin açılışında əhəmiyyətli rol oynayan yardımçı obrazlar da vardır. Bu sırada Quşdanın həyat yoldaşı olan Gülnaz daxili dünyası, əxli ucalığı və saflığı ilə oxucu yaddaşında əbədiləşir. Gülnaz obrazı yazıçının təxəyyül gücünün ən çox göründüyü məqamlardandır.

Qadın surətləri içərisində xüsusilə qeyd olunası obraz Zabıtabdır. O, elin şad günündə xalqın sevincini bölüşdüyü kimi, elin dar günündə də, Banuçiçöklər kimi döyüş meydanına atılır, vətəni, xalqı yolunda can verməyə hazır olduğunu əməli ilə sərgiləyir. Ağılı, iradəsi, mətanəti ilə o, Gülnaz obrazından daha mükəmməl şəkildə təqdim olunur.

Əsərdə nifrət mənbəyi kimi təqdim olunan Orbelyan, Haykaz və Makar kimi erməni obrazlar da vardır. Onların simasında müəllif ermənilərin mənfur xislətini ümumiləşdirərək çatdırmağa nail olur.

Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində aparıcı mövqe tutmasına baxmayaraq xalqımıza qarşı həyata keçirilən təxribatlarda iştirak edən Yaqubov, Bəşirov kimi obrazlar da mənfə planda təsvir olunmuşdur. Bəşirov kimi vətənpərvər, qeyrətli oğlanlarımızın da ümumiləşmiş obrazı vardır və Bəşirov Yaqubovun əksinə olaraq bu haqsızlığa göz yummur. Quşdanı xəbərdar edir və bu yolda ölsə də ölümü ilə ucalır. Ən azından ona görə ki, ermənilərin ələ aldığı DTK-da ucala bilməzdi, buna onun vicdanı yol verməzdi.

Əsərdə az iştirak etməsinə baxmayaraq güclü təsir imkanı formalaşdıran surətlər sırasında Quşdanın atası, anası, Keçili kəndinin sırasıvakinləri, eləcə də Milax, Teyvaz, Ərəfsə kəndlərində erməni siyasətinin qurbanı olan epizodik surətlər də vardır. Romanın sonunda da deyildiyi kimi “Keçili xanimanı dağıdıldı. Lakin bu dağıntılar içində Quşdan adlı bir qəsr uçulmaz qalır” (20, s. 263).

Roman haqqında olan fikirləri ümumiləşdirərək yekun elmi qənaətə gələn professor Yavuz Axundlu yazır: “”Qaçaq

Quşdan” romanı müəllifin yeni uğuru və tarixi roman janrının yaddaqalan nümunələrindən biridir” (6, s. 493).

Sovetlər dönməində də tarixi nəsrin mövzu dairəsinə qaçaqçılıq hərəkətindən bəhs edən nəsr nümunələr üstünlük təşkil edirdi. Əslində bu, sovet ideologiyasına sər f edən bir məqam idi. Ona görə ki, bir tərəfdən qaçaqçılıq hərəkəti və kütlələr arasında çıxmış qəhrəmanlara diqqət yönəltməklə əhalini aktual siyasi mövzulardan uzaq tutur, digər tərəfdən isə istər çar Rusiyası dövründə, istərsə də sovetlər dövründəki qaçaqlar və onlarla mübarizədə dövlətin qalib gəlməsi kütlələr arasında sovet dövlətinin gücünə inam formalaşdırır, xalqın mübarizə əzmini qırır, psixoloji təsir effekti yaradırdı.

Sovetlər dövründə qaçaqçılıq hərəkəti ilə bağlı yazılan nəsr nümunələrindən biri də yazıçı Güllü Məmmədovanın “Qaçaq Quşdan” povesti idi. Yazıçı Quşdan haqqında el dilində gəzən rəvayətlərdən, Quşdanın qaçaqçılıq etdiyi dövrün tarixi materiallarından bəhrələnsə də, əsərin mətnindən görüldüyü kimi, daha çox təxəyyül imkanlarından istifadə etmişdir. Həmid Arzulunun romanı ilə Güllü Məmmədovanın eyniadlı povestinin fərqlini əsərlərin yazılması arasındakı zamanla yanaşı sovetlər dönməi ilə müstəqillik illərindəki milli strategiyanın, azərbaycançılıq düşüncəsinin ifadə formasında da görə bilərik. Sovet hakimiyyəti illərində Orbelyan adlı erməninin havadarlarının dəstəyi ilə yerli xalqa divan tutulması isə tam dəqiqliyi və reallığı ilə işıqlandırılmamışdır. Bir məsələni də qeyd edək ki, povestin qələmə alındığı vaxtlarda Azərbaycan nəsrində özünü göstərən yeni mövzu axtarırları və milli xarakterlərin bədii ədəbiyyata gətirilməsi meyl bu əsərdə də görünməkdədir. Belə ki, Azərbaycan nəsrinin istedadlı nümayəndəsi, əsərlərində yaratdığı milli xarakterlərlə daha çox diqqəti cəlb edən Fərman Kərimzadənin “Qarlı aşırım” romanı ilə Güllü Məmmədovanın “Qaçaq Quşdan” povesti arasında müəyyən oxşarlıqlar duyulur, daha dəqiq desək povestdə “Qarlı aşırım”dan təsirlənmə özünü göstərməkdədir. Belə ki,

povestdəki Soltan bəylə adı çəkilən romandakı Kərbalayı İsmayılın, Kürd İsmayilla Qəmlonun xarakter oxşarlığı, tipiklik göstəriciləri, milli məsələdə olduğu qədər, adət və ənənələrə, etalon dəyərlərə münasibətlərində konkretlik və s. keyfiyyətlər povestdə müəyyən təsirlənmə elementlərinin olduğunu təsdiqləyir. Həmçinin hər iki əsərin süjet xətti, hadisələrin sosial planda verilməsi, sonluqlardakı müəyyən bənzərliklər bu təsirlənmə faktını təsdiqləyir (152).

Əsərin baş qəhrəmanı Quşdan ilk baxışda müsbət planda təqdim olunsada, bəzi kiçik detallar müəllifin bu mövqeyinə kölgə salır. İlk olaraq onu deyək ki, mili xarakteri canlandıran yazıçı Quşdan obrazını iradəsiz, zəif planda verir, onun fikri tərəddüdləri və pessimizmi qəhrəman kimliyinə yaraşmır, Quşdana dar günündə sahib çıxan Nurməhəmməd kişinin ölümünə göz yumması, amma dostu Xanışın ölümünə icazə verməməsi obrazın ziddiyyətini ortaya qoyur. Düşünürük, bu sədaqətdirmi? Quşdanın tərəddüdünün doğurduğu növbəti səhv isə onun amalına kölgə salır. Bəlkə də yazıçı Quşdan barədə, onun uğrunda vuruşduğu ideyanı tam müdafiə etməməsi haqda hansısa məlumatla məlikdir ki, qəhrəmanını bu şəkildə təqdim edir. Ancaq əsərdə bunu göstərəcək hər hansı detal yoxdur. Quşdanın dilindən verilən “Ara sakitləşənə qədər dağlarda baş girləyirəm” (109) -sözləri, yaxud Quşdanın ona sahib çıxan dostları, silah yoldaşları haqqında dediyi “Əgər onlar olmasaydı mən nə dəstəyə qoşulardım, nə də sovet hökumətinə güllə atardım” (109, s. 252) -fikri onun və yazıçı düşüncəsinin ziddiyyətini ortaya qoyur. Bir onu demək olar ki, dastançılıq ənənəsində formalaşan haqqa xəyanət edənin ölümünün labüdlüyü gerçəyi folklorun yazılı ədəbiyyata təsiri kimi Quşdanın ölümünü zəruri edir.

Povestdə əsas hadisələrin cərəyan etdiyi bir Naxçıvan gerçəkiliyi də vardır. Əsərdə Naxçıvanın müvafiq dövrünün siyasi və sosial mənzərəsi yaradılmış, əhalinin yaşam səviyyəsi, məişət şəraiti canlandırılmışdır. Həmçinin yazıçının

Naxçıvana bələdliyinin göstəricisidir ki, tarixi şərait dolğunluğu ilə canlandırılmışdır. Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qurulması prosesi, bunu doğuran şərait, tarixi və ictimai gerçəkliklər müəyyən qədər tarixi həqiqətə uyğun yaradılmışdır. Vurğulanası hal odur ki, yazıcının Naxçıvan təbiətinə bələdliyinin göstəricisi olaraq əsərin sonunda Quşdanın dilindən polis rəisi Mansurova “Daş qaladan Sirab kəndinə yol...var”(109, s. 270), dedirdir. Naxçıvanla bağlı əsərdə adı keçən yer adları da maraqlı doğuran məqamlardandır. Bu sıraya Daş qala, Sarı dağ, Ballı qaya, Çay Şahbuz, Külüs, Üçqardaş, Ərəci dağı, Qarabağlar kəndi, Toğlu qaya, Şəhur, Nəhəcir kəndi, Nəhəcir qalası, Tata düzü kimi yer adları daxildir. Əsərdə müəyyən çatışmazlıqlar olsa da, bədii mətnin özü dövrə aid kifayət qədər informasiya verir.

Tariximizin ayrı-ayrı mərhələlərini işıqlandırmaq həmişə qələm sahiblərimizin qarşısında duran aktual məsələlərdən olmuşdur. Bu mənada müstəqillik illərində uğurlu addımlar atılmışdır. Belə ədəbi cəhdlərdən biri də 1999-cu ildə çap olunmuş “Tarixin qanlı yaddaşı” kitabıdır. Müəllif Sadiq Zeynalov müxtəlif illərdə toplanmış arxiv sənədlərinin əsasında Naxçıvanda 1930-42-ci illərdə Orbelyan adlı erməninin başçılığı ilə törədilən sürgün və qırğınlardan bəhs edən maraqlı və gərəkli bir əsər ortaya qoyub. Əsəri rus dilindən tərcümə edən ədəbiyyatşünas, yazıçı-dramaturq Həmid Arzulu “Tarixin qanlı yaddaşı” əsərini sənədli povest kimi görür və dəyərləndirir (164, s. 9). Povest sənədlərdə öz əksini tapan ibrətamiz bir tarixə işıq salır. Bu tarix Keçili, Milax, Teyvaz, Ərəfsə, Qazançı kəndlərində Orbelyanın əmri ilə törədilən qanlı cinayətlərdən ibarətdir. Arxiv materiallarını müəllif safçürük edərək Naxçıvan NKVD-də saxlanılan “Keçili işi” və “Milax işi” adlı sənədlərdə öz əksini tapmış cinayətlərə aydınlıq gətirir. O da məlum olur ki, “Milax işi”ni üzərinə götürən Orbelyan Milax və qonşu Teyvaz, Ərəfsə kəndlərində öz çirkin əməllərini həyata keçirir. Azərbaycanda sovet

hakimiyyətinin qurulmasından əvvəlki illərdə, Xalq Cümhuriyyəti dövründə Naxçıvanda erməni qırğınlarına qarşı vuruşan, mərd, cəsur vətəndaşların siyahı üzrə sürgün edilməsi, güllələnməsi prosesi bəşər tarixinə qara ləkə kimi düşmüşdür. Orbelyan daha sonra “Keçili iş”ni öhdəsinə götürərək məkrli niyyətlərini burada da həyata keçirir. Ağrılı olan odur ki, məlum dövrdə Orbelyanın işlədiyi NKVD idarəsinin başında duran Yaqubov kimi ermənilərin fitvası ilə hərəkət edən “sapı özümüzdən olan baltalar” da var idi. Hətta dəqiqliklə müqayisə aparan müəllif 1930-40-cı illərdəki cinayətlərin “Sovet dövləti naminə” edildiyini, əsərin sonundakı faciənin isə “Böyük Ermənistan” adı altında həyata keçirilməsi xəyal edilən planın tərkib hissəsi olduğunu yazır.

İki hissədən ibarət olan povestdə hadisələr müəllifin öz dilindən verilir. Erməni vəhşiliyinin və qəddarlığının müxtəlif səhnələrini təsvir etməklə yanaşı müəllif xalqımızın tarixi düşmənləri olan ermənilərin yaşadığımız dövrdə-1980-90-cı illərdə Qarabağda törətdiyi qırğınlardan, torpaqlarımızı işğal etmələrindən vətəndaş təəssübkeşliyi ilə söz açır. Yeri gəldikcə Orbelyanın vəhşi simasını aydınlatmaq üçün tarixə müraciət edən yazar bu qatilin Ağdərədə qoyduğu qanlı izləri xatırladır. Bu həmin Orbelyandır ki, 1941-ci ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti məhkəməsinə sədirlik etmişdir. Əsərdə təsvir edilən bu faktı o dövrün tarixi mənbələri də təsdiqləyir (31).

Povestdə arxiv sənədlərinə istinad olunaraq təsvir edilir ki, Orbelyanın hazırladığı “Milax işi”ndə Kərbəlayı Yəhyanın qardaşı və yaxın kəndlərdəki antisovet mövqeli adamlar Teyvaz kəndində Qasım Teymur oğlunun evində toplaşaraq əks təbliğat yaratmağa çalışmışlar. Müəllifin təcrübəli orqan işçisi kimi bu “Delonun” Orbelyan tərəfindən uydurulmuş hissələrini dəqiqliklə təhlil etməsi nəticəsində aydın olur ki, işdə göstərildiyi kimi silahlı müqavimət dəstəsi olmamış, Orbelyanın Abasqulu bəyin dəstəsi ilə (Abasqulu bəy Şadlinski) işləməkləri haqqındakı məlumatı uydurmadır.

Yazarın gəldiyi qənaət, həmçinin dövrə aid sənədlərin də təsdiq etdiyi kimi, Orbelyan sadəcə 1918-1920-ci illərdə daşnaklara qarşı vuruşmuş vətəndaşların hər birinin adını bu qara siyahıya yazmaqla onlar haqqında qondarma cinayət işi açmış, günahsız insanları güllələtməmişdir. Müəllif Orbelyanın niyyətini bu şəkildə xarakterizə edir: “O bilirdi ki, 18-20-ci illərdə daşnak yalquzaqlarından qəhrəmanlıqla qorunmuş bu kəndlər Ermənistanın sərhəddi yaxınlığında yerləşir və ona görə də bu kəndlərin əhalisini məhv etmək lazımdır ki, sonradan bu torpaqlara asanlıqla sahib çıxıb biləsən...” (164, s. 22). İstintaq işinin aparılması prosesində yanlışlıqlara, qondarma məqamlara aydınlıq gətirilir, tarixi reallıqların daha aydın görünməsi üçün münasib informasiyalar verilir. Bu sırada Naxçıvan NKVD rəisi Yaqubovun xalqımız qarşısındakı “xidmətlərini” qeyd etmək olar. Baş siyasi idarənin rəisi Yaqubov bəzilərinin dindirilməsində iştirak etmişdir. Ən azından sənədlər belə deyir. Deyilənlərə inansaq Kərbəlayı Yəhyanın dəstəsinin üzvlərinin hamısı erməni-müsəlman davasında iştirak etmiş, hətta Məmmədəli Qurbanov sol gözünü itirmişdir. Nə qədər qərribə olsa da 80 yaşlı savadsız kəndlinin dindirilməsi rus dilində aparılmış və güllələnmə hökmü, dəlillərin az olmasına baxmayaraq, qısa zamanda yerinə yetirilmişdir (164, s. 29).

Dindirilmə protokollarında Teyvaz və qonşu kəndlərdəki kasıb komitələrindən danışılır. Müəllif bu kəndlərin gözəl təbiəti və kənd təsərrüfatına yararlılığını vurğulayır. Siyasi iş şöbəsinin işçisi Tokarevin məlumatına istinad edilərək bu kəndlərdə həmin tarixdə siyasi iş aparılmadığını, bundan dolayı sənədlərdə göstərilən kimi fəhlə-kəndli hökuməti, kasıb kimi sözlərin əsassız olduğunu da qeyd edir. Çünki həmin tarixdə bu kəndlərdə sovet quruluşu, kommunist ideyaları haqqında məlumatlar yox idi. Bununla yanaşı onu da öyrənirik ki, Baş Siyasi idarədə Bəşir Vəliyev kimi milli simasını, vətəndaş kimliyini itirməmiş məmurlar da var idi və onun kimilərin istintaq işində ədalətli mövqeyi 42 min NKVD əməkdaşının

repressiyaya məruz qalmasına səbəb olur. Amma Orbelyanın yanında olan Yaqubov, Əsgərov kimilər daha çox idi. Müəllifin fikrincə, bu çoxluq məhz məlum qırğınların törədilməsində onların rolunun böyüklüyünü göstərir.

Müəllif yenə də faktlara üz tutur. SSRİ DTK-nın sədri olmuş Kryuçkovun 1937-ci ildə 688 min şəxsin güllələndiyini deməsini xatırladır. 1937-ci il 5-10 avqust tarixlərində Naxçıvan MR-də 9 min 957 nəfərin həbs edildiyini qeyd edir (164, s. 35).

Yazıcının öz ailəsinin də məruz qaldığı bu repressiya dalğası nəticəsində güllələnən, Sibirə, Qazağıstanın susuz səhralarına sürgün olunanlar, onlardan çoxunun kəskin iqlim şəraitinə dözməyərək ölməsi kimi reallıqlara da aydınlıq gətirilir. Müəllif özü də əsəri sənədli povest adlandırır (164, s. 48). Yazar vətəndaşlıq emosiyası ilə bu represiyada həlak olan, incidilən insanlara mənəvi qiymət verir, sözlə abidə ucaldır, təsirli dillə tarixi-siyasi vəziyyəti dəyərləndirir.

Povestin ikinci hissəsində Orbelyanın rəhbərlik etdiyi “Keçili işi” əsasında bu kənddə güllələnən, sürgün olunanların istintaq işi arxiv sənədləri əsasında ortaya qoyulmuşdur. Bu bölmədə müəllif göstərməyə çalışmışdır ki, ermənilərin gözləri tarixən torpaqlarımızda olmuş, məkrli niyyətlərini hər zaman həyata keçirməyə fürsət axtarmışdır. Konkret faktların təmsalında 1918-1920-ci illərdə Andronikin Naxçıvanda törətdiyi qırğınlar, təkcə Yaycı kəndində 600-dən çox günahsız insanın vəhşicəsinə qətl edildiyi xatırlanır. Andronikin ideya davamçısı olan Orbelyanın “Keçili işi”ndə kollektivləşməyə qarşı çıxanlar adı altında apardığı həbs və sürgün dalğasının siyasi mahiyyəti ustalıqla ortaya qoyulur. Onun Qriqoryan, Markaryan, Sumbatov, Barşov, Beriya kimi havadarlarına arxalanaraq “dənizdən dənizə böyük Ermənistan” ideyasına xidmət etməsi tarixi müqayisələrlə əsaslandırılır. İstintaq işinin əvvəlcə Bəşir Vəliyevə tapşırılması, sonradan Orbelyanın dövrüyyəyə girməsi və ardınca qırğınların başlanması planın bir parçası idi.

Yazar həmçinin Keçili kəndinin tarixinə, kəndin əhali-

sinin say tərkibinə və s. kimi faktlara tarixi baxış formalaşdırır, müqayisələr aparır, saxtalaşdırılmış istintaq içərisində uyğunsuz məqamları dəyərləndirir. Rəhim xan Naxçıvanskiyin və Böyükəğa Sultanovun kənddəki nüfuzundan, həmçinin torpaq mülkləri haqda müfəssəl məlumat verən yazar hətta naxçıvanlıların hələ də onu “Şaşa” ləqəbi ilə tanıdığını xatırladır. Keçilinin bir üsyan beşiyinə çevrilməsi prosesini izləyən yazar bunu doğuran ictimai vəziyyəti dəqiqliklə vurğulayır. O da məlum olur ki, əslində bu repressiyanın qurbanları 1918-1920-ci illərdə ermənilərə qarşı vuruşmuş, mahalın qeyrətli, mərd, mübariz insanlarıdır. Vətəni dar gündə son damla qanına qədər müdafiə edən belə cəsur insanlardan biri də qaçaq Quşdandır. Müəllif Quşdanın döyüş yolu, qəhrəmanlıqları ilə yanaşı onun formalaşdığı mühit və ailəsi haqqında da gərəqli ümumi məlumatlar verir. Kəndin o dövrlük vəziyyəti, əhalinin say tərkibi, yaşam səviyyəsi, kənddə yaşayan tayfalar haqqında məlumat da mətn içində özünə müvafiq yer tapır. Hacı, Əşkafı, Sofulu, Alməmmədli, Zeynalxanlı, Qızılı kimi tayfaların adları bu dövrdən bəhs edən yazıçı Həmid Arzulunun “Qaçaq Quşdan” romanında da vardır (20). Əsərdə Keçili hərəkətində- qırğınlarında adları çəkilən Qasımov Abbasın Keçili ilə yanaşı bir neçə qonşu kənddə də günahsız insanların qanına bəis olduğu vurğulanır. Kəndlilərin dindirilmə protokollarını hazırlayan Orbelyan bir vaxtlar Andronikə qarşı vuruşmuş bu qeyrətli, torpaqsevər insanların dilindən “... tezliklə sovet hakimiyyəti yıxılacaq və bu diyarın həqiqi sahibi Kalbalı xan Naxçıvanski gələcək” (164, s. 83)-sözləri verilir. Orbelyan və onun havadarları, belə bir hadisənin olacağını nəzərə alır, Kalbalı xanın nüfuzundan qorxduğunu bildirirdi. O da məlum olur ki, Orbelyanın Keçili işinin fəalları kimi təqdim etdiyi Kərbəlayı İsmayılın İsmayıl Şəkərabadski ilə əlaqəsi vardır. Keçili işinin sonunda Milax işində olduğu kimi o da qeyd olunur ki, Orbelyan və havadarlarının tək məqsədi 1905-1920-ci illər ərzində Naxçıvanı ermənilərdən müdafiə edənləri

antisovet damğası ilə güllələmək və sürgün etdirmək olmuşdur. Həbs edilənlərin sayının 4821 nəfər olduğu diqqət mərkəzinə çəkilir (164, s. 104). Bütün SSRİ-də isə güllələyənlərin sayı 42000 nəfər olmuşdur. Sonda Quşdanla bağlı məlumatlarda deyilir ki, Quşdan son gülləsinə qədər vuruşdu, sonda özünü öldürdü. Bu fakt “Qaçaq Quşdan” romanında da vardır və bununla da el qəhrəmanının sovetlər birliyi qarşısındakı məğrurluğu bir daha qabardılmış olur. Quşdan ölümü ilə də ölümə meydan oxuyur. Quşdanı vuran isə erməni Makardır. Bu isə tarixin ibrət dərsi, tarixi tərbiyə vasitəsidir.

Povestdə Naxçıvanla bağlı olan çoxlu detallar var ki, bunlar Naxçıvanın öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Belə ki, məşhur Çınqıllı bulağı, Qılncqaya, Remeşin, Anzır, Nəhəcir, Boy-Əhməd, Dərgəməlik, Külüs, Hacıvar, Sədərək kəndlərinin gözəl mənzərələrindən söz salan yazıçı gözümüz qarşısında bir Naxçıvan albomu yaradır.

Ümumilikdə götürdükdə isə Sadıq Zeynalıoğlunun “Tarixin qanlı yaddaşı” sənədli povesti tariximizin ibrətamiz bir mərhələsindən bəhs edən, Naxçıvanın kiçik bir kəndində sovet dövlətinə qarşı mübarizədən, xalqımızın tarixi düşmənləri olan ermənilərin günahsız insanları vəşhicəsinə qırmasından və bu kimi qanlı faciələrdən danışılır. Povestin epiloq hissəsində yazıçı məlum qırğınlara, repressiyalara məruz qalanların bəraəti istiqamətində layiqli, lazımi addım kimi Ümummilli lider Heydər Əliyevin 15 mart 1996-cı il tarixli fərmanının əhəmiyyətindən danışır.

Nəticə olaraq onu deyək ki, tariximizin, milli varlığımızın ifadəsi olan bu torpaqların müdafiəsi yolunda canlarını qurban vermiş qəhrəman övladların dastanlaşan ömür yolu, mübarizə tarixi müstəqillik illərində ədəbiyyatda yeni mövzu axtarışlarının uğurlu nəticəsidir. Qaçaqçılıq hərəkatı ilə bağlı olan “Qaçaq Quşdan” romanı da, eyniadlı povest də, “Tarixin qanlı yaddaşı” nı yaşadan sənədli povest də tarixi nəsrimizin diqqətəlayiq nümunələridir.

3.2. Zaman, xalq və ziyalı problemi

Tarixi nəsrin keçdiyi yolun qısa olmasına baxmayaraq Azərbaycan ədəbiyyatına uğurlu, oxunaqlı bədii nümunələr bəxş etmişdir. Bu günə qədər yazılmış tarixi romanları mövzusu, bəhs olunan tarixi dövrlər etibarilə bir neçə qismə aid etmək olar. Belə ki, tarixi romanlarımızda ayrı-ayrı dövrlərlə bağlı olan hadisələr, problemlər mövzu alınaraq oxunaqlı əsərlər ortaya qoyulmuşdur. Həmçinin tarixi şəxsiyyətlərin həyatı, fəaliyyəti də dövrün fonunda tarixi romanlarımızın mövzusuna çevrilmişdir. Belə əsərlərdən biri XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan romantik ədəbiyyatının aparıcı simalarından biri, fərdi yaradıcılıq keyfiyyətləri, milli təfəkkürü ilə ictimai fikirdə yaşayan mütəfəkkir şair Hüseyn Cavidin həyatından bəhs edən “Böhtan” romanıdır. Şairin həyatının sürgün illəri və yaradıcılıq yolunun müxtəlif dövrlərinin izləndiyi bu roman janrın yaddaqalan nümunələrindəndir.

Əvvəla onu deyək ki, “Böhtan” romanının müəllifi, xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun yaradıcılığında tarixi mövzuya müraciət ənənəviləşmişdir. Akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Hüseyn İbrahimovun... romanlarında epik təsvirin genişliyi, çoxşaxəliliyi, mövzunun dərinlik və əhatəliliyi, millilik və xəlqilik, tarixilik və müasirlik ön mövqeyə çəkilməmişdir” (66, s. 354). Yazıçının “Əsrin onda biri”, “Günəş doğan yerdə” kimi romanları janrın tələblərinə cavab verəcək səviyədədir. Hüseyn İbrahimov yaradıcılığını ümumazərbaycan ədəbiyyatı kontekstində dəyərləndirən akademik İsa Həbibbəylinin Tolstoyun fikrinə istinad edərək Hüseyn İbrahimov yaradıcılığına da aid etdiyi “... yaşadığı mühit yazıçı üçün bütövlükdə cəmiyyəti, övladı olduğu xalqı dərk etməyin ən yaxşı vasitəsidir” (67 s. 47) -sözləri ümumilikdə Hüseyn İbrahimov yaradıcılığına verilən dəyərin göstəricisidir.

1956-cı ildə Hüseyn Cavidin bəraət almasından sonra qələmə alınan “Böhtan” romanı otuz il sonra tamamlanmışdır.

Tarixi roman janrının davamlı tədqiqatçısı olan professor Yavuz Axundlu bunun iki səbəbini qeyd edir. Üçüncü səbəb isə bəraət olsa da, Hüseyn Cavid adı ətrafında yaradılmış xofun hələ də ədəbi mühitdə qalması idi. Cavid irsinə qarşı olan bu münasibətin zamanla dəyişdiyini deyən ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev yazır: “Cavid sənəti də illərin bu sınağından keçərək əsl qiymətini alır” (94, s. 315). Hüseyn İbrahimovun romanında başlayan Cavid şəxsiyyətinin bədii ədəbiyyatda əksi sonrakı dövənlərdə bu mövzunu daha da aktuallaşdırdı. Belə ki, ədəbiyyatımızda Cavid ömrünün ən müxtəlif məqamlarını əks etdirən bədii əsərlər yazılmışdır (139). Bəllidir ki, Cavid yaradıcılığı və fəaliyyətinin tədqiqi istiqamətində son illərdə çox böyük işlər görülmüş, sanballı tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Bu sırada Cavidşünas kimi tanınan ədəbiyyatşünaslar da formalaşmışdır. Sözsüz ki, Hüseyn Cavid sənətinə verilən ən böyük qiymət Ümummilli lider Heydər Əliyevin adıyla bağlıdır. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin 1982-ci ildə böyük şairin cənazəsinin doğulduğu torpağa gətirilməsi, müstəqillik illərində məzarı üzərində məqbərənin tikilməsindəki əməli işi, 1996-cı ilin 29 oktyabrında məqbərənin açılışındakı nitqi Cavid həqiqətinə qayıtmağın zərurətini ortaya qoydu.

“Çəsməkli məhbus” adlanan fəsillə başlayan romanda Hüseyn Cavidin həyatının son dövənləri, sürgün illərinin hadisələri diqqət mərkəzinə çəkilir. Hüseyn Cavidin saxta ittihamlarla günahlandırılması ilə bağlı olan sənədlərdəki məlumatlar (96, s. 135) romanda da öz əksini tapmışdır. Cavid ömrünün müxtəlif dövrlərindən bəhs edən süjetdaxili on fəsildən ibarət olan hissələr əsərin yazıldığı dövr Azərbaycan romanının modelidir. Ədəbi qüdrətin göstəricisi, Hüseyn İbrahimov yaradıcılığının özünəməxsusluğu kimi dəyərləndirilən bu parçalarda dahi şairin uşaqlıq illərindən sürgün illərinə qədərki müxtəlif dövrlər əsasən xronoloji ardıcılıqla xatırlanır və məhbəs yoldaşına danışılır. Bu süjet qırılmaları əsərə müəyyən qədər ağırlıq gətirsə də mütəfəkkir

şairin obrazının dolğunlaşması, həyatı ilə bağlı bir çox məqamlara aydınlıq gətirilməsi, müəllif mövqeyinin ortaya qoyulması baxımından maraqlı və əhəmiyyətlidir. Onu da qeyd edək ki, yazıçı roman yazmazdan əvvəl Cavid yaradıcılığı ilə, eləcə də dövrlə bağlı mənbələri, tədqiqatları, Cavidin şəxsi işini oxuyub öyrəndiyini desə də, daha çox yazıçı tənəyyülünün kara gəldiyini etiraf edir. Əsərin müəyyən hissələrində tarixi reallıqlara uyğun olmayan səhnələrin olması da bunu göstərir. Romanda Cavid yaradıcılığına məxsus olan nümunələrdən, Cavidin fikirlərindən istifadə, fəsillərin məzmununa uyğun olaraq yenə də Cavidin şeirlərindən seçmə nümunələrin başlıq kimi verilməsi romana ədəbi dəyər, emosional təsir gücü qatmışdır.

Əsərdə müəllifin xüsusi həssaslıqla vurğuladığı məqamlardan bir də Cavidləri, Cavadları, Muşfiqləri öz cənginə alan repressiya illərindən, bu illərdə imperiya tərəfindən xalqımıza qarşı yürüdülmən amansız siyasət, o dövrdəki Azərbaycan rəhbərləri arasındakı qeyri millətlərin nümayəndələrinin olması, xüsusilə ermənilərin məkrli siyasətləri nəticəsində ziyalılarımıza qarşı qəddarlıqla həyata keçirilən repressiyalardan danışılmasıdır. Biz bütün bu prosesləri Cavid taleyi üzərindən izləyirik. Yazıçının tarixi reallıqlara ən çox sadıq qaldığı məqam məhz bu hadisələri təsvir edən səhnələrdir. Yazıçını isə buna vadar edən vətəndaşlıq mövqeyidir.

Romanda Cavidin məhbəsdə ikən keçmiş günlərini xatırladığını oxuyuruq. Elə bu məqamda Cavid xatırlayır ki, onun taleyində rol oynayan Sumbatovlar içərisində bir nəfər də olsun azərbaycanlı yoxdur. Müəllifin ədəbi uğuru kimi diqqətəlayiq məqamdır ki, ermənilərin min illər ərzində xalqımızın başına gətirdiyi oyunlar xatırlanır, milli fikrin formalaşmasında əhəmiyyətli təsir vasitəsinə çevrilir. Yazıçı Cavidin dilindən xatırlayır ki, xalqımızın azadlıq mübarizəsinin nəhəng siması olan Babək Xürrəmidinə də xəyanət edən onun

ən çox etibar etdiyi, süfrəsinin başında oturduğu Səhl Sumbatdır. Səhl Sumbatla Cavidə bada verən Sumbat arasında paralellər apararaq müəllif xalqımızın əbədi düşməinə qarşı birləşməsi ideyası ətrafında fikir yürüdür ki, bu da oxucuda milli təəssübkeşlik hisslərini formalaşdırır.

Romanın sonunda poetikcəsinə təsvir olunan məqamdır ki, dustağın son nəfəsində üzünə düşən “haqq” işığı yazıçının gələcəyə inam düşüncəsi yaratmaq, Cavid kimilərin mənəvi qələbəsini simvolizə etməkdir. Hüseyn İbrahimov yaradıcılığı üçün o qədər də məqbul olmayan simvolizmdən istifadə “Böhtan” romanında da özünü göstərir. Cavidin gənclik illərini xatırladığı səhnələrdə şərti mənada qəbul edilən “şeyr pərisi” ilə görüşləri, şeyr pərisinin Cavidə yaradıcılıq yolunun müəyyənlişməsində köməklik etməsi və bu kimi məqamlarla yazar əsərə yeni nəfəs, estetik dəyər qatır. Şeyr pərisi Cavidin gözüne Araz çayı sahilində görünür. Yazıçı şeyr pərisinin müəyyən cizgilərini poetik sözün qüdrəti ilə formalaşdırır. Maraqlıdır ki, ilahi qüdrətin verdiyi istedadla məhz özü vəsf olunur. Eyni zamanda Cavid yaradıcılığından seçilmiş müəyyən detallardan istifadə etməklə fikrini əsaslandıraraq yazıçı şeyr pərisinin dilindən şeyr sənəti, şeyriyyət, poetika, sözün estetik funksiyası kimi nəzəri məsələlərə də aydınlıq gətirir, reallığa yanaşma prinsiplərindən bəhs edir.

Sibirin Tayşet vilayətinin Şevçenko kəndində sürgündə olan bu “Çeşməli məhbus” ömür kitabının acılı-şirinli xatirələrini yada salır. Birinci hissədə Cavidin uşaqlıq illəri, Naxçıvan həyatı, təhsili, ailə mühiti, məşhur maarifçi Məmmədtağı Sidqinin “Məktəbi tərbiyyə”si ilə bağlı xatirələri, həmçinin Cavidin tərcümeyi-halı ilə bağlı olan məlumatlar verməklə, həm də tarixi və ədəbi prinsiplər qorunur. Növbəti hissədə Cavidin Məmmədtağı Sidqinin məsləhəti ilə Təbrizin “Talibiyyə” mədrəsəsində təhsil aldığı dövrə xəyali səyahət edilir. Cavid həyatının bu dövründən bəhs edən ədəbiyyatşünas Kamran Əliyev həmin mədrəsə haqqında yazır: “Xatırladaq ki,

on il sonra həmin məktəbdə dahi sənətkar Məmmədhüseyn Şəhriyar da təhsil almışdır” (49, s. 12). Cavid həyatının ən az öyrənilmiş dövrü kimi bu illər romanda da səthi şəkildə, tamamilə yazıçı təxəyyülü hesabına canlandırılmışdır.

Sonra Cavidin Tiflisdə yaşadığı illər, bu illərdə M.Şahtaxtılı kimi sənətkarla əlaqəsindən, bu dövrün Cavidin fikri inkişafında oynadığı roldan danışılır, Şahtaxtılının obrazı dolğun şəkildə yaradılır. Xatırladaq ki, romanın bu hissəsində dövrlə uyğun olmayan məqamlar vardır. Belə detallar əsərin ümumi ruhuna mənfi təsir edir. Eyni zamanda Cavidin həyatının Türkiyə dövrü, İstanbuldakı təhsil illəri dramaturq-sairin öz dilindən xatırlanır. Mahmud Əkrəm, Namiq Kamal, Əbülhəq Hamid, Tofiq Fikrət kimi ustad sənətkarlar haqqında Cavidin xatirələrindən bəhs edilir. Bu illərdə Cavid yaradıcılığından və türk sənətkarların ona təsir imkanlarından da söz açılır. Qeyd edək ki, represiya illərində Cavidə qarşı olan ittihamların kökündə onun həyatının Türkiyə illəri dururdu. Hüseyn İbrahimov həmçinin Cavidin ailəsi, övladları ilə bağlı məlumatlar da verir. Müəllifin Müşkinaz Cavidin Cavidə gələndən, Ərtoğrulun nakam taleyindən reallıqlar müstəvisində verdiyi məlumatlar bəhs olunan dövrü tam halda dərk etməyə imkan yaradır. Eyni zamanda Mişkinaz-Cavid məhəbbət xətti də xüsusi həssaslıqla canlandırılır. Onların ailəsinin timsalında Azərbaycan ailəsinin mənəvi keyfiyyətlərindən, əxlaqi dəyərlərindən, Azərbaycan qadınının mətanətindən, sədaqətindən, ailəyə bağlılığından və bu kimi çox yüksək xüsusiyyətlərindən danışılır.

Romanın sonrakı səhifələrində sənətkar ömrünün Bakı dövründən söhbət açılır. Onun Azərbaycan ziyalıları ilə əlaqələri, Abdulla Şaiqlə dostluğu xatırladılır. Bu məqamda hadisələrin təsvirində müəyyən qədər sxematikliyə yol verilmişdir.

Sonrakı xatirələr Cavidin əsərlərinin yazılması prosesi ilə bağlıdır. Belə ki, dramaturqun “Şeyx Sənan”ı yazdığı dövr,

Tiflisə getməsi, Şeyx Sənan və Xumarın məzarını ziyarət etməsi, yaradıcılıq prosesinin özündən doğan məqamlar vurğulanır. İkinci hissədə isə yazıçı Cavidlə Mircəfər Bağırovu görüşdürür. Mircəfər Bağırov haqqında olan ziddiyyətli fikirləri, Cavid kimiləri sürgünə göndərən rejimin bayraqları olan insanla Cavidin görüşünü yazıçı xüsusi səylə, siyasi ayıqlıqla yaratmışdır. Mircəfər Bağırovun qəddarlığı qarşısında Cavidin iradəsini qoyan yazıçı qəhrəmanın mənəvi qələbəsinin sevincini yaşayır. Mircəfər Bağırov Cavidə “Ədəbiyyat qəzeti” ndə açıqlama verməsini istəyir. Bunu qəbul etməyən Cavid şəxsiyyəti haqqında son sözü elə bu düşüncənin özü deyir. “Topal Teymur”, “İblis”, “Peyğəmbər” kimi dramaturqa əbədi şöhrət gətirən əsərlərin yazılması prosesi, şairin bədii axtarışları əsərdə öz dolğun əksini tapır. Sonda isə Cavidin xəstələnməsi, ömrünün son günləri, ailəsi ilə bağlı nigarançılığı kimi səhnələr təsirli dillə təsvir olunmuşdur.

Romanda yazıçının səylə yaratdığı obrazlardan biri də Məmmədtağı Sidqidir. Sidqi pədaoq, milli düşüncəli ziyalı, vətənpərvər, həssas qəlbli insan, lirik şair kimi tarixdəki real qiymətini bədii əsərdə də alır. Cavidin Sibir meşələrində həbs olduğu günün qəzetini tapması və xəyalən o günlərə qayıtması kimi səhnələr müəllifin bədii tapıntısı olaraq da dəyərlidir. Bu istiqamətdən yanaşaraq tədqiqatçı Mətanət Saraclı yazır: “...qəhrəmanları xəyalən tarixin müxtəlif dövr prizmalarından keçirmək Hüseyn İbrahimov yaradıcılığında yeni deyil” (147, s. 103).

Hüseyn İbrahimovun əksər əsərlərində olduğu kimi “Böhtan” romanında da zəngin dil elementləri, üslubi keyfiyyətlər, canlı xalq dilindən istifadə, eləcə də xalq yaddaşı, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən yaradıcı şəkildə bəhrələnmə faktları əsərə bir çox müsbət keyfiyyətlər bəxş etmişdir. Mətanət Saraclı əsər haqda yazır: “H.İbrahimov bu əsərdə bir daha göstərmişdir ki, Hüseyn Cavid Azərbaycan poeziyasına Şeyx Sənan məhəbbəti, Səyavuş cəsarəti, Xəyyam

müdrikliyi, Peyğəmbər uzaqgörənliyi gətirmişdir” (147, s. 105).

Onu da demək lazımdır ki, əsərin mətni ilə tanış olduqda bir sıra uyğunsuz məqamlarla da rastlaşırıq. Tiflisdə olarkən Cavidin mollanəsrəddinçilərlə, eləcə də Mirzə Cəlillə görüşlərini əhatəli şəkildə verməyə o qədər də ehtiyac yoxdur. Çünki ədəbiyyatşünaslığa aid tədqiqatlarda da bu haqda dəqiq məlumatlar verilmir (65). Cavidin ömür-gün yoldaşı Mişkinaz xanımın ailəsi ilə bağlı məqamların bu cür dəqiqliklə verilməsi də birmənalı qarşılanmır. Yaxud Cavidin Qəmküsarla münasibətləri həyatdakı münasibətlərdən çox fərqlənir. “Bəsirət” qəzetində Cavidin ölümü ilə bağlı xəbər, sonra “Azərbaycan” qəzetindəki Cavidin açıqlama məqsədli yazısı reallığı əks etdirsə də, Cavidin müasirləri ilə münasibətləri təxəyyülün gücü ilə yaradılıbdır. Qəmküsarın Cavidə Mirzə Cəlil haqqında dedikləri haradasa Mirzə Cəlili kiçik hislərin sahibi kimi tanıdır (83, s. 445). Bu faktlardan da göründüyü kimi, yazıçı dövr haqqında informasiyalı olsa da, obrazların fərdi xarakter cizgilərini yaradarkən psixoloji məqamlara az əhəmiyyət verir. Heç bir izah vermədən əsərdəki bir detala da nəzər salaq. Rza Təhmasibin dilindən verilir: “Yekəlim, artist olum, sənənən dost olacam” (83, s. 371).

“Böhtan” romanı müsbət xüsusiyyətləri, tərbiyyəvi əhəmiyyəti ilə maraqlıdır. Onu da qeyd edək ki, romanın Naxçıvanla bağlı olan səhnələri xüsusi diqqətlə, dərin müşahidələr əsasında qələmə alınmışdır. Naxçıvanla bağlı olan yer adları, doğma diyarın tarixi keçmişi, minillik adətləri, ənənələri, mənəvi yaddaşı, təbii şəraiti, bu regionun insanların əxlaqi görüşləri, fərdi psixologiyası və bu kimi məqamlar çox ustalıqla qələmə alınmışdır. Naxçıvan tarixinin rəmzlərindən birinə çevrilmiş Möminə Xatun məqbərəsi, Araz çayı, şəhərin şərq tərəfindəki Ədilağa gölü və bu kimi adlarla bağlı verilən məlumatlarda müəllifin vətəndaşlıq yanğısı aydın hiss olunur. Əsərdə Naxçıvanla bağlı toponomik vahidlər, bu

regionu xarakterizə edən, Naxçıvanın özünəməxsusluğunu ortaya qoyan detallar kifayət qədərdir. XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan reallıqlarının olduğu kimi əks etdirilməsi həm də Naxçıvanı öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Romanda Cavid yaradıcılığından seçmə nümunələr verilir. Bu nümunələr təsvir olunan hadisələrə canlılıq gətirir.

Verdim o gün ki, zülfi-pərişanə könlümü,

Saldı niğar o zülfdə zindanə könlümü.

Cavidin İstanbulda ikən dediyi: "Duzlu, tozlu, sözlü Naxçıvan..." (83, s. 409) sözləri diqqəti cəlb edir. Cavidin xatirələri vasitəsilə ilə XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanın maarifçi mühitindən, ziyalılarından, Naxçıvanın ilk teatr həvəskarlarının fəaliyyətindən, o dövrdəki məktəb və mədrəsələrdən, burada yetişən milli ziyalıların fəaliyyətindən geniş şəkildə danışılır. Eyni zamanda bu dövrdəki Naxçıvanın sosial-mədəni mühiti, əhalinin ümumi dünyagörüş səviyyəsi, psixologiyası dəqiq müşahidələr əsasında verilmişdir. M.T.Sidqinin "Məktəbi-tərbiyə"sinin kütlələr arasında oynadığı roldan bəhs etməklə yazıçı maarifçi düşüncələrini paylaşmış olur. Cavidin dilindən verilən, "rus inqilabından hətta huşyar naxçıvanlılar da xəbər tutmuşlar"-sözləri ilə yanaşı həmin "huşyar" dostların "Dərviş Məstəli şah" tamaşasını hazırlaması və bu kimi fəaliyyətləri də əsərdə öz bədii əksini tapmışdır.

Cavidin vətən mövzusunda həsr etdiyi əsərlərindən müəyyən hissələr verilməklə Naxçıvanın Qızlar bulağından, səslə-küylü, qonaqlı-qaralı bazarından, bu diyarın məişət mədəniyyətindən, adət-ənənələrindən, özünəməxsus yaşam tərzindən vurğunluqla danışılır. Müəllif yeri gəldikcə Naxçıvanın tarixi keçmişindən, ilk insan məskənlərindən biri kimi Naxçıvanın qədimliyindən söz açır. Həm yazıçı mövqeyinin göstəricisi, həm də Naxçıvan elmi fikrinin son nəticələrinin ədəbi inikası kimi aşağıdakı fikirlər elmi və bədii baxışın zirvəsi sayılır. Əsərdə verilən "Qulağımı hansı qayaya

söykəsən at kişnərtisi, igid nərəsi eşidərsən... Bu yurdda yaşı bəlli olmayan qocaman tarixin neçə-neçə yadigarı var: Əshabi-Kəhf piri, Əlincə qalası, Gəlin qayası, Mömünə Xatun türbəsi... Üç min yaşı olan gövdəli çinar... Bu yerlərə Naxçıvan deyirlər... ”Nəqşi-Cahan”da deyiblər...” (83, s. 346),- sözləri Naxçıvanın vurğunluğun dəyərli nümunəsidir.

İctimai fikrimizdə Cavid dühasına qayıtmağın zəruriliyi yeni baxış sistemi formalaşdırdı. Bu hədsiz marağın nəticəsidir ki, şairə həsr olunmuş onlarla elmi tədqiqat və bədii əsərləri yazılmışdır.

Ədəbiyyat öz qəhrəmanını dövrün ictimai-siyasi münasibətləri fonunda fərqlənən simalardan seçir. Ədəbiyyatşünaslıqda mübahisə doğuran bu məqam tarixi roman janrının mövzu dairəsinə nəzər saldıqda özünü doğruldu. O mənada ki, yaşadığı dövr üçün özünü təsdiqləyən ədəbi, tarixi simanın həyatını qələmə almaq ədəbiyyatının sütun siyasəti idi. Bu baxımdan XX əsr Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinin görkəmli simalarından olan Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı və fəaliyyətindən bəhs etmək nəsr, eləcə də dramaturgiya qarşısında duran aktual məsələlərdəndir. Bu sıraya daxil olan “Molla Nəsrəddin Bakıda” (14), “Sizi deyib gəlmişəm” (15), “Sabir və Molla Nəsrəddin” dramı (135) kimi ədəbi əsərlərdə görkəmli ədib, molla-nəsrəddinçi yazar Mirzə Cəlilin obrazı yaradılmışdır. Nəsr sahəsində böyük demokrat ədib Cəlil Məmmədquluzadə obrazının yaradıldığı Süleyman Rəhimovun “Uğundu” povesti də dəyərli nümunələrdəndir. Əsər sosialist-realizminin, kollektivləşmə ədəbiyyatının sözcülük oyunlarına, Süleyman Rəhimov yaradıcılığına məxsus olan geniş təsvirçilik üsuluna uyğun olaraq qələmə alınmışdır. Yazıcının evini təmir etdirmək istəyi, paytaxt mühitinin avqust istiləri, təmirçilərin “bu gün-sabahları” və bundan yorulan yazıcının xəyalən Cəlil Məmmədquluzadəyə dərdlərini danışması hekayətin əsas süjet xəttini təşkil edir. Yorğun, evdarlıqdan xoşlanmayan yazıcının

evdən başını götürüb çıxması üçün ustad sənətkarla xəyalən gəldiyi Naxçıvan səfərindən də danışılır. Əsərin sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında yalnız onu deyə bilərik ki, müəllifin təsvirçilik qabiliyyəti çox yaxşı, cümlə quruluşu qarışıq, nəzəri struktur modeli qeyri-sabitdir. Amma mistik anlamda xəyali obraz yaratmaq ənənəsinə doğru gedən dünya ədəbiyyatında müşahidə olunan ədəbi istiqaməti sovet cəmiyyətində yaratmaq baxımından əsər maraqlıdır.

Yazıçı mənzil probleminin verdiyi sıxıntılar içindəyənkən poçtalyon xoş xəbərlə gəlir. Naxçıvanın muxtariyyətinin 40 illiyi münasibəti ilə keçirilən yubiley tədbirlərinə dəvət olunursunuz. 1963-cü ilə təsadüf edən bu hadisə Süleyman Rəhimovun xatirələrində yeni üfüqlər açır. Bəllidir ki, otuzuncu illərdə yazıçı Naxçıvanda-Şahbuz rayonunda məsul vəzifədə çalışmışdır. Teleqram ələndəyənkən otuzuncu illərə qayıdan yazar Göy xallı atın yəhərinə qalxaraq Ərəfsə dağlarına dırmanmağını, “Ədilağa gölü” nə tamaşa etməsini, Noraşenin(Şəhur) isti havalarını, Püsyən qarpızı dərməsini xatırlayır. Naxçıvanda onun yaradıcılığına olan maraqlıdan danışır, naxçıvanlıların ədəbiyyat, elm əhli olmasından söz açaraq Cəlil Məmmədquluzadənin dilindən doğma torpağa məhəbbətlə yoğrulmuş fikirlər səsləndirir. Yazıçı bu məqamda yazır: “Nehrəm əhli mərd və igid olduqları, xalqın düşmənləri ilə ölüm-dirim savaşına girib qalib çıxdıqları ilə öyünürlər” (141, s. 171). Sovet dövründə yalnız bu qədər yazıla bilərdi ki, yazıçı bunu edib. Bəhs olunan məsələ isə 1918-1920-ci illərdə xalqımızın əbədi düşmənləri olan daşnak ermənilərin Andronikin rəhbərliyi ilə Naxçıvanda qırğınlar törətməsindən, nehrəmlilərin Andronik ordusuna qarşı mətanətlə vuruşmasından, erməniləri doğma kəndlərinə buraxmamalarına bir işarədir. Eyni zamanda görkəmli ədibin mühitinə bələdliyin nümunəsidir ki, ustadın qızı Münəvvər Məmmədquluzadənin Nehrəmdə tibb xidmətçisi olmasını dilə gətirir. Nəhayət, Naxçıvandakı görüşdə təntənəli qarşılanmadan, Mirzə Cəlil

adına məktəbdə, sonra Mirzənin adını daşıyan dram teatrındakı yubiley tədbirindən, qayıdanbaş Mirzənin Təbrizə Həmidə xanımınla gedişini, “Molla Nəsrəddin” jurnalını Təbrizdə çıxardığı dövrü, bu günlərdə “Xanın təsbehi” hekayəsini yazmasını xatırlayır və xatırladır.

Yazıçı sovet cəmiyyətində yaşayır. XX əsrin ortalarında qadın azadlığı məsələsinin kəskin qoyulduğuna baxmayaraq o, bu məsələyə münasibətdə bitərəf mövqə tutur. Baş qəhrəman olan yazıçının ailəsində bu cür mövqə tutması normal təəssürat yaratmır.

Mirzə Cəlil obrazının yaradıldığı əsərlər içərisində tarixi nəsrin kiçik həcmli janrlarının da özünəməxsus yeri vardır. Məsud Əlioğlunun Cənubi Azərbaycan məşrutə hərəkatının rəhbəri Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin “Məsləkdaşlıq qardaşlıq törədir. İki məsləkdaş, iki qardaş deməkdir” sözlərini epigraf kimi verdiyi “Məslək qardaşları” hekayəsi görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadənin 100 illik yubileyi ərəfəsində yazılmışdır. Hekayədə satirik şair Sabirlə Cəlil Məmmədquluzadənin məsləkdaşlıq, əqidədaşlıq, söz yoldaşlığı, sənət həmkarlığı ideyaları üzərində qurulan həyat yollarının qısa bir anı ədəbi müstəvidə təqdim olunmuşdur. Hekayədə Mirzə Cəlil obrazı öz dolğunluğu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai fikrindəki yeri, ictimai və ədəbi missiyasına uyğun şəkildə alınaraq elmi gerçəkliyə, ədəbi mənbələrə uyğun şəkildə canlandırılmışdır. “Cəlil Məmmədquluzadə bu əqidədə idi ki, insanın ləyaqəti onun vətənə və xalqa xidməti ilə ölçülür” (46, s. 116), - sözləri həm də, yazıçının Cəlil Məmmədquluzadə dünyasına verdiyi qiymətdir.

Azərbaycan tarixi romanında aparıcı istiqamətlərdən birini təşkil edən görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin həyatını qələmə almaq ənənəsinin növbəti nümunəsi yazıçı Çingiz Hüseynovun “Doktor N” adlı iki hissəli romanıdır. Azərbaycan ədəbiyyatında, ictimai-siyasi fikir tariximizdə əvəzsiz yer tutan

şəxsiyyətlərdən biri olan Nəriman Nərimanovun sovetlər dönəmində üzərinə sirr pərdəsi tutulduğu kimi müstəqillik illərində də onun haqqında ziddiyyətli fikirlər formalaşmışdır. Çingiz Hüseynovun 1998-ci ildə çap olunmuş dilogiyası bu baxımdan maraqlı doğuran əsərlərdəndir. Qeyd edək ki, romanın özünəməxsusluğu kimi iki istiqamətlik, iki qəhrəmanlıq bir forma kimi seçilmişdir. Yazıçı Nəriman Nərimanovun həyatının müxtəlif dövrlərini qələmə almaqla onun faciəli taleyini bütün reallıqları ilə oxucuya çatdırmaq üçün təxəyyül imkanlarından maksimum istifadə edir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan, eləcə də Orta Şərq regionunda cərəyan edən hadisələri siyasi reallıqları, ictimai gerçəklikləri ilə olduğu kimi yaratmaq üçün dövrə aid sənədlərə, arxiv materiallarına, elmi ədəbiyyata müraciət olunur, dövr haqqında tarixə uyğun fikir formalaşdırılır. Yazıçı tarixi həqiqətin aşkarlanması, Nəriman Nərimanova qarşı olan neqativ münasibətlərin aydınlanması üçün cəsarətlə addım atır və Nərimanova qarşı olan mənfi fikirlərin kökündə məhz rus siyasəti və sovet ideologiyasının durduğunu vurğulayır. Romanda 1920-ci ilin noyabr ayında Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra ermənilərin Azərbaycanın ayrı-ayrı torpaqlarına köçürülməsi prosesi, azərbaycanlıların isə sıxışdırılıb dədə-baba torpaqlarından çıxarılması faktlarla göstərilir.

Romanda Naxçıvanla dolayısıyla bağlı olan məqamlar da vardır. Belə ki, Zəngəzurun Ermənistana verilməsi məsələsini təsvir edən yazıçı əslində bu gedişin Naxçıvanı Azərbaycandan ayırmaq, sonra da Naxçıvanı Ermənistana birləşdirmək planına xidmət etdiyini vurğulayır. Burada gedən mübarizələr, xalqın ayağa qalxması nəticəsində tarixi siyasi gerçəkliyin hökmü olan Gümrü, Qars və Moskva müqavilələri əsasında Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanması prosesi tarixi ardıcılıqla izlənilir (74; 75). Quldur Andronikin burada törətdiyi qırğınlar, əliyalın xalqın amansızcasına öldürülməsi, bir sözlə, ermənilərin bölgədə törətdikləri

ağlasığmaz vəhşiliklərin xatırlanması və bunun tarixi sənədlər əsasında əks olunması o vaxtlar Azərbaycanda gedən gərgin proseslərdən xəbər verir. Tarixiliyin göstəricisi kimi Andronikin Şaumyana yazdığı 1918-ci il 14 iyul tarixli məktubda öz məkrli niyyətləri və törətdiyi cinayətlər haqqında məlumat verməsi, Naxçıvanda güclü müqavimət hərəkəti ilə qarşılaşmasından danışılır. Naxçıvanın müdafiəsini gücləndirən əsas amil kimi Qafqaz-Türk ordusunun komandanı Kazım Qarabəkir paşanın Naxçıvanda gördüyü işlərdən də bəhs olunur. Andronikin Yayıcı kəndində törətdiyi kütləvi qırğınlarla yanaşı Naxçıvan şəhəri, Ordubad və Nehrəm kəndində güclü müqavimətlə rastlaşması da xatırlanır. Həmçinin Nərimanovun bu illərdə Bakı Kommunasından istefa verməsi də onun əslində qarşısını ala bilmədiyi haqsızlığa etiraz səsi kimi təqdim olunur.

Professor Yavuz Axundlu roman haqqında müxtəlif fikirləri ümumiləşdirərək yazır: “Çingiz Hüseynov uzun illər görkəmli ictimai xadimin çoxşaxəli fəaliyyətini öyrənmiş, bir sıra arxivləri araşdırmış, nadir sənədlərlə tanış olmuş, süjet xəttində bu qiymətli mənbələrdən səmərəli şəkildə faydalanaraq dəyərli bir roman yazmışdır” (10, s. 318).

Beləliklə, bu yarımfəsildə tədqiqata cəlb etdiyimiz əsərlərin təhlilindən aydın olur ki, ədəbi şəxsiyyətlərin obrazının yaradıldığı nəsr nümunələrində Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi, eləcə də ədəbi-mədəni proseslərin əksi məsələsi də diqqət mərkəzinə çəkilmiş, eyni zamanda Naxçıvan tarixinin müəyyən dövrü, bu regionla bağlı həqiqətlərinin ədəbi inikası kimi məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

3.3. Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə və müstəqillik dövründəki Naxçıvan həqiqətləri bədii nəsrdə

Müstəqillik illərində Azərbaycan tarixi romanı bir çox nailiyyətləri ilə yadda qalmaqdadır. Məsələyə bu prizmadan yanaşanda tənqidçi Vaqif Yusiflinin bu fikri ilə tam şərikik ki, “İndi o zaman deyil ki, kəmiyyət göstəriciləri bədii uğur və nailiyyət sayılsın” (161, s. 11). Bəli, tarixi roman janrında son iyirmi ilin keçilən yolu yaddaqalandır. Çünki bu dövrdə sayca az da olsa uğurlu bədii nümunələr ortaya qoyuldu. Həm də sovet dövründə bəhs olunması məqbul sayılmayan elə mövzular var idi ki, məhz müstəqillik illərində yaranan yeni ictimai-siyasi şərait bu cür mövzuları aktuallaşdırdı. Nəsrin son illərdə keçdiyi yola nəzər salan ədəbiyyatşünas Nəzmiyə Axundova bu prizmadan yanaşaraq 2000-2010-cu illərin nəsrini xarakterizə edərkən haqlı olaraq yazır: “...tədricən keyfiyyət amili özünü göstərməyə başladı” (13, s. 234).

Müstəqillik illərində Naxçıvan ədəbi mühitində də maraqlı romanlar yazılmışdır. Bunlardan biri də yazıçı-dramaturq, tədqiqatçı Həmid Arzulunun “Qara xəncər” romanıdır. Romanda 70-80-ci illər, eləcə də 80-ci illərin sonlarında SSRİ imperiyasının zəifləməsi, Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsinin tərkib hissəsi olan Naxçıvanda müstəqilliyə gedən yolun bir çox məqamları dövrün ictimai-siyasi, sosial-mədəni prosesləri fonunda təsvir olunur.

Roman erməni əsilli SSRİ DTK-sının əməkdaşı olan Nataşa adlı qadının Moskvadakı azərbaycanlı fəal, köhnə polis işçisi Şahinlə məkrli maraqlarını həyata keçirmək məqsədi ilə yaxınlaşmasının təsviri ilə başlayır. Nataşanın atası qızına vəsiyyət edir ki, Azərbaycanda qədim və daşınan tarixi abidələrinin ən dəyərlilərindən olan xəncəri ələ keçirsin. Bununla da yazıçı ermənilərin xalqımıza, milli sərvətlərimizə və torpaqlarımıza göz dikməsinə ön plana çıxarır. Romanın bir başqa planında isə həmin xəncəri ermənilərdən aldıqdan sonra oğlu-

Naxçıvanda prokurorluq orqanlarında işləyən Qubuş Qubuşova verən vətənpərvər bir azərbaycanlıdan danışılır. Nataşanın bunu öyrənməsi, xəncəri ələ keçirmək üçün cəhdlər etməsi, bunun üçün hər şeyini, hətta namusunu belə qurban verməsi bədii planda ermənilərin iç üzünü aşkara çıxarır. Həmən Qubuşovdur ki, vəzifəpərəstliyi və miskin siması nifrətə layiqdir. Beləliklə bu tipli prokurorların Naxçıvanda törətdikləri əməllərdən birini xatırlatmaqla yazıçı hadisələrin hansı gərginlikdə cərəyan edəcəyinə stimül verir. Polis işçilərinin şahbuzlu qıza qarşı əxlaqsız hərəkətləri və bu faktın üstünü ört-basdır etməyə çalışmaları Qubuşov kimilərin mənəviyyatsızlığını göstərir.

Yazıçının ədəbi uğuru kimi romançılıq ənənəsindən irəli gələrək Qubuşovun qarşısına çıxardığı sınavı təbəqədən olan Sevda əsərdə müəyyən detalların dəqiqləşdirilməsində yardımçı rol oynayır. Burada əfsanəvi xeyirin şər üzərindəki qələbəsi yazıçının köməyinə çatır. Belə ki, Sevdanın saflığı, təmiz mənəvi dünyası, əxlaqi görüşləri, kimsəsizliyi müqabilində xarakter olaraq əsərdə bitkinləşən Qubuşla Sevdanın qovuşmaması oxucuya çox şey deyir. Qubuş kimilər sevə bilər, amma qovuşa bilməz. Çünki o zaman bu sevginin ülviiyyəti itər, onlar ayrı dünyaların insanıdır.

Əsərdə bütünlüklə keçən əsrin 70-80-ci illərinin ictimai-siyasi mənzərəsi canlanır. Azərbaycanda milli şüurun, istiqlal ideyalarının güclənməsi prosesi, eləcə də bu illərdə Naxçıvanda gedən siyasi hadisələr tarixi reallıqlara uyğun olaraq izlənilir.

Romanda əsas hadisələr Naxçıvanda cərəyan edir. Naxçıvanın gözəllikləri, təbii sərvətləri, yerləşdiyi əlverişli coğrafi mövqe və bunun gətirdiyi üstünlüklər dəqiqliklə təsvir olunur. Müstəqilliyə gedən yolda Naxçıvan və naxçıvanlılar bu illərin reallıqlarına, yaşanan gerçəkliklərə uyğun olaraq təqdim olunur.

Naxçıvanda əhalinin inam və inanclar sistemi, dini etiqaı, Əshabi-kəhflə bağlı inanclardan söz açılır, həmçinin burada dram teatrının fəaliyyətindən və əhalinin teatra

marağından da bəhs olunur. Bəhs olunan dövrdə Naxçıvanda əhalinin yaşam səviyyəsi, məişət problemləri, qayğıları, mənəvi dünyası, adət və ənənələrimizə, tarixi və mənəvi yaddaşımıza bağlılığı, milli mövqeyi, azadlıq eşqi, istiqlal düşüncəsi, vətənpərvərliyi və bu kimi yüksək milli keyfiyyətləri yazıçı tərəfindən vurğunluqla qələmə alınmışdır.

Əsərdə bəzi qüsurlar da diqqəti cəlb edir. Məsələn, müəllifin alman atalar sözlərindən necə gəldi, məqamsız istifadə etməsi heç də xoş təsir bağışlamır. Yaxud əsərin əvvəlində Sadiqlə Aytənin tanışlığının uzun tarixi olduğu vurğulansa da, sonrakı səhifələrdə bu görüşün Sadiqin Naxçıvana təyinatından bir neçə gün əvvəl olduğunu öyrənirik. Daha sonra SSRİ DTK əməkdaşı Nataşanın dilindən adətən türklərin dilinə məxsus olan “Bay bay!” sözünü eşitmək təbii alınmır. İkinci bir məqam ondan ibarətdir ki, haqqında söhbət gedən qılıncı Məlik Tahirin Əmir Altuna bağışladığı deyilir və onun Alban hökmdarına aid olduğu güman olunur. Romanda Pompey və Lukallanın da belə xəncərinin olduğunu, onların III Dara ilə vuruşduğu bildirilir.

Qeyd edək ki, “Qara xəncər” romanında atalar sözləri və məsəllərdən, folklor mətnlərindən, Araz haqqında yazılmış müasir bayatılardan, eləcə də əsərin ruhuna uyğun olan şeir parçalarından istifadə edilməsi müəllifin uğurudur. Onun “Əlincə qalası” dramının tamaşasından uyğun səhnələri xatırlatması isə dövrə bağlılığı daha da artırır. Müvafiq dövrün ədəbi aləminə bağlılığın nümunəsi kimi o dövrkü “Gənclik” redaksiyasının direktoru yazıçı Əzizə Cəfərzadə obrazının yaradılması, eləcə də dövrün bir çox məşhur şəxsiyyətlərinin xatırlanması əsərə tarixi aura qatmaqdadır.

Romanda yazıçı 70-80-ci illərin ictimai-siyasi hadisələrinə əsl vətəndaş mövqeyi ilə yanaşmış, hadisələri canlı, real müstəvidə dəyərləndirmiş, tarixdə olduğuna uyğun şəkildə təsvir etmişdir. Yazıçı ermənilərin zaman-zaman baş qaldıran torpaq iddiaları, maddi mədəniyyət nümunələrimizi,

tarixi abidələrimizi mənimsəmələrini, muzeylərimizdən tarixi əşyalarımızı oğurlamaqla özünüküləşdirməklərini göstərir. Tarixən ermənilərə havadarlıq edən rusların riyakarlığı, SSRİ rəhbərliyində isə bu kimi hallara göz yumulması faktları da konkret, tarixdən alınmış detallarla təsvir edilmişdir.

Müəllif Nataşanın erməniliyin necə çirkin bir şey olduğunu bildiyi üçün milli mənsubiyyətindən imtina etməsini, amma heç vaxt erməni xislətindən əl çəkə bilməməsini və nəticədə öz namusunu və mənəviyyatını qurban verməsini ermənilərə xas olan səciyyəvi keyfiyyət kimi təqdim edir. Həmçinin yanvar qırğınına SSRİ səviyyəsində gedən hazırlıq prosesinə toxunulur, xalqımızın başına gətirilən müsibətlərdə məhz SSRİ rəhbərliyinin əli olduğu vurğulanır, Nataşanın diliylə bu qırğının törədiləcəyindən DTK-nın nəinki xəbərdar olması hətta, iştirakaçı olması da təsdiqlənmiş olur. Əsərin 192-ci səhifəsindən oxuyuruq ki, 80-ci illərin sonlarında Şahbuz rayonunda xırdabuynuzlu sürülər yerli xainlər vasitəsi ilə ermənilərə verilir. Ermənilər isə əhalini müxtəlif bəhanələrlə qırır, erməniləri silahlandıran SSRİ rəhbərliyi azərbaycanlılardan ov tüfənglərini belə toplayır, əliyalın xalq müdafiəsiz şəkildə məhrumiyyətlərə sinə gərməli olur. “Şəhərdə tanklar” bölməsində yazıçı erməni müəlliflərin əsərlərinə müraciət edir. Bu əsərlərdə xalqımıza qarşı tarixi düşmənçilik missiyası, siyasi oyunlar, ərazi iddiaları, ermənilərin uydurma tarixi həqiqətləri, qondarma dövlətçilik konsepsiyalarından bəhs olunması oxucuların diqqətinə çatdırılır. Bizcə, bu məlumatlar Azərbaycanda, Naxçıvanda milli ruhlu gəncliyin yetişməsinə təsir edən ən əhəmiyyətli faktorlardan biridir.

Şahin Azərbaycanın təəssübkeş bir övladı kimi ayıqlığı, milli mövqeyi, uzaqgörənliyi, vətəndaş kimliyi ilə xalqımızın qədim tarixini, abidələrini mənimsəməyi özlərinə məslək etmiş ermənilərə qarşı sərt, kəskin mövqe tutur. Bu mövqeyi ilə o, maddi-mənəvi sərvətlərimizin talanmasının qarşısını ala bilir ki, bu da onun vətəndaş kimliyini ortaya qoyur. Nataşa əsl

erməni xislətini atasının ölümündən sonra büruzə verir və sonra nə qədər peşman kimi görünə də, əsərin sonunda bəlli olur ki, onun peşmançılığı yalnız qara xəncəri əldə edə bilməməsindəndir. O isə əxlaqi görüşlərini bir erməniyə yaraşan şəkildə davam etdirir, milli simasızlığını ortaya qoyur. Əsərdə az görünməsinə baxmayaraq haqqında danışılacaq obrazlardan biri də Nataşanın rəfiqəsi, Naxçıvanda böyümüş Elladır. O da Nataşa kimi yüngüləxlaqlığı, mənəvi simasızlığı ilə yadda qalır.

Yazıçı prokurorluq sistemində işləyən insanların vəzifəpərəstliyi, rüşvətxorluğu və xalqdan uzaqlığını Qubuşov, Sadiqov, Zeynal Əlizadə və eləcə də onlar qədər mənəviyyatsızlığı ilə seçilən katibin simasında göstərməyə çalışır. Bu orqandakı özbaşınalığın, harınlığın dərəcəsini orada işləyənlərin milli sərvətlərimizi, maddi-mədəniyyət abidələrimizi mənimsəməsi, həm də xaricilərə, ermənilərə verməsində görür. Qubuşov ziddiyyətlidir. Çünki o səhv etdiyini bilir, əsərin sonunda isə böyük peşmançılığını məktubunda ifadə edir. Amma o bütün səhvləri bilib-bilə edir, öz faciəsini özü hazırlayır. Müəllif prokurorluq orqanlarında işləyən Qubuşovun sonda əməllərinin cəzasını çəkdiyini verməklə xeyirin qələbəsini simvolizə edir, gələcəyə ümid işığı oyandırır. Xüsusilə Zeynal Əlizadə kimi ataları Sadiq Əlizadə kimi vicdanlı, mənəviyyatlı gənclər əvəz edəndə bu işıq daha parlaq şəfəq saçır.

Romanda əxlaqlı, vicdanlı, dürüst, istedadlı, milli gəncliyin nümayəndəsi kimi Sadiq Əlizadə və Aytən obrazları ilə yanaşı öz məsumluğu, kimsəsizliyi, haqqpərəstliyi, daxili ədaləti ilə oxucu gözündə ucalan Sevda obrazı da var. Sevda günahsız qurbandır. Nə qədər özünə qarşı olan haqsızlığın intiqamını almağa çalışsa da, daxili məni, əxlaqı, mərhəmət hissi onu çirkəbə batmağa qoymur. Bunun nəticəsidir ki, o, sonda illərlə içində yaşatdığı, hər kəsdən mühafizə etdiyi sənət sevgisinə qovuşur.

Əsərdə Sadiq-Aytən cütliyü də öz mənəvi təmizliyi,

iradəəsi, ədaləti, humanizmi ilə Azərbaycanda 70-80-ci illərdə istiqlal, azadlıq ideyalarının daşıyıcısı olan milli ruhlu gəncliyin parlaq nümayəndələri kimi diqqət mərkəzinə çəkilir. Müəllif qayəsinin diqtəsi isə əminliklə deyir ki, Azərbaycanı öz müstəqilliyinə, bəşəri inkişafına qovuşduran Sadiq, Aytən, Yaşar kimi milli düşüncəli gənclik olacaq.

Romanda əsas hadisələrin, ideyaların açılışında xidmətləri olan yardımçı surətlər də var ki, onlar əsərin daxili dinamizmini formalaşdırır.

Həmid Arzulu romanı yazarkın çoxlu tarixi və bədii mənbələrdən yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir. Sergey Barodinin “Səmərqənd ulduzları” (29) kitabındakı Əmir Teymur, eləcə də qala müdafiəçisi Əmir Altunla bağlı faktlar mətnə daxil edilməklə tarixilik şərtləndirilmiş olur. Məhz Əmir Altunun silahını ələ keçirməyə çalışan ermənilərin bu qara xəncərlə bağlı cəhdləri və bunun qarşısının alınması süjet xəttini şaxələndirməklə yanaşı yazıçı informasiyasının zənginliyindən də xəbər verir. Bu xəncəri Əmir Altuna Məlik Tahirin 1324-cü ildə hədiyyə etməsi barədə məlumat verilir. Tarixdən bu şəkildə istifadə əsərə oxunaqlılıq, yazıçıya ədəbi şöhrət gətirmişdir. Əmir Altunla Məlik Tahirin rəşadətini vəsf edən (21, s. 159), müəllifi olduğu “Əlincə qalası” dramının tamaşasını təsvir edən yazıçı belə hallarda ifrata varsa da, bu faktlar əsərə o qədər də kölgə salmır. Yaxud birinci katibin Nataşaya muzeydən hədiyyələr bağışlaması epizodunun verilməsi rəhbərin xalqın tarixinə, maddi-mənəvi xəzinəsinə xəyanətinin, yazıçının isə milli məsələdə həssaslığının göstəricisidir. Katibin Nataşaya Əmir Altunun qılıncı və Cəlarilər dövlətinin başçısı Əhməd Cəlairinin bel kəmərinə bağışlaması səhnəsi, eləcə də bu tarixi əşyalar barədə verilən informasiya bu qəbildəndir.

“Qara xəncər” romanında təsvir olunan ictimai-siyasi proseslərin mərkəzində Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev obrazı dayanır. Səksəninci illərin sonlarından

başlayaraq alovlanan meydan hərəkəti, Araz sahilində sərhəd dirəklərinin yandırılması, xalqın azadlıq, müstəqillik şüarları ilə meydanlara axışması prosesləri və bu hərəkətin Naxçıvanda keçdiyi yol izlənilir, Azərbaycan müstəvisində dəyərləndirilir. Köhnə kommunist, dünyanın min bir üzünü görmüş insan olan uzaqgörən Zeynal Əlizadə SSRİ-nin çöküşü prosesini görür və gənc istiqlalçı Yaşara “Bizim şah İsmayılıımız var, oğul, onları hakimiyyətə gətirmək siyasətimiz yoxdur”,-deyir. Xalqın vəziyyətini ayıqlıqla dərk edən Əlizadə Yaşara yol göstərərək dediyi sözlərlə müstəqilliyə gedən yolda qarşıda duran çətinlikləri bu şəkildə şərh edir: “Bunun üçün vaxt, hazırlıq, siyasi səriştə, rəhbərlik təcrübəsi gərəkdir” (21, s. 211). Zeynal Əlizadə də, o dövrü yaşayan hər bir azərbaycanlı da yaxşı bilirdi ki, xalqın tək ümid yeri olan, bütün bu yüksək keyfiyyətlərin daşıyıcısı olan yeganə şəxs var- Heydər Əliyev. Azərbaycan xalqını vətəndaş müharibəsindən, eləcə də rusların, tarixi düşmənlərimiz olan ermənilərin həmlələrindən, torpaqlarımızı işğaldan qoruyacaq Heydər Əliyev dühası xalqın səsinə səs verir və Azərbaycan xalqının müstəqillik yollarında əminliklə addımlamasını, dünyəvi inkişafını müəyyənləşdirən milli strategiyanı həyata keçirir. Romandan oxuyuruq ki, yaranmış boşluqdan istifadə edərək xalqın malını, sərvətini talayan yerli məmurlar məhz o zaman xalqın mənəvi heysiyyətinə toxunduqda yerli əhali birinci katibi meydana çağırır. Ağsaqal bir kişi Heydər Əliyevin portretini ona tərəf uzadarq deyir: “Al köpək oğlu, al bunu qaldır yuxarı! Sən bu kişiyyə xəyanət eləmişən! ... o, sənə çörək verib... Sən isə o çörəyi tapdadın” (21, s. 219). Mitinglərdə xalqın ziyalı oğlu, şairi ulu öndərə şeir həsr edərək deyir:

*Qaytar o şahımı taxtı-tacına,
Əl atsın yenə də şah qılıncına.
Göstərsin düşmənə qüdrətini o,
Qurtarsın zülmətdən millətini o (21, s. 221).*

Yazıçı özü də o illərin canlı şahidi kimi mitinq iştirakçılarının

dilindən Azərbaycan xalqının xilskarını səsləyir və “Hamı bilir ki, belə bir oğul, var! O Moskvadadır. İnşallah gələr”,- deyir (21, s. 223). Romanın sonunda isə yazıçı əsərin ikinci hissəsində 90-cı illərdən sonrakı hadisələri qələmə alacağını, xalqın xilskarı, ümummilli lider Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycanın rəhbəri kimi fəaliyyəti illərini işıqlandıracağını vəd edir. Sonda müəllif SSRİ rəhbərlərinin dəstəyi ilə rusların, erməni qəsbkarlarının 1990-cı il 20 yanvar tarixdə günahsız xalqa qarşı divan tutmasından bəhs edir. Ulu öndərin Moskvadakı Azərbaycan nümayəndəliyinə getməsi, həyatını təhlükəyə ataraq bütün dünyaya bu vəhşiliyi elan etməsi, Azərbaycan xalqının haq səsinə dünyaya çatdırmasını və bundan duyduğu dərin kədəri təsirli dillə ifadə edir.

Naxçıvan ədəbi mühitində müstəqillik illərində qələmə alınan maraqlı əsərlərdən biri də Fərəc Fərəcovun “Aydın sabahlar” romanıdır. Romanda müstəqil Azərbaycan dövlətinin fəaliyyətinin ilk illəri, bu illərdə yaranmış hərəc-mərclik, özbaşınalıqların, dövlət idarəçiliyindəki boşluqların ümumi mənzərəsi yaradılmışdır. 1990-cı illərdəki siyasi proseslər, çəkişmələrin Naxçıvanda yaratdığı vəziyyətdən əhatəli şəkildə, siyasi dəqiqliklə məlumat verilmişdir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin xalqın təkidli tələbi ilə siyasi hakimiyyətə gəlməsi, Azərbaycana rəhbərliyi dövründə ölkədə siyasi sabitliyin formalaşması, dövlətin sütunlarının möhkəmləndirilməsi istiqamətində gördüyü işlər, formalaşdırdığı siyasi strategiya ilə Azərbaycanın bəşəri inkişafa qovuşması yolu izlənmiş, xalqın “Aydın sabahlar”a çıxması prosesində ümummilli liderin mühüm xidmətlərindən bəhs olunmuşdur. Güləli Səmədov kimi xalqa dar günündə qənim kəsilən məmura veteran Əvəz Əliyevin dediyi “Lakin unutma ki, sən də, sənə kimilər də o kişinin qarşısında gec-tez cavab verməli olacaqsınız” (54, s. 236) -sözləri də məhz bu illərdə xalqın səbirsizliklə gözlədiyi xilaskar oğlu Ümummilli lider Heydər Əliyevə ünvanlanmışdır.

Fərəc Fərəcovun “Aydın sabahlar” romanında tarixi roman janrının tələblərinin gözlənmədiyi məqamlar da vardır, amma bu kiçik detallar romanın ideyasına, nəzəri strukturuna xələl gətirəcək qədər deyil. Qeyd edək ki, janr qarşısında duran nəzəri tələblərdən də görüldüyü kimi bu sahədə uğur məsuliyyətdən keçir. Roman janrı nəsrin ən ağır sahəsi olmasına baxmayaraq XX əsrdə daha çox müraciət olunan sahələrdən oldu.

Müstəqillik illərində Azərbaycan nəsrində müxtəlif istiqamətlərdə mövzu axtarırları olmuşdur. Son illərdə qələmə alınan maraqlı əsərlərdən biri də Güllü Məmmədovanın “Mənim üçün varsan” romanıdır. 2003-cü ildə qələmə alınan romanda Səməndər-Aynur məhəbbət xəttinin fonunda 1970-80-ci illərin ictimai-siyasi hadisələrindən də bəhs olunur. Məhəbbət xəttinin aparıcı olduğu əsər Aynur adlı həkimə gələn imzasız məktublar, bu məktublarda onun iztirablarla dolu ömür yolunun müxtəlif anları ilə bağlı doğurduğu xatirələrin yaratdığı emosional, hissi düşüncələr lirik-sentimental ovqatda təsvir olunur.

Oxucu Aynurun xatirələri vasitəsi ilə Naxçıvanın Aldərə kəndinə səyahət edir. Bir Azərbaycan kəndinin təbiəti, gözəllikləri, ötən əsrin 60-70-ci illərinə məxsus məişəti, sosial-mədəni mühiti canlandırılır. Aynurun təmiz mənəvi aləmi, məhəbbətində sədaqəti, əsl Azərbaycan qadınının əxlaqi keyfiyyətləri, Səməndərə olan ülvə məhəbbəti, Səməndərin Aynura olan sevgisi qabardılmaqla əsər dövrün ümumi ruhuna uyğun olaraq qələmə alınmışdır. Eyni zamanda dövrün ictimai-siyasi mənzərəsi, SSRİ rəhbərliyinin Azərbaycana münasibəti, ermənilərin zaman-zaman irəli sürdükləri torpaq iddiaları əks olunmuşdur.

Sovet ordusu sıralarında Əfqanıstan döyüşlərində iştirak edən və itkin düşən Səməndərin taleyi, ailəsinin bu itkidən doğan iztirablı ömür yolu həssaslıqla, lirik tonda qələmə alınmışdır. Burada müəllifin dərin müşahidələr əsasında dövrün psixologiyasına vardığını görə bilirik.

Aynurun anasının diqtəsi ilə nişanlandığı Nüsrət adlı

gəncin simasızlığı, vəzifəpərəstliyi, əxlaqi çürüklüyü, eləcə də o dövrdəki təhsil sistemində, səhiyyə sahəsindəki boşluqlar da müəllifin diqqətindən qaçmamışdır. Könül- Nüsret cütliyünün timsalında cəmiyyətdə gedən mənəviyyatsızlaşma kimi sosial təbəddülatlar dəqiqliklə qələmə alınmışdır.

Yazıcının dərin müşahidələrinin nəticəsində uzun müddət Azərbaycan nəsrinin müzakirə və mövzu obyektı olan kənd-şəhər problemi, kənd insanının mənəvi dünyası, psixologiyası təbii şəkildə canlandırılmışdır. Axırda isə lirik-psixoloji, sentimental romanlardan fərqli olaraq əsirlikdən min bir əzab və əziyyətlər bahasına qurtulmuş Səməndərin Aynura qovuşması kimi nikbin sonluqla qarşılaşırıq. Hər kəs üçün, hətta ailəsi üçün də yox olan Səməndərə yalnız Aynur “mənim üçün varsan” -deyir. Romanın hər səhifəsində müəllifin geniş dünya-görüşünün bir izini görə bilirik. Qeyd edək ki, mətnin içərisinə yerləşdirilmiş bu informasiyalar romana reallıq qazandırır. Dünya ədəbiyyatından seçilmiş Servantesin “Don Kixot”, Çexovun “Qılaflı adam”, Qorkinin, M.F. Axundovun əsərləri, Məmməd Araz şeirləri və bu kimi nümunələrin xatırlanması obrazların intellektinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Roman Naxçıvanın müvafiq tarixini öyrənmək, dövrün ümumi ruhuna bələd olmaq baxımından əvəzsizdir. Naxçıvanda yerləşən Zöhrab meşəsinin təbii mənzərəsi, Batabat yaylağı və meşəsdən mənzərələr bədii sözün qüdrəti ilə yaradılmışdır.

“Mənim üçün varsan” romanında dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə də toxunulur. Zaman-zaman ermənilərə verilmiş torpaqlarımız, qədim yurd yerlərimizdən söz açan yazıçı 1955-1956-cı illərdə Batabat yaylağındakı iki örüş yerinin Sisyan ermənilərinə, 1928-ci ildə SSRİ rəhbərliyinin əli ilə Ordubadda 500 hektar torpaq sahəsinin ermənilərə verilməsi və buna etiraz edən vətənpərvər ziyalıların, vətəndaşların narahatlıqları təsvir olunmuşdur. Aldərə kəndinin sədri Sabit müəllim də belə ziyalılardandır. O, Aldərədəki örüşlərin ermənilərə verilməsinə etiraz etdiyinə, sənədlərə qol çəkmədiyinə görə təqib və təzyiqlərə

məruz qalır. Bu yolda o sağlamlığını itirir, incidilir, ailəsindən uzaq salınır, amma milli mövqeyindən dönmür, yeni nəsli də bu ruhda tərbiyə olunmağa çağırır. 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Naxçıvanda törətdikləri qırğınları xatırladan Sabit müəllim zaman-zaman ermənilərin ərazi iddialarında olduqlarını, müxtəlif vasitələrlə torpaqlarımızı ələ keçirdiklərini, rusların onların bu niyyətlərinə tərəf çıxdıqlarını və bunun yolverilməz olduğunu, tarixi cinayət olduğunu dönə-dönə deyir. Cəmiyyətimiz Sabit müəllim kimi düşməyə qarşı barışmaz mövqedə tərbiyə olunmalı, ədəbiyyatımız bu ideyaya xidmət etməlidir.

Romanda bəhs olunan illərdə Naxçıvanın müdafiəsi işinin təşkili, bu torpağın övladı olan, dahi şəxsiyyət, Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətinin birinci dönəmində azadlığa gedən yolun ideoloji təməllərinin formalaşmasındakı xidmətləri xatırlanır. Sabit müəllimin dilindən “Naxçıvan bir qarış da torpaq verməyib düşməyə. Niyə? Ona görə ki, Naxçıvanın Kalbalı xan... kimi qeyrətli oğlanları vardır” (21, s. 42). Daha sonra isə Sabit müəllim o dövrdə hər bir Azərbaycanlının güvənc yeri olan Heydər Əliyevə müraciətlə deyir: “Eh, hardasan Əliyev? Sənin vaxtında erməni qorxudan torpaq adı çəkərdi? ... kaş əlim sənə yetəydi. Kaş bu xəyanətdən səni xəbərdar eliyə bilərdim...” (21, s. 61). Bəli, bu o zaman idi ki, Heydər Əliyev kimi nəhəng siyasət adamını özü üçün ciddi təhlükə sayan Qorbaçov hakimiyyətdən uzaqlaşdırmışdı. Milyonlarla Sabit müəllimlərin əli ona çatmırdı, xalq başsız qalmışdı, ümitsiz qalmışdı. Böyük cəsarət nümunəsi göstərən dahi şəxsiyyət xalqın sevgisi, tələbi ilə yenidən Azərbaycan rəhbərliyinə qayıtdı. Sabit müəllim kimi milli mövqeli, vətən, xalq qeyrəti çəkən hər bir azərbaycanlı Heydər Əliyevin ətrafında sıx birləşdi və Azərbaycanımız dünyəvi inkişafa qovuşdu.

Son illərdə Naxçıvan ədəbi mühitində qələmə alınan nəsr əsərləri içərisində uğurlu nümunə kimi yazıçı Güllü Məmmədovanın “Mənim üçün varsan” romanı bədii nəsrə Heydər Əliyev obrazının yaradıldığı ən yaxşı romanlardandır.

NƏTİCƏ

Sovet dövründə qələmə alınan tarixi romanlar çoxsaylı araşdırmalarda öyrənilmiş, tarixi roman janrı ilə bağlı ciddi elmi tədqiqatlar aparılmışdır. Eyni zamanda sovetlər dövründə qələmə alınan tarixi nəsr nümunləri ilə bağlı tədqiqatlar müstəqillik illərində də davam etdirildiyi kimi ədəbi tənqidin bu əsərlər haqqındakı mövqeyinə də müstəqillik illərində münasibət bildirilmişdir.

Azərbaycan tarixi nəsrində Naxçıvan mövzusu bütöv və sistemli şəkildə ilk dəfə olaraq monoqrafiyada tədqiq olunmuşdur. Burada yalnız tarixi romanlar deyil, mövzu ilə bağlı olan roman, povest və hekayələr tədqiqata cəlb edilmişdir. Mövzusu birbaşa Naxçıvanla bağlı olan əsərlərlə yanaşı, ayrı-ayrı epizodlarında bu qədim diyardan bəhs olunan əsərlər də tədqiqata cəlb olunaraq Naxçıvan tarixinin müvafiq dövrünün ədəbi əksi məsələləri dəyərləndirilmişdir. Tarixi nəsr nümunələri tarixi mənbələr, əsərlər haqqında mətbuat və ədəbi tənqidin fikirləri əsasında müqayisəli şəkildə təhlil olunmuş, azərbaycançılıq ideologiyası əsas götürülməklə məsələlərə milli müstəvidən yanaşılmışdır.

Tarixi nəsr nümunələrində Naxçıvanın tarixi, müxtəlif dövrlərdəki iqtisadi-siyasi, sosial-mədəni vəziyyəti, məişəti, ictimai-siyasi reallıqların təqdimi məsələsinə toxunulmuş, tarixi reallıqlarla ədəbi həqiqətin mütənəsbibliyi kimi məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılmış, tarixi dövr, müasir gerçəklik, yazıçı mövqeyi üçlüyü prizmasından yanaşılmışdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasov Ə. Zəngəzur. I kitab. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1956, 572 s.
2. Abbasov Ə. Zəngəzur. II kitab. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1957, 480 s.
3. Abbasov N., Həsənov R. Təsəvvüf fəlsəfəsi. Bakı: ADMİU mətbəəsi, 2012, 236 s.
4. Abdullayev K. Yolun əvvəli və axırı. Bakı: Azərnəşr, 1993, 154 s.
5. Abdullayeva A.N. Azərbaycan mənzum tarixi dramaturgiyası və müasirlik: fil üz. fəl. dok. dis. avtoref. Bakı: 2008. 26 s.
6. Axundlu Y. İ. Azərbaycan romanı: mərhələlər, problemlər. Bakı: Adiloğlu, 2005, 550 s.
7. Axundlu Y. İ. Ədəbi estafet. Bakı: Adiloğlu, 2013, 559 s.
8. Axundlu Y. İ. Qaçaq Quşdan yeni tarixi romandır // Azərbaycan məktəbi jurnalı, 2002, № 12.
9. Axundlu Y.İ. Məmməd Səid Ordubadi. Bakı: Sabah, 1997, 352 s.
10. Axundlu Y.İ. Seçilmiş əsərləri. 3 cilddə, II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 448 s.
11. Axundlu Y.İ. Tarixi roman yeni mərhələdə. Bakı: Maarif, 1998, 176 s.
12. Axundlu Y.İ. Tarix və roman. Bakı: Yazıçı, 1988, 192 s.
13. Axundova N.M. Azərbaycan romanı: 120 il. Bakı: Elm, 2011, 332 s.
14. Axundov S.S. Hekayələr və pyeslər. Bakı: Gənclik, 1975, 417 s.
15. Anar. Sizi deyib gəlmişəm. Bakı: Azərnəşr, 1984, 245 s.
16. Anar. Şairin zəfəri // Azərbaycan jurnalı, 1986, № 8, s. 9-26.
17. Arif M. M. Azərbaycan sovet romanı. Bakı: Azərnəşr, 1940, 449 s.
18. Arif M.M. Böyük yazıçı, maraqlı şəxsiyyət. "Ədəbiyyat və

- incəsənət” qəz., Bakı, 1972, 4 noyabr.
19. Arif M.M. Sənətkar qocalmır. Bakı: Yazıçı, 1980, 366 s.
  20. Arzulu H.F. Qaçaq Quşdan. Bakı: Yazıçı, 2000, 300 s.
  21. Arzulu H.F. Qara xəncər. Bakı: Şirvanəşr, 2004, 300 s.
  22. Arzulu H.F. Ürəyimi açırım. (Göy geyimli Fateh). Bakı:1986, 111 s.
  23. “Azərbaycan” qəz., 21 may 1998.
  24. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti və Naxçıvan (Tərtib edəni və ön söz müəllifi İsmayıl Hacıyev). Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 387 s.
  25. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1994, 687 s
  26. Babayev Y.M. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı: Nurlan, 2007,128 s.
  27. Bağırova N. Z. M. S. Ordubadi və tarixi roman janrı. Bakı: Azərnəşr, 1968, 130 s.
  28. Belinski V.Q. Seçilmiş əsərlər. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1948, 141 s.
  29. Borodin S. Səmərqənd ulduzları. 2 cildə, I c., Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1962, 236 s.
  30. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı: Elm, 1985, 268 s
  31. Bünyadov Z.M. Qırmızı terror. Bakı: Azərnəşr, 1993, 331 s.
  32. Cabbarov X.M. Bədii ədəbiyyatda obrazlılıq. Bakı: Yazıçı, 1986, 221 s.
  33. Cavadov T.S. Müasir Azərbaycan romanının poetikası. Bakı: Elm, 2005, 280 s.
  34. Cəfərov F.A. Naxçıvan polisi: fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və mərhələləri. Bakı: Nurlan, 2011, 386 s.
  35. Cəfərzadə Ə.M. Bakı -1501. Bakı: Gənclik,1981, 267 s.
  36. Cəfərzadə Ə.M. Cəlalyyə. Bakı: Gənclik, 1983, 463 s.
  37. Cəlil Məmmədquluzadə: taleyi və sənəti(Tərtib edəni: İsa Həbibbəyli). Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 196 s.
  38. Dəyişən və döyüşən nəsr. “525 qəzet”, Bakı, 2013, 08 iyul.
  39. Dubinski-Muxadze. N. Nərimanov. Bakı: Yazıçı, 1979, 256 s.

40. Eyvazov H.C. Azərbaycan tarixi dramlarında ədəbi şəxsiyyətin bədii obrazı. Naxçıvan: Məktəb. 2009, 186 s.
41. Eyvazlı H. C. Həmid Arzulunun yaradıcılığında tarixilik. Naxçıvan: Məktəb, 2003, 77 s.
42. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti (Tərtib edəni: Əziz Mirəhmədov). Bakı: Maarif, 1978, 199 s.
43. Əhməd Sami El Aydi. Müstəqillik dövrü Azərbaycan romanı: mövzu, problematika və sənətkarlıq məsələləri: fil. üz. fəl. dok. dis. avtoref. Bakı: 2010. 32 s.
44. Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan səfəvilər dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 344 s.
45. Əlioğlu M. Bədii nəsrimizdə tarixi roman //Azərbaycan jurnalı, 1965, №12, s. 83-98.
46. Əlioğlu M. Məsələqardaşları // Azərbaycan jurnalı, 1962, N 5, s. 109-118.
47. Əlişanoğlu T. Mustafayev. Müstəqillik illəri Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Qanun, 2013, 216 s.
48. Əlişanoğlu T. Mustafayev. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası. Bakı: Elm, 2006, 212 s.
49. Əliyev K.İ. Hüseyn Cavid: həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2008, 324 s.
50. Əliyev R.M. Böyük roman, dar koma. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1989, 15 dekabr.
51. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 120 s.
52. Əliyev M.B. Qanlı günlərimiz. Bakı: Azərənəşr, 1993, 142 s.
53. Əsədullayev S. Q. Tarix, sənətkar, müasirlik. Bakı: Gənclik, 1975, 172 s.
54. Fərəcov F.R. Aydın sabahlar. Bakı: Vektor nəşrlər evi, 2005, 410 s.
55. Feyziyeva R.M. Azərbaycan tarixi romanlarının dilində dialekt leksikası: fil. üzr. fəl. dok. dis. avtoref. Bakı: 2012. 27 s.
56. Gəncəvi N. İsgəndərnamə. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1964, 427 s.

57. Hacıyev A.M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Mütərcim, 1996, 376 s.
58. Hacıyev A.M. Yazıçı şəxsiyyəti və bədii qanunauyğunluq. Bakı: Yazıçı, 1986, 264 s.
59. Hacıyev M.A. “Dumanlı Təbriz” fars dilində. “Azərbaycan müəllimi” qəz., Bakı, 1986, 22 yanvar.
60. Heydər Əliyev. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı: Ozan, 2000, 548 s.
61. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı (Tərtib edən: Bəkir Nəbiyev). Bakı: Elm, 1998, 178 s.
62. Həbibbəyli İ.Ə. Böyük ədəbiyyat nəhəngi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 92 s.
63. Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, 696 s.
64. Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbiyyatda Naxçıvan, Naxçıvanda ədəbiyyat // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2005, №16, s. 3-10.
65. Həbibbəyli İ. Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azərnəşr, 1997, 681 s.
66. Həbibbəyli İ.Ə. Xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimov. Ədəbi tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, 696 s.
67. Həbibbəyli İ.Ə. Nəciblik / Xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimov-80. Bakı: Yurd, 1999, 126 s.
68. Həsənzadə N.Ə. Ədəbi həqiqət tarixi həqiqəti təhrif etmir // Azərbaycan jurnalı, 1989, № 10, s. 183.
69. Həşimli H.M. Azərbaycan ədəbi mühiti və türk dünyası. Bakı: Mütərcim, 2009, 200 s.
70. Həşimli H.M. Ədəbi-tarixi yaddaşın işığında / Həmid Arzulunun yaradıcılığında tarixilik. Naxçıvan: Məktəb, 77 s.
71. Həşimli H.M. Əli Məhsun və “Ədəbiyyata dair” əsəri. Bakı: Nurlan, 2009, 80 s.
72. Həşimli H.M. Əli Səbri. Bakı: Nurlan, 2007, 141s.
73. Hüseynbəyli E. Şah Abbas. Bakı: Qələmnəşr, 2010, 383 s.
74. Hüseynov Ç. Doktor N. I kitab. Moskva: Moskovskiy

- raboçiy, 1998, 245 s.
75. Hüseynov Ç. Doktor N. II kitab. Moskva: Moskovskiy raboçiy, 1998, 279 s.
  76. Hüseynov İ.M. Bədii həqiqət, tarixi həqiqət //Azərbaycan jurnalı, 1981, № 2, 137-143 s.
  77. Hüseynov İ.M. Məhşər. Bakı: Azərnəşr, 1988, 416 s.
  78. Hüseynov İ.M. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, I c., Bakı: Azərnəşr, 1988, 416 s.
  79. Hüseynzadə L.T. Araz şahiddir. Bakı: Nurlan, 2001. 57 s.
  80. Xəlilov F.Y. Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət. Bakı: Nurlan, 2005, 196 s.
  81. Xəlilov Q.Q. Tənqidçilik çətin peşədir. Bakı: Yazıçı, 1986, 389 s.
  82. Xəlilov P.M. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 1988, 280 s.
  83. İbrahimov H.M. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, II c., Bakı: Naksuana, 2007, 536 s.
  84. İbrahimov H.M. Günəş doğan yerdə. Bakı: Gənclik, 1976, 147 s.
  85. İsayev Ə.M. Üsyan. Bakı: Yazıçı, 1989, 384 s.
  86. İsmayılov M.A. İki od arasında. 2 cildə, I c., Bakı: Gənclik, 1987, 312 s.
  87. İsmayılov M.A. İki od arasında. 2 cildə, II c., Bakı: Gənclik, 1993, 344 s.
  88. İsmayıl M. Xaqani. Bakı: Yazıçı, 1983, 359 s.
  89. İsmayıl M. Tarixi nəsr ədəbi tənqidimizdə //Azərbaycan jurnalı, 1985, № 4, s. 92-97.
  90. İvanov R. Kalbalı xan Naxçıvanski: dövrü və irsi(tarixi oçerklər). Bakı: Azərnəşr, 2012, 718 s. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 571 s.
  91. Karvan toplusu. 1990, №14-15, s. 80.
  92. Kərimzadə F.İ. Çaldıran döyüşü. Bakı:Yazıçı, 1987, 301 s.
  93. Kərimzadə F.İ. Xudafərin körpüsü. Bakı: Yazıçı, 1982, 382 s.

94. Qarayev Y. Tarix: yaxından və uzaqdan. B.: Sabah, 1996, 492 s.
95. Qarayev Z.İ. Əlincə qalası. Bakı: Yazıçı, 1988, 183 s.
96. Qasimov C.Ə. Məhbus tərcümeyi-halı. Bakı: Səda, 2003, 180 s.
97. Qasımlı R. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında “kiçik” adam obrazının ictimai-bədii funksiyası. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 216 s.
98. Qasimov H.H. Dağlara çəkildi //Azərbaycan jurnalı, 1964, № 5-6; 8, s.159-189; 95-124.
99. Qasimov H.Ə. Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri. Bakı: Elm, 2004, 773 s.
100. Qasimov H.Ə. Azərbaycan romanının inkişaf problemləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
101. Qədimov Ə.N. XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti. Bakı: ADPU nəşri, 2010, 546 s.
102. Qəhrəmanlı N.Q. Müasirlik və tarixilik. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 16 dekabr 1983.
103. Quliyeva İ.T. XX əsr tarixi roman janrının bədii modifikasiyaları (Azərbaycan və rus ədəbiyyatının materialları əsasında): fil., üzr. fəl. dok. dis. avtoref. Bakı: 2010. 26 s.
104. Quliyev M.R. Naxçıvan xanlığının Qafqazdakı hərbi-siyasi mövqeyi və əlaqələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 184 s.
105. Quliyev V.M. Nəsrimiz və tariximiz //Azərbaycan jurnalı, 1984, № 4, s. 164-175.
106. Makulu P.A. Xiyabani. Bakı:Yazıçı, 1979, 277 s.
107. Mehrəliyev E.Ə. Azərbaycan nəsr və dramaturgiyasında Qarabağ mövzusu. Bakı: 2012, 332 s.
108. Məmmədova G.M. Kalbalı xan. Bakı: Nurlan, 2007, 460 s.
109. Məmmədova G. M. Qaçaq Quşdan. Bakı: Nurlan, 2004, 304 s
110. Məmmədova G. Qarabəkir əfsanəsi. Bakı: Zaman, 2001, 448 s.
111. Məmmədova G. Mənim üçün varsan. Bakı: Nurlan, 2004, 304 s.

112. Məmmədov C. Nəsrimiz: düşüncələr, axtarışlar. Bakı: Yazıçı, 1984, 128 s.
113. Məmmədov X. Dostlar//Azərbaycan, 1962, №5, s. 56-61.
114. Məmmədخانlı Ə.Q. "Dumanlı Təbriz" romanı haqqında bəzi qeydlər // Revolyusiya və Kultura jurnalı, 1939, № 6, s. 88-93.
115. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 6 cildə, VI c., Bakı: Azər-nəşr, 1985, 311 s.
116. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 496 s.
117. Məmmədzadə Ə.M. Yaddaşın mühakiməsi //Azərbaycan jurnalı, 1994, № 13, s. 172-178.
118. Mirəhmədov Ə.M. Yazıçılar, talelər, əsərlər. Bakı: Azər-nəşr, 1978, 312 s.
119. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. 2cildə, II c., Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 564 s.
120. Naxçıvan Ensiklopediyası. Naxçıvan: Əcəmi, 2002, 594 s.
121. Naxçıvan xanlığının tarixindən görüntülər. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 118 s.
122. Nəbioğlu V.N. Ədəbi tənqid və tarixi roman. Bakı: Nurlan, 2008, 232 s.
123. Nəbiyev B. A. El qaçağı haqqında roman // "Qaçaq Quş-dan" romanına ön söz. Bakı: Yazıçı, 2000, s.7-12
124. Nəbiyev B. Roman və müasir qəhrəman. B: Yazıçı, 1987, 296 s.
125. Nehrəmli N. Zülmətdə işıq // Azərbaycan jurnalı, 1986, № 11, s. 87-133.
126. Nicat Ə.Q. Qızılbaşlar. Bakı: Yazıçı, 1980, 238 s.
127. Oğuz Y.İ. Əmir Teymur: dünyanın hakimi. Bakı: 2012, 360 s.
128. Oğuz Y.İ. Təhmasib şah. Bakı: 2010, 496 s.
129. Ordubadi M.S. Dumanlı Təbriz. I k. Bakı: Yazıçı, 1985, 373 s.
- 130.

131. Ordubadi M.S. Dumanlı Təbriz. II k. Bakı: Yazıçı, 1985, 728 s
132. Ordubadi M.S. Əsərləri. 8 cilddə, VII c., Bakı: Azərnəşr, 1966, 540 s.
133. Ordubadi M.S. Həyatım və mühitim. Bakı: Azərnəşr, 1996, 148 s.
134. Ordubadi M.S. Xatirələr. Bakı: Nurlan, 2008, s. 7-31.
135. Ordubadi M.S. Qanlı illər. Naxçıvan: Əcəmi, 2001, 192 s.
136. Ordubadi M.S. Sabir və Molla Nəsrəddin. "Azərbaycan müəllimi" qəz., Bakı, 1966, 17 aprel.
137. Ordubadi M.S. Seçilmiş əsərləri. 8 cilddə. V c., Bakı: Azərnəşr, 1965, 336 s.
138. Orucəliyev H. Y. Həyatı axtarışlar, bədii tapıntılar. Bakı: Yazıçı, 1979, 191 s.
139. Paşayev M.Ə. Azərbaycanda ədəbi məktəblər. Bakı: Ziya-Nurlan, 2004, 391 s.
140. Pəhləvan Ə. Qalxın! Cavid gəlir. Bakı: Elm, 1997, 123 s.
141. Rəhimov Ə.M. Bədii həqiqət tarixi həqiqət // Azərbaycan jurnalı, 1981, № 2. s. 137-149.
142. Rəhimov S.H. Uğundu. Seçilmiş əsərləri. 10 cilddə, VI c., Bakı: Azərnəşr, 1976, 510 s.
143. Rzayev Y.H. Azərbaycan romanı: siyasət və milli düşüncə. Bakı: Elm, 2010, 296 s.
144. Salamoğlu T.(Cavadov). Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı: E.L NPŞ MMC, 2009.- 476 s.
145. Salamoğlu. T.Cavadov. Müasir Azərbaycan romanının poetikası. Bakı: Elm, 2005, 280 s.
146. Salamzadə O.M. Əsrlərin sirri. Bakı: Yazıçı, 1987, 592 s.
147. Saraclı Ə.M. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dönəmində ədəbiyyat. Bakı: Elm, 2007, 424 s.
148. Saraclı M.Q. Xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun yaradıcılığı. Bakı: Yazıçı, 1999, 132 s.
149. Seyidov Y.Q. Süleyman Rəhimov. Bakı: Azərnəşr, 1971, 201 s.

150. Səfərli Ə., Yusifli X. Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982, 387 s.
151. Səfərov Ş.T. Əsrlərin sirri. "Azərbaycan müəllimi" qəz., Bakı, 1991, 7 iyun.
152. Səmədoğlu Y. Qətl günü. Bakı: Yazıçı, 1987, 184 s.
153. Şıxlı İ.Q. Dəli Kür. Bakı: Yazıçı, 1982, 436 s.
154. Şıxlı İ.Q. Nəsr və zaman. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., Bakı, 1973, 13 yanvar.
155. Talıbzadə K. Ş. XX əsr Azərbaycan tənqidi. Bakı: AZSSRİ nəşriyyatı, 1966, 536 s.
156. Vəzirova F. Məmməd Səid Ordubadi. Bakı.: Gənclik, 1970, 122 s.
157. Yaqubova M.R. Müstəqillik dövrü Azərbaycan romanında retrospeksiya: fil., elm. üzr. fəl., dok., dis. avtoref. Bakı: 2012. 28 s.
158. Yusifli V.Ə. Azərbaycan romanı: dünən, bu gün //Azərbaycan jurnalı, 1987, № 12, s. 164-181.
159. Yusifli V.Ə. Salam, Elçin Hüseynbəyli! "525 qəzet", Bakı, 2008, 23 dekabr.
160. Yusifli V.Ə. Tarixi həqiqətin bədii inikası // Ulduz jurnalı, 1979, № 11. s. 60-62.
161. Yusifli V. Tənqid də yaradıcılıqdır. B.: Mütərcim, 2003, 210 s.
162. Yusifli V. Tənqid və bədii söz. Bakı: Mütərcim, 2002, 208 s.
163. Zamanov A. Həmişə bizimlə. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., Bakı, 1972, 18 noyabr.
164. Zaman M.Q. Maxtalı. Bakı: Nərgiz, 2012, 259 s.
165. Zeynalova S. Tarixin qanlı yaddaşı. Bakı.: Gənclik, 1999, 124 s.
166. Zeynalova S.Ə. Qılınc və qələmdə Nizami surəti //Azərbaycan jurnalı, 1971, № 8, s. 165-168.

Türk dilində

167. Haşimli H.M. Azərbaycanda Molla Nesrettin hakkında yazılmış bədii əsərlər / “Uluslararası Nasrettin hoca bilgi şöleni” sempozyum bildiri. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1997, s. 189-191.

Rus dilində

168. Асадуллаев С. Историзм, теория и типология социалистического реализма. Баку: Азернешр, 1969, 278 с
169. Бергштейн И.А. Историзм в изучении романа. Сб. Методология современного литературоведения. Проблемы историзма. М., Наука, 1978
170. Оскоцкий В.Д. Роман в истории. Москва., Художественная литература, 1980, 384 с.
171. Петров С.М. Реализм. М., Просвещение, 1964, 382 с.

İnternet ədəbiyyatı

172. http://525.az/site/?name=xeber&news_id=9891
173. www.kazimov.by.ru/m7.htm s112
174. <http://www.muallim.edu.az/arxiv>
175. http://az.wikipedia.org/wiki/Əcəmi_Naxçıvani
176. [www. Kazimov/by/mz.htm](http://www.Kazimov/by/mz.htm).
177. <http://az.trend.az/news/society/1547759.html>
178. <http://www.kimkimdir.gen.tr/kimkimdir.php?id=1540>

ƏLİ HƏŞİM

AZƏRBAYCAN TARİXİ NƏSRİNDƏ NAXÇIVAN

Nəşriyyat redaktoru
Muxtar Qasımsadə

Kompüter tərtibatı
Ziya Məmmədov

Yığılmağa verilmiş 20.02.2017.

Çapa imzalanmış 03.03.2017.

Formatı 60X90 1/16 “Tayms” qarnituru.

Ofset çap üsulu. Ofset kağızı. Həcmi 12 ç.v.

Sifariş № 180. Tiraj 300 nüsxə.

Naxçıvan şəhəri, Təbriz küçəsi, 1